

# **Közép-Európai Közlemények**

**XVII. ÉVFOLYAM 1. SZÁM, 2024/1. SZÁM  
№ 58.**



**KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK**  
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,  
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

**XVII. évfolyam 1. szám, 2024/1. szám**  
**№ 58.**



**Ezen folyóiratszám**  
**a Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására**  
**167. kiadványa**

A megjelenés időpontja:  
**2024. novemberre**

**KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK**  
**A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,**  
**és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata**

---

**SZERKESZTŐSÉG**

**Főszerkesztő:**

Prof. Dr. Gulyás László, egyetemi tanár,  
Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására

**A Szerkesztőbizottság tagjai:**

a 2023. január 1. – 2025. december 31. közötti időszakban

**Dr. habil. Andrej Tóth** – Silesian University in Opava, University of Economics, Prague

**Dr. habil. Bene Krisztián** – Pécsi Tudományegyetem

**Dr. PhD. Döbör András** – SZTE JGYPK

**Dr. habil. Dömök Csilla** – Pécsi Tudományegyetem

**Prof. Dr. Kaposi Zoltán, DSc** – Pécsi Tudományegyetem

**Dr. PhD. Maruzsa Zoltán** – Eötvös Loránd Tudományegyetem

**Prof. Dr. Szávai Ferenc, DSc** – Károli Gáspár Református Egyetem

**Felelős kiadó:**

Egyesület Közép-Európa Kutatására  
Elnök: Dr. Gulyás László  
6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37.

SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar  
Dékán: Döbör András  
6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

**A Szerkesztőség székhelye:**

SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar  
6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

**A Szerkesztőség levélcíme:**

Egyesület Közép-Európa Kutatására, 6727 Szeged, Löwy Sándor u. 37.

**A Szerkesztőség e-mail-címe:**

laszlo.gulyas65@gmail.com és/vagy gulyas.laszlo@szte.hu

**ISSN 1789-6339 (nyomtatott)**

**ISSN 2676-878X (online)**

**Nyomda:**

S-Paw, Üllés

**KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK**  
**A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,**  
**és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata**

---

**Folyóiratunkkal kapcsolatos fontos információk**

- Folyóiratunk lektorált folyóirat.** Valamennyi közlésre benyújtott tanulmányt két, PhD vagy DSc fokozattal rendelkező kollégával lektoráltat a Szerkesztő Bizottság. A tanulmányok csak támogató, pozitív lektori vélemények esetén kerülnek publikálásra. A lektorálás ún. **dupla vak lektorálás!**
- Folyóiratunkat az alábbi szakirodalmi adatbázisok referálják:**
  - MATARKA** (Magyar folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshető adatbázisa)
  - EPA** (Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis)
  - HUMANUS** (Humántudományi Tanulmányok és Cikkek)
- Folyóiratunk a Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT) „tudományos folyóiratcikk” sorban kerül rögzítésre.**
- Folyóiratunk a Magyar Tudományos Akadémiától az alábbi minősítéseket kapta**

<b>Kategória</b>	<b>Osztály/Bizottság</b>
A	II. Történelemtudományi Osztálya
A	IV. Agrártudományok Osztálya
A	X. Földtudományi Osztálya
B	IX. Regionális Tudományok Bizottsága
C	IX. Nemzetközi és Fejlődéstanulmányok Doktori Bizottsága
C	IX. Demográfiai Osztályok Állandó Bizottsága
C	IX. Politikatudományi Bizottság

- Folyóiratunk korábbi számai elektronikus formában,** teljes terjedelemben az alábbi helyeken érhetők el:
  - Az SZTE Klebelsberg Könyvtár által működtetett OJS folyóirat-platformon <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/vikekkek>
  - SZTE Klebelsberg Könyvtár által működtetett Contenta SZTE Egyetemi Kiadványok repozitóriumban: <http://contenta.ek.szte.hu/acta/100240>
  - A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) honlapján: [www.vikek.eu](http://www.vikek.eu)
- Folyóiratunk évente kétszer jelenik meg:** tavasszal és ősszel

**CENTRAL EUROPEAN STUDIES**  
**a referenced journal of history, regional science, geography,**  
**economics and management**

---

Our journal was founded in 2008, as a scientific forum of the Virtual Institute for Central-European Research, in close cooperation with the University of Szeged. Four issues are published each year, in March, May, October and December.

Geographically, the topics are focused on Central-Europe, covering the following scientific areas: 20th century history and political-geographical issues, regional science (regionalism and regionalization), economics and business administration.

The journal is headed by an editorial board. Basically, papers are written in Hungarian, with English abstracts. But it is possible to submit papers written in English as well, with the permission of the editor-in-chief. Submitted papers are blind-reviewed by two lecturers.

**Editor-in-chief:**

László Gulyás – University of Szeged

**Editorial Board:**

Andrej Tóth – University of Economics (Prague)

Krisztián Bene – University of Pécs (Pécs)

András Döbör – University of Szeged (Szeged)

Csilla Dömök – University of Pécs (Pécs)

Zoltán Kaposi Zoltán – University of Pécs (Pécs)

Zoltán Maruzsa – Eötvös Loránd University (Budapest)

Ferenc Szávai – University of the Reformed Church (Budapest)

**Published by:**

VIKEK – Association for Research in Central Europe, Hungary  
and

University of Szeged, Juhász Gyula Faculty of Education, Hungary

**Address:**

Egyesület Közép-Európa Kutatására Hungary, 6727 Szeged, Löwy Sándor u. 37.  
laszlo.gulyas65@gmail.com

and

SZTE-JGYPK Alkalmazott Társadalompolitikai és Kisebbségpolitikai Intézet  
Hungary 6725, Szeged, Boldogasszony sgt. 6.  
gulyas.laszlo@jgypk.u-szeged.hu

**Download from:** vikek.eu

**HU ISSN 1789-6339 (print)**

**HU ISSN 2676-878X (online)**

Szeged, Hungary

December, 2024

## TARTALOMJEGYZÉK

### GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT

- Kaposi Zoltán:** Gróf Zichy Béla hitbizományi uradalmának fejlődése (1887–1914).. . . . . 9
- Domonkos Endre:** Gazdasági átalakulás tapasztalatai Csehországban, Szlovákiában, Lengyelországban és az egykori Német Demokratikus Köztársaságban (1990–2000) . . . . . 29
- Wilhelm Réka:** A balatoni turizmus változásai az elmúlt három évtizedben.. . . . 45

### REGIONÁLIS TUDOMÁNY ROVAT

- Horváth Anna:** A magyar-román-szlovák-ukrán határmenti kapcsolatok az Európai Unió határtérségeinek fényében. . . . . 67
- Feketéné Benkő Kata:** Értéktéremtés a közlekedésben a határmenti közlekedési közszolgáltatások fejlesztésével . . . . . 85
- Bali Lóránt:** Changes in the self-determination and cultural and social life of the Croatian, Slovenian and Serbian nationalities in Hungary until 2019 in the light of the legislative changes. . . . . 105

### OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA ROVAT

- Pelles Márton:** A Bartha József vezette üzleti körök szerepe a magyar kereskedelmi tengerészet történetében (1929–1949).. . . . 117
- Leba József:** Budapesti zsidó lakosság gazdasági szerepe 1873–1918 között. . . . 137

### A HORTHY-KORSZAK ROVAT

- Orosz László:** Jól jártak-e a magyarországi svábok 1944 tavaszán a német megszállással? . . . . . 155
- Olasz Lajos:** Politikai viták a Muraköz és a Muravidék visszacsatolásáról. . . . 169

### A „RÖVID MAGYAR 20. SZÁZAD” TÖRTÉNETE ROVAT

- Gulyás László:** Vezérfonal a szintézisíráshoz 4. A Rákosi-diktatúra kora, 1948–1956. Első rész: A két munkáspárt egyesülésétől a desztalinizáció kezdetéig, 1948. június 12.–1953. július 18. . . . . 191
- Gulyás László:** Historiográfia a szintézisíráshoz 4. Rákosi Mátyás 1945 utáni politikai pályafutásával kapcsolatos könyvek.. . . . 215

### RECENZIO

- Deák-Sárosi László (2022):** A jel újbóli helyreállítása. Film, hagyomány és innováció. Magyar Napló Kiadó – Írott Szó Alapítvány. Budapest. Ismerteti: Kása Csaba . . . . . 227





**KAPOSI ZOLTÁN****egyetemi tanár, az MTA doktora,**

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs  
*professor, University of Pécs Faculty of Business and Economics,  
Pécs, Hungary*

**ORCID:** 0009-0002-7328-7383**email:** zkaposi@gmail.com**GRÓF ZICHY BÉLA HITBIZOMÁNYI URADALMÁNAK  
FEJLŐDÉSE (1887-1914)**

*DEVELOPMENT OF COUNT BÉLA ZICHY'S ENTAILED MANOR 1887-  
1914*

**ABSTRACT**

The study deals with the economic development of the entailed manor of Lengyeltóti owned by Count Béla Zichy. According to the current literature entailed estates were running with low efficiency. However, based on my preliminary findings it appears that there were a few innovative entailed large-scale agricultural plants in Somogy County. The main question is whether it was possible to implement modernisation within the legal framework of an entail. I have used archival sources, statistics, press sources, literature and genealogic sources. I have established that the Manor of Lengyeltóti successfully dealt with all the external economic hardships (decrease in crop prices and wine blight). It implemented many innovations and through its initiations it contributed to the national agricultural development. The manor enjoyed successes in the field of intensive livestock farming and growing animal fodder plants and industrial crops. Its significant achievements included converting water-meadows to lands, engaging in railway development and the large-scale peat extraction within the industrial system of the manor. Its initiative participation in the tourism of Lake Balaton still has its effects felt today. This obviously required an owner with broad vision and proper management. Our study shows that not the legal category of the estate (entailed of free) was the decisive factor; in the ages of capitalism an owner of an entail could become a successful agriculture entrepreneur.

**Kulcsszavak:** Lengyeltóti, uradalom, gazdaság, innováció, ipar**Keynotes:** Lengyeltóti, manor, economy, innovation, industry

## **Bevezetés: uradalomtörténet, források, módszerek**

A magyarországi gazdaságtörténet-írás egyik népszerű irányzata az uradalomtörténet. A kutatók eleinte az 1848 előtti két-három évszázad uradalmainak birtoklástörténetét, gazdálkodását és társadalmi rendszerét vizsgálták. Később, az 1950-es évek második felétől kezdve a dualizmus korára és a két világháború közötti korszakra vonatkozóan is születtek már tudományos eredmények. Kevés elemzés született ugyanakkor a hitbizományi birtokokról,<sup>1</sup> pedig közismert, hogy Magyarországon szép számmal találunk ilyen földeket: 1925-ben például az ország területéből az 58 hitbizományi birtok 984.068 kat. holdat foglalt el.<sup>2</sup> Tanulmányom egy Somogy megyei hitbizomány gazdálkodásáról szól. Régóta érdekelt a dél-balatoni arisztokrata birtokok sorsa, az ottani változások leírhatósága. A lengyeltóti uradalomnak egységes forrásanyaga nem maradt fenn, viszont az 1874-től hitbizományként működő nagybirtoknak a hitbizományi bíróságot megjárt iratai nagyrészt rendelkezésre álltak. Így adódott a lehetőség, hogy e levéltári forrásokat más egyéb (statisztikai, sajtó, szakirodalmi, családtörténeti) kútfőkkel kiegészítve felvázolhassam egy több mint tízezer holdas uradalom gazdasági változásait. A hitbizományi birtokok esetén a források főleg a vagyonállag változásaira, tulajdoni és a fejlesztési lehetőségekre vonatkoznak.<sup>3</sup> Úgy véltem, hogy a forráskorlátok ellenére is érdemes egy olyan vizsgálatot végezni, ahol megpróbálom feltárni egy agrármagyüzem működési rendszerét, változásait és eredményeit, hátha ezzel is közelebb kerülhetünk a Balaton menti régió történeti valóságához. A területi korlát miatt nincs lehetőségünk teljes képet adni a változásokról, ezért csak a legfontosabb fejlesztésekre koncentrálnunk.

### **1. Egy kis birtoklástörténet: a lengyeltóti uradalom**

Az uradalom a késő középkortól a 19. század elejéig a tóti Lengyel család birtokában volt. A nagybirtok végighúzódott a Balaton partján, s a korabeli értelmezés szerint része volt a Balaton feléig tartó víztükör is. A mintegy 29 ezer holdas latifundium Észak-Somogy egyik legnagyobb birtoka volt. A Lengyeltóti központú uradalom részét képezte a tőle északra lévő Berény, Bézsény, Szentgyörgy és Fonyód puszta, délkeleten Nagyhács és Kishács, Tardpuszta s más kisebb praediumok, illetve Somogytúr és Gamás falu egy része is. Az uradalom birtoklása a reformkortól sokat változott, a hatalmas területen számos familia osztozott, amelynek egy része a Wodianer családtól két másik pesti nagyvállalkozóhoz, a tószegi Freund és a Basch famíliához került. Az uradalom másik részét az Inkey család birtokolta. A familia 1859-ben birtokosztályt tartott földjei fölött. A divisio után a lengyeltóti uradalmi rész Inkey Zsigmondé lett, aki egy évvel később, 1860-ban elcserélte földjei egy részét Zichy Nepomuk János Alsóbogát központú, de több falu határát is érintő nagybirtokával.<sup>4</sup> Az Inkeyeknek Lengyeltótiban 3 069 holdjuk maradt, de voltak még földjeik a szomszédos Somogytúrban és Gamáson is.<sup>5</sup>

Milyen okai lehettek a birtokcserének? Lengyeltóti egyrészt földrajzi elhelyezkedésénél fogva kétségtelenül jobb helyen volt, mint a mindentől távol lévő Alsóbogát. Másrészt világgazdasági konjunktúra volt, ami Magyarországon is éreztette hatását: ebben az időben egyre jobb piaci lehetőségek nyíltak a gabonatermelés előtt. Harmadrészt az 1850-es évek második felében már épült a Déli Vasút Társaság révén a Buda – Kanizsa vonal, amely a Balaton déli partján jó 10 km-en keresztül az uradalom északi határán haladt végig. Maga a Balaton is sokat jelentett, hiszen a tó vízfelületével a földesúr tulajdona volt, nem a község lakosaié. S végül jegyezzük meg, hogy Lengyeltóti mindig is Észak-Somogy egyik központja volt. Lakossága elmaradt ugyan a Marcalitól és Karádtól, de gazdasági és kulturális centrumjellege jó száz éve kiemelkedőnek mondható. 1848 óta a település vásártartási joggal rendelkezett,<sup>6</sup> 1872 után járási központtá vált. Lakossága gyorsan nőtt: az 1850-es években még csak 1040 fő lakta a települést, de 1880-ban 3 228, míg 1900-ban már 3 976 lakost számláltak, vagyis alig fél évszázad alatt megnégyszereződött a népessége.<sup>7</sup>

## 2. A hitbizomány létrehozása

A hajdani lengyeltóti uradalomból Zichy Nepomuk János a birtokcserével csaknem 11.000 holdhoz jutott. Ebből a legnagyobb rész Lengyeltóti községre esett, amelynek közigazgatási határa 15.172 holdat tett ki, s ebből a gróf 8.050 holdat bírt.<sup>8</sup> Lengyeltótiin kívül az uradalomhoz tartozott még keleten a szomszédos Túr (ma Somogytúr), illetve délen Gamás falu egy része.<sup>9</sup> Zichy gróf kérvényére az uralkodó 1874. november 14-én engedélyezte az elsőszülöttségi hitbizomány megalapítását.<sup>10</sup> Ez abban az időszakban történt, amikor Magyarországon a legtöbb hitbizományt alapították: az 1870-es években 22, az 1880-as években 24 alapítás történt.<sup>11</sup> A kérelem szerint az alapító gróf elhalálása esetén a hitbizomány örököse fia, Zichy Béla lesz majd, aki azonban ekkor még nem érte el a nagykorúságot. Zichy gróf megkapta az engedélyt, elrendelték a birtok leltározását, amely a telekkönyvi kivonattól kezdve minden részletre kiterjedő felmérést jelentett.<sup>12</sup> Tegyük még hozzá, hogy nem minden föld került be a hitbizomány keretébe, hiszen például az uradalom keleti részén lévő Túr helységben 712 hold megmaradt személyes tulajdonban Zichy János kezén.<sup>13</sup> A hitbizományi uradalom 10.100 holdat tett ki.<sup>14</sup>

Az 1880-as évekre világossá vált, hogy a későbbiekben Zichy N. János fogja majd betölteni a Zichy-senioratus vezetői funkcióját, amely révén több tízezer holdas családi birtokot kell majd irányítania. Ez ösztönözte arra, hogy egy évtizeddel a hitbizomány felállítása után átadja azt a fiának, Zichy Bélának. Zichy Béla 1851-ben született Pozsonyban. Tanulmányait hazai és külföldi tanintézetekben folytatta. Több nyelven beszélt, és a kortársak szemében is igen művelt nagyrának számított. Működését apja által is elvárt patriarchális gondoskodás jellemezte, aminek fontos része volt az uradalomban élő gyermekek iskoláztatása. Híres volt telivérmeneséről. Számos megyei gazdasági szervezetben működött. Jövedelme

alapján a megyei virilistákön általában a 3-6. hely között találjuk.<sup>15</sup> Az átruházási folyamat 1883-tól majdnem négy évig tartott. Sokba került a tulajdonosváltás: a fizetendő illetéket a hatóság 25.077 forintban állapította meg.<sup>16</sup>

**1. táblázat: A hitbizományi uradalom művelési ágak szerinti területe  
1895-ben (kat. hold)**

**Table 1. Land cover types of the entailed estate in 1895 (Cultivated area in joche, 1 joch = 0.5755 hectares)**

Művelési ágak	Terület
szántó	4534
kert	54
rét	598
szőlő	29
legelő	474
erdő	1760
nádas	2310
földadó alá nem eső	265
összesen	10.024

*Forrás:* Gazdacímtár (1897): 104-107. adatai alapján, ill. HU-MNL-SVL VII. 1. d. Lengyeltóti. I. No. 13-15.

Az uradalom több gazdasági egységből állt, amelyek elnevezése az idők során sokat változott. Volt benne ispánság, kerület, kasznárság, erdőfelügyelőség, de voltak önállóan kezelt egységek is, mint pl. a vadaskert. Az elnevezések közül egyre inkább az ispánság vált meghatározóvá. Az uradalmat Lengyeltótiból irányították. 1887-ben három nagyobb üzemi egységekből állt az uradalom: a Lengyeltóti ispánságból (lengyeltóti, zsigmondi, hamari, mamócsi és hácsi majorok), a Szentgyörgyi kasznárságból (szentgyörgyi, fonyódi, feketebézsényi és magyarósi majorok) és a Tuskósi ispánságból (tuskósi és kölesdi puszták).<sup>17</sup>

Az 1887. évi leltár szerint a hitbizomány becsértéke 840.432 forint volt. Ebből a földbirtokok 596.020 forintot, az épületek 148.785 forintot, az állatállomány (élő fundus instructus) 81.985 forintot, míg az eszközök, gépek, technikai felszerelések (holt fundus instructus) 13.642 forintot tettek ki. Ebben az értékstruktúrában különösen az állatállomány volt nagy, amely a három kerületben összesen 96 lovat, 720 szarvasmarhát és 10.792 juhot jelentett.<sup>18</sup> Sok épülettel rendelkezett a földesúr. A kastély, az udvara s az angolpark 54.847 forintot ért, amelynek 80%-át maga a kastélyépület tette ki. Az uradalomnak Lengyeltóti község területén is sok háza volt, így például az ispán, a kovács, a gépész, a kertész, a vincellér stb. is urasági lakást használt. Cselédházak, árendásépületek, tisztai házak a faluban vagy a majorokban helyezkedtek el. Ehhez jöttek a gazdasági épületek: ólak, aklok, marhais-tállók, lóistállók, magtárak, fészerek, présházak, téglakemence stb.<sup>19</sup>

### 3. A gazdálkodás változásai, fejlesztések

Zichy gróf nehéz körülmények között vette át a gazdálkodást. Az 1880-as évekre a magyar mezőgazdaság piaci lehetőségei beszűkültek, mivel a tengerentúlról érkező gabona lenyomta a piaci árakat, s ez termelési és értékesítési zavarokat okozott a magyar mezőgazdaság számára is.<sup>20</sup> Mivel az uradalom működésében és jövedelmezésében a szántóföldi termelés fontos üzemág volt, ezért jelentős átalakításra volt szükség. Nézzük, milyen fejlesztési lépésekre került sor.

#### A fejlesztési kölcsön megszerzése

Az első, hosszú távra szóló intézkedés egy nagy fejlesztési kölcsön megszerzése volt. A századforduló idején a jelzálogkölcsönök összege gyorsan nőtt az országban. Egy ilyen kölcsön megszerzése és felhasználása egy hitbizomány esetében nagyon lassú és bürokratikus eljárást feltételezett. 1893-ban Zichy Béla 600.000 forint jelzálogkölcsön felvételének engedélyezését kérte a hitbizományi bíróságtól. A hitelt a Magyar Földhitelintézet adta 35 éves futamidőre.<sup>21</sup> A hitbizomány esetében fontos volt, hogy csak úgy lehetett megterhelni egy birtokot, ha ott olyan fejlesztések történnek, amelyek a hitbizomány értékét megnövelik, hiszen alapvető fontosságú volt a várományosoknak az uradalom értékének megőrzése. A hitelfelvételek esetén egy hagyományos birtokos nagyon könnyen úgy eladósodhatott, hogy akár a földjeit is elveszíthette. Itt azonban a hitbizományi gondnok ügyelt arra, hogy ez ne következhesen be, az ő javaslata nélkül nem kerülhetett sor a kölcsönfelvételre. A kölcsönt a gróf 1894-ben megkapta, s ebből olyan innovációkat hajtott végre, amelyek több uradalmi üzemágot is érintettek.<sup>22</sup> A törlesztéseket a gróf folyamatosan fizette. Ugyanakkor a 20. század első évtizedében voltak olyan időszakok, amikor megnehezültek az uradalmi gazdálkodási körülmények, ezért 1909-ben a gróf lépéseket tett a hitel átalakítására. Abban az időszakban évi 64.715 koronát kellett már fizetnie törlesztésként, ami azonban megterhelte az üzemi gazdálkodást, ezért töketartozást az „arányosabb teherelosztás végett...” 210.400 korona befizetésével csökkentette a gróf, s kezdeményezte a fennmaradó kölcsön megújuló 35 évre szóló átalakítását. Ebben az esetben évente csak 36.035 korona terhelte az uradalmat. Arra is kötelezettséget vállalt, hogy saját vagyonából 100 ezer korona értékben cselédházakat épít a birtokon, amelyek a hitbizomány értékét növelni fogják.<sup>23</sup>

#### Állattartás – állattenyésztés

A gyorsan polgárosodó Magyarországon egyre jelentősebb volt a húskereslet. A polgárok szemében a hús egyet jelentett a marhahússal, míg a szegényebbeknek a sertés vagy a baromfi jutott. Somogyban a szarvasmarhatartás igen népszerű volt: 1884-ben 122.599, míg 1913-ban 182.731 szarvasmarhát tartottak.<sup>24</sup> A Len-

gyeltóti járás területén lévő uradalmak közül a legtöbb szarvasmarhát a Zichy-birtokon tartották: 1887-ben 719, 1895-ben már 799 db-ból állt az állomány. Használták mezőgazdasági munkákra, igás fogatolásra, szállításra. A helyi, távolabbi és a balatoni piac kihasználását szolgálta a húsmarha-tenyésztés, a tenyészállatok nevelése. Egyre nagyobb bevételt hozott a tejtermelés is: a magyar bonyhádi, a szimentáli fajták, valamint a fajtaváltás után a régi állományból megtartott néhány jól tejelő riska fontos volt a tejtermelés szempontjából. A tejhozamok is elfogadhatóak voltak: a századfordulón átlagban 2083 liter tejet adtak a marhák évente. Ezzel látták el nyáron a balatoni fürdővendégeket, de a szezon után is jó értékesítési lehetőségeik voltak.<sup>25</sup> A fejlesztés a 20. század első évtizedében is tartott: 1914 előtt a nagyüzem 400 fehér és tarkafajtából álló jármos ökörrrel, 360 fehér és tarka tehénrel, ugyanilyen vegyesfajú 600 tinóval és 400 üszövel rendelkezett. Ezenkívül a mocsaras vidéken jól használható 140 bivalyt tartottak, mintegy 300 hízómarhát és 20 szimentáli és fehér tenyész bikát. Ez összesen 2 220 darabos állomány.<sup>26</sup> A napi 1000 liter tejet nyáron Fonyódon és Lengyeltótiiban, télen Budapesten, illetve helyben értékesítették. Volt az uradalomnak vaj- és sajtüzeme is, napi 15-15 kg vajat és sajtot helyben és a vidéken árusították.<sup>27</sup> A több ezer darabos marhatartás az egyik legfontosabb üzemággá vált. Mindez persze istállózást, takarmánytermelést, szakképzett alkalmazottakat kívánt.

Magyarországon a 19. század első kétharmadában dinamikusan bővülő juhtartás a dualizmus korában némileg visszaszorult, ugyanakkor a minőség sokat javult. Somogy mindig is híres volt a juhtartásról, ahol a század első felében, főleg a gyapjúkonjunktúra idején a nagyobb uradalmak 10-25 ezer darabos állománya sem volt ritka. Az új irányzat a merinói tenyésztése volt. A lengyeltóti uradalomban 1895-ben 3 570 birkát találunk, ami nem volt a térségben kiemelkedő, hiszen a szomszédos szőlősgyöröki és a tót-gyugyi birtokon is többet tartottak.<sup>28</sup> A századforduló idején az állomány alapvetően electoral-negretti fajtájú volt, de néhány Rambouillet kos is volt közöttük, nagy testű húsvéti bárányok előállítására céljából. A gyapjúnak jó piaca volt, a terméket aukción adták el.<sup>29</sup> Mutatja a fejlődést, hogy 1914-ben az állomány már 6 000 electoral-negretti fajtájából állt, 200 tenyész kossal.<sup>30</sup>

Még nagyobb presztízse volt a lótenyésztésnek, amelyben a lengyeltóti uradalom igencsak élen járt. Szintén olyan gazdálkodási ágról van szó, amely a megyében élő arisztokraták és középbirtokosok számára különleges jelentőséggel bírt. A reformkortól szervezett lóversenyek, a soknapos vadászatok, a tenyészbemutatók, kiállítások és vásárok olyan alkalmak voltak, amikor a birtokosok bemutathatták különleges lovaikat. A Zichy-uradalomban különösen nagy figyelmet fordítottak a minőségi lótartásra. 1895-ben 191 lovat számláltak az uradalomban.<sup>31</sup> Pár évvel későbből ismerjük az összetételt is: főleg angol telivér, lipiczai és pinzgai fajtákat tartottak. A telivértenyésztésnek a csikónevelés volt a célja, amelyeket egy éves korban árverésen adták el. A lipiczaiakat tisztí lovakként, a pinzgaiakat igásokként használták.<sup>32</sup> A világháború idejére az állomány számban nem változott, de minőségben tovább javult. 1914-ben 80 igás pinzgai-ardenni keresztezésűt

találunk, urasági és tiszti lónak 45 angol telivért, amerikai ügetőt és könnyű félvért tartottak, de volt 40 ménesbeli pinzgauai-ardenni csikó, továbbá 10 angol telivér ménesbeli anyakanca és 8 csikó. A ménesben voltak kiváló sporteredményeket elérők is, mint például a MayRose vagy a Cynthia, amely helentháli díjban versenyzett, de az anyakancák között volt Kincsem utód is.<sup>33</sup>

### Szántóföldi termelés és rétgazdálkodás

Az uradalom területének 45%-a szántföld volt, kiterjedése 4 534 holdat tett ki. Ezt a hatalmas területet főleg piaci értékesítésre szánt termények előállítására használták, de mellette belső üzemenként az állatállomány takarmányellátását is biztosítani kellett. A szántóföldi termelés ebben az időben már szinte minden uradalmi gazdaságban váltógazdaságot (vetésforgó) jelentett. A Zichy uradalomban nagy figyelmet fordítottak a technikai fejlesztésre, ugyanakkor a hagyományos és olcsó eljárásokat is folytatták. A 19. század vége felé a szántóművelés technikai hátterét 5 lokomobil, 3 járgány, 4 cséplőszekrény, 10 rosta, 175 eke, 16 vetőgép, 4 trieur (gabonatisztító), 8 szecskavágó, 75 borona, 54 henger biztosította, de volt 132 ígás szekér is.<sup>34</sup> A világháború előtt volt már négy 8 LE és két 10 LE gőzcséplőgarnitúrája, egy 16 LE Fowler-féle gőzekéje, továbbá 9 kéveköto, 7 marokrakó- és 30 fűkaszalógépe.<sup>35</sup> A megyében 527 holdra jutott egy vetőgép, a Zichy birtokon 283 holdra; az egy ekére jutó megyei szántó 37 hold volt, míg az uradalomban csak 26 hold.<sup>36</sup> A sok esetben vizenyős földeken nem lehetett mindenhol gépi művelést folytatni, ezért a jármos ökrökre, amelyekkel takarmány-, víz- és fahordást végeztek, illetve bivalyokra nagy szükség volt.<sup>37</sup> Az istállózó állattartás biztosította a talaj trágyaszükségletét. Ilyen méretű szántógazdálkodáshoz jelentős munkaerő kellett: az uradalomban 265 cseléd adta a fizikai munkaerő nagy részét, nyáron pedig a betakarítás elvégzésre idénymunkásokkal szerződtek. A begyűjtött gabona és egyéb termények az uradalmi magtárakba kerültek. A gépi és hagyományos típusú talajművelés természetesen kiterjedt a rétek gondozására is, hiszen az 598 hold rétterületnek fontos funkciója volt az állattartás szempontjából. A rétművelés hagyományos kaszálással történt, mivel e földek jelentős része a zombékos, de nyáron kiszáradó földeken volt.

A gabonatermelés mellett a váltógazdaságba beépültek a takarmánynövények és az ipari hasznosításra szánt termények. Termeltek a zöldtakarmány-szükséglet miatt pillangós növényeket (lóhere, lucerna, bükköny), kukoricát, burgonyát, s a század elején már cukorrépát is. Cukorgyár csak 40 km-rel délebbre, Kaposváron volt, de az addigra már átadott Kaposvár-Fonyód vasútvonalon megoldhatóvá vált a szállítás.<sup>38</sup> A cukorrépa-termelés terén nagy figyelmet fordítottak a vetésekre, a rácsálók pusztítására is, ahol az ormányos bogarak ellen egy „helyi innovációt” alkalmaztak: a korábbi módszerekkel (kézzel történő összegyűjtés, avagy vegyi irtás) szemben az uradalom tisztjei a tyúkokat használták fel a bogarak irtására: minden reggel ígás fogatokkal kivitték a tyúkokat arra a táblára, melyen legna-

gyobb számmal jelentkeznek a bogarak; ott széteresztették őket, akik aztán a bogarakat felették, ugyanakkor a tábla szélére még egy bogárfogó árkot is húztak.<sup>39</sup>

### **Kisebb üzemágak: szőlészet-borászat, erdőgazdálkodás**

Az uradalom működésében sokáig nagy jelentősége volt a szőlő- és bortermelesnek. Itt a változást az jelentette, hogy a regálé megváltásával a helyi gazdák tulajdonba kaphatták szőlőjüket, vagyis az uradalom elveszítette addigi hegyvámos borbevételét. A Nagyberék mellett fekvő uradalmi terület nem volt alkalmas kiterjedt szőlőművelésre, de Lengyeltóti közvetlen határában lévő dombokon (Tatárvár), illetve a fonyódi hegyen sokáig fontos gazdálkodási lehetőség volt. Az uradalmi szőlőterület 1895-ben 29 hold volt, ami mellett a polgári lakosság még 273 holdat birtokolt.<sup>40</sup> Fonyód sokáig csak, mint szőlőtermelő hely volt fontos, a hegyen észak-déli irányban húzódó öt pincesor mutatta a szőlő kiterjedtségét. Állandó lakossága alig volt, de extraneusként a környező falvakból sokan termeltek ott szőlőt, amely után az uradalomnak bevétele volt. A várhegy oldalában a gróf is telepített szőlőt.<sup>41</sup> Az 1880-as évek filoxéra-járványa után fajtaváltást kellett végrehajtani: borszőlőként foglalkoztak rizlinggel, kövidinkával és slankamenkával, csemegeszőlőként pedig saszlával és muskotálllyal.<sup>42</sup> Fonyód szerepe lassan csökkent a bortermelesben, hiszen az 1890-es évektől kiépülő villasorok, a szőlőkbe épített nyaralók háttérbe szorították a termelést.<sup>43</sup> Az uradalmi boroknak biztos piacot biztosított a nyári balatoni fürdőközönség.

A természetföldrajzi adottságok következtében a hitbizományi birtokon mindössze 905 hold erdő volt az 1890-es években. Ez a 11%-os erdősültség nagyon alacsony volt, messze elmaradt a Somogy megyei 21%-os aránytól,<sup>44</sup> vagy azoktól az uradalmaktól, amelyek a Nagyberéktől délre vagy nyugatra helyezkedtek el. Nagyobb erdők Lengyeltótitól délre és keletre lévő területeken, illetve a fonyódi hegy oldalában voltak. Tudjuk persze, hogy a lakosság mindennapi megélhetésében, az eszközkészítésben a fa még mindig univerzális alapanyag volt, de ez égető problémaként nem jelentkezett, mert megoldásként ezerholdra állt rendelkezésre a berki bozót, ahonnan lehetett ezt pótolni. A meglévő erdőket a törvényi rendelkezéseknek megfelelően üzemterv szerint kezelték. A cser, tölgy és fenyő alkotta erdészetben 80 éves fordában dolgoztak, a kivágott faanyagot tűzifa, műfa- és szerszámkészítésre hasznosították.<sup>45</sup> Az erdőhasznosítás fontos része volt a vadászat. A központtól keletre lévő tuskósi vadaskertben vaddisznókat, szarvasokat, őzeket, valamint számos kisebb méretű állatot (fogoly, fűrj, nyúl, fácán stb.) lőttek ki évente, például 1885-ben például 3 312 állatot ejtettek el.<sup>46</sup>

### **Infrastrukturális változások és az uradalmi lehetőségek**

Az uradalom gazdasági fejlődését a vizsgált időszakban több olyan tényező is befolyásolta, amelyek a térség infrastruktúrájának változásához kapcsolódtak.



Ezek többnyire olyan változások voltak, amelyek az uradalom részvétele nélkül is végbementek volna, viszont a nagybirtokos rá tudott segíteni és a saját hasznára tudta azokat fordítani. Többségük a mocsaras táj átalakításához, a bereklecsapoláshoz, valamint a vasútvonalak és állomások létrehozásához, vagyis a szállítási lehetőségek növeléséhez kapcsolódott.

Amikor Zichy János gróf 1860-ban átvette az uradalmat, még mintegy 3 000 hold mocsár volt a birtokon belül. Viszont pár évvel később megalakultak azok a társaságok, amelyek már tervszerűen próbálták kezelni a problémát. A legnagyobb feladat a Marcali, Buzsák, Lengyeltóti és Fonyód közötti, mintegy 14-15 ezer hold területű Nagyberек szabályozása volt, amely olyan mélyen feküdt, hogy akár 8-10 éven keresztül is síkvíz boríthatta. A berekbe délről 5 kisebb patak folyt be. 1864-ben alakult meg a Balaton Nyugati Bozót Lecsapoló Társulat, valamint Lengyeltóti székhellyel a Keleti Bozót Lecsapoló Társulat, amelyek megkezdték a szabályozási munkákat. De a nagy áttörés csak a 20. század elején jött el, amikor is egységes szabályozási munkákba kezdtek. Az 1908-ban megindult, 1 millió korona értékű beruházás során megépítették a befolyó vizeket elvezető 17 km hosszú övcsatornát, s a tó felé létrehoztak két nagy vízvezető árkot. Ezek közül a Lengyeltóti mellett elhaladó, s Fonyódnál a tóba ömlő Keleti-Bozót-csatorna volt a legfontosabb.<sup>47</sup> A munkák 1913-ig tartottak. A berek gyorsan száradt, s egyre nagyobb részét lehetett hasznosítani: főleg takarmány- és répatermelésre adott alkalmat, illetve kaszálóként és legelőként lehetett használni.<sup>48</sup> A területi átalakítás a hitbizomány vagyónértékét is növelte.

A másik fontos változást a vasútfejlesztések hozták. Már említettük, hogy 1861-ben a Déli Vasút megépítette a Buda-Kanizsa vasutat, amely az uradalom északi részén, a part mentén haladt. S bár kétségtelen, hogy a Balaton vízingadozásai sokáig veszélyt jelentettek a vasútra, de hosszú távon nagyon fontos volt, hogy a boglári állomást kihasználva lehessen az uradalom termékeit szállítani nagyobb piacokra. Ez még csak egy kívülről jött lehetőség volt. A következő lépés egy fonyódi vasúti megállóhely létesítése volt a Társaság részéről, mégpedig a várhegy nyugati oldala alatt.<sup>49</sup> 1896-ban a tárgyalások eredményeképpen Zichy gróf telkeket engedett át a Déli Vasút Társaság számára, amely vállalta, hogy a „fonyódi kiterő állomást az összes forgalomra berendezzi”.<sup>50</sup> Természetesen ez is emelte a hitbizomány értékét.

Legalább ennyire fontos volt az uradalom szempontjából a Kaposvár-Fonyód vasútvonal. Nagybirtokosok és a nyomvonal melletti települések is érdekeltek voltak a vasútépítés ügyében. Zichy Béla tagja volt annak a tízfős társulatnak, amely 1890-ben előmunkálati engedélyt kért a vonal létrehozására. 1894-ben Zichy gróf Lengyeltótiiba hívta össze azt az ülést, amely döntött a finanszírozás kérdéséről, majd pedig szintén Lengyeltótiiban tartották a pontos nyomvonal kijelölése és minden egyéb technikai kérdéssel foglalkozó ülést. Az új állomás neve Fonyód-fürdőtelep lett, amely nem összetévesztendő Fonyód állomással, amely a Déli Vasút birtokában volt.<sup>51</sup> Az építkezések némileg elhúzódtak, de végül is 1896 nyarán

sikerült átadni a vonalat.<sup>52</sup> Az uradalom előnyei egyértelműek voltak: répszállítási lehetőségek Kaposvárra, Fonyódon rácsatlakozva a kanizsai vonalra a szállítási lehetőségei kibővültek, vasútállomás épült a birtokközpontban, vasúti megálló- és rakodóhelyet hoztak létre Fekete-Bézsény-pusztán és Pusztá-Berényben, ugyanakkor a Lengyeltóti részét képező Fonyódon a vasút nyomvonala mentén jelentős földérték-növekedés ment végbe, ami erős lökést adott Fonyód fürdőéletének fejlődéséhez.<sup>53</sup>

### Iparosítás uradalmi keretek között

A dualizmus kori magyar agrárnagyüzemek működési rendszerébe egyre mélyebben épült be az ipari tevékenység. Ennek számos formája volt: az erdőgazdálkodásból fakadó faipar, szén- és vasércbányászat, illetve egyéb fémek kitermelése, élelmiszeripar számos ága, építőanyagipar stb. Általános jellemzője volt ezeknek az üzemeknek, hogy rendszerint a hagyományos mezőgazdasági termeléstől valamennyire elkülönülve, bérbe adva működtek.

A lengyeltóti uradalom a rossz természeti környezete mellett rendelkezett egy különleges adottsággal. A Nagyberek területén soktízezer hold kiterjedésben 0,5-3 m vastagságban óriási tőzegtelepek találhatók. A tőzeg sokáig elkerülte a hazai iparosok figyelmét, viszont az 1880-as évektől a helyi birtokosok közül egyre többen ismerték föl jelentőségét. A korabeli tapasztalatok és kísérletezések eredményeképpen jól hasznosítható volt egyrészt az almozásban, ahol szerves trágyával összekeverve kiváló trágyázási lehetőséget biztosított. Másrészt megfelelő technikai feldolgozás (tépés, porítás, préselés, brikett) után akár fűtésre is lehetett használni, nem is beszélve a poralakban az árnyékszékék fertőtlenítésében való hasznosíthatóságáról.<sup>54</sup>

Az uradalom területén található tőzeget a magyaróvári Magyar Kir. Vegykísérleti Állomáson vizsgálták be, s állapították meg annak kiváló minőségét.<sup>55</sup> Nem véletlen, hogy egyre többen kezdtek foglalkozni tőzefeldolgozással. A Nagyberek nyugati oldalán, a gróf Hunyadyak kéthelyi uradalmában indult meg először a kitermelés és feldolgozás, de hamarosan csatlakozott a Zichy uradalom is, majd később a Széchényiek marcali gazdasága.<sup>56</sup> A hitbizományi birtokon Fekete-Bézsény-pusztán állították föl a tőzefeldolgozó üzemet. A Hunyady-féle 1890-es beszerzéshez hasonlóan 1894-ben Zichy gróf is Rostockból hozatott egy Dolberg-féle tőzegebrikettprést.<sup>57</sup> A tőzegalom és préselőgép teljesítőképessége a háború előtt kb. napi 2,5 vagonra volt tehető. A tőzeget háromféle formában készítették: termeltek tépelt almot, tőzegport és préselt téglalakban tüzelőanyagot.<sup>58</sup> Problémát jelentett viszont sokáig, hogy az uradalom tőzegmezőit sokszor elborította az árvíz, ezért nem tudtak folyamatosan működni.<sup>59</sup> A másik nagy ellenség a nádi tűz volt, hiszen ilyenkor a tőzegtelepek akár 2-3 méter mélyen is izzottak, s az egyetlen módszer csak a tűz körül árkolása volt.<sup>60</sup> A nagytömegű termék miatt alapvetően a vasúti szállítást kellett megoldani: a Lengyeltóti-Fonyód közti

szakaszon lévő Fekete-Bézsény megálló- és rakodóhelyről tudták továbbítani a terméket.<sup>61</sup> A háború előtt a tőzeggyár évi 300 vagon alomtözeget és 70 vagon portözeget hozott forgalomba.<sup>62</sup>

A tőzégkitermelés mellett számos más ipari tevékenységet is folytattak az uradalomban. 1914-ben volt 2 gőzmalom az uradalom területén. A bérbe adva működtetett téglakörkemence 1,5 millió téglát gyártott évente. A gróf érdeklődött a villamos áram hasznosítása iránt is. A Balatonvidéki Villamosművek Rt. az Aszófőnél 1914-ben épített erőműből kezdte meg az áramszolgáltatást az északi parton, majd pedig a déli oldalon a Balatonba fektetett mederkábelén a Siófok–Balatonfenyves partszakaszon, Boglárnál elágazva Lengyeltóti településig építették ki a vonalat.<sup>63</sup> Nemcsak a helyi világítást akarták megoldani, hanem a gazdasági gépek meghajtását is áramra kívánták cserélni.

### **Beruházások, építkezések**

A gazdasági előrelépés megkövetelte a szinte folyamatos építkezéseket. A fejlesztés több területen ment végbe.<sup>64</sup> A munkaerő szaporítása szempontjából számos cselédházra volt szükség. 1887-ben 17, négy évtizeddel később pedig az újonnan építettekkel együtt már 31 cselédház szolgálta a munkaerő megtartását. A cselédek elhelyezésére a 20. század eleji új jogszabályoknak megfelelően jobb körülményeket kellett biztosítani, mint korábban, ami jelentősen megrágitotta a beruházásokat. A cselédházakhoz ólak vagy istállók is jártak. Karban kellett tartani a tisztí lakásokat, ugyanakkor az új tiszteknek lakásokat kellett építeni.

Az állatállomány felfuttatása és minőségi átalakítása mellett a birkaaklok számát csökkenteni kellett, ugyanakkor számos marha- és loistállót kellett építeni. A svájcer marhaállomány minőségi épületeket követelt, vagyis a téglából, cseréptetővel készült fedett istállók, mellettük a szénás pajta stb. alapvető követelmény volt. A tőzegalmozás miatt beton alapzatot építettek az istállókhoz. Ugyanez érvényes a minőségi loállományra, hiszen a telivéreket, a ménest nem lehetett bárhogyan elhelyezni. Számos nagy befogadóképességű trágyatelepre volt szükség. A gazdasági épületekhez vízvezetékét építettek, víztartályokat szereltek föl, a vízellátás biztosítására szivattyúházat emeltek. Magtárak, kukoricagórék, fészerek, tőzégpajták, irodaépületek, a vasútnál állatrakodó, kovácsműhely, bognárműhely, gépszín, takarmányfüllesztő, etetőpajták kelletek. Ipari üzemeket hoztak létre, köztük téglakemencét, tőzégfeldolgozót, gőzmalmot, transzformátortelep; ezen kívül mázsaházakat, kertészeti vízházat építettek. A berekben lévő tőzégtelepen emeletes lakóházat emeltek. Az eszközkészlet javítására is gondot kellett fordítani: gőzgépeket szereztek be, cséplőszekrényeket, rostákat, vasekéket, boronákat, takarmányfeldolgozókat használtak nagy tételben. Komoly ráfordításokkal lehetett a csatornák ásását és állandó tisztítását megvalósítani. Az értékbecslés szerint ezeknek a beruházásoknak az értéke több mint 1,6 millió forintot tett ki, ennyivel nőtt a 40 év alatt a hitbizomány vagyoni értéke.

### Zichy gróf és a balatoni turizmus

Az 1880-as évek elejétől, Hunyady gróf berényi nyaralóépítésétől kezdve fel-  
lendült a Balaton parti turizmus, ami a villa-, majd szállodaépítésekben, a vendég-  
látás szélesedésében, a forgalom gyorsulásában és az infrastruktúra átalakulásában  
is látszik.<sup>65</sup> E folyamatba kapcsolódott be Zichy Béla is, akinek birtoka 10 km-es  
partszakasszal rendelkezett Balatonkeresztúrig. mivel írásunk a hitbizományi gaz-  
dálkodást tekinti át, ezért csak olyan vonásokra utalunk, amely közvetlenül az ura-  
dalomhoz kapcsolódnak.

Az egyik ilyen Fonyód funkciójának gyors változása. A szőlő- és borterme-  
léssel foglalkozó településen az 1890-es években egyre nagyobb igény támadt a fürdőélet  
fejlesztésére, főleg olyan telkekre, amelyekre a berényi, szemesi és más minták alap-  
ján a középosztály tagjai villákat építhettek. 1894-ben egy erre létrejött polgári tár-  
saság a gróftól megvette a várhegy tetején lévő tölgyerdő 59 holdas részét, amelyre  
a következő években felépülhetett a villasor, amit a grófról elnevezve Bélételepnek  
hívnak. A szerződésben kikötötték, az új tulajdonosok az építkezésekhez szükséges  
téglát és egyéb építőanyagokat a gróftól vásárolják meg, sem téglát, sem termőkö-  
vet mástól nem lehetett venni. Az ügyletet a hitbizományi bírósággal is el kellett  
fogadtatni.<sup>66</sup> A villák felépítése hamar végbement, ami egyben lehetőséget nyitott  
a további fejlesztésekre is. A hegy nyugati lábánál jött létre Zichytelep, a két orom  
közötti területen a Majortelep.<sup>67</sup> A századforduló körüli években további telkesíté-  
sekre került sor a hitbizomány területén, egyrészt Fonyódon, másrészt nyugati irány-  
ban Balatonkeresztúr felé (Alsó-Bélételep és Balatonfenyves). Sokat tett Zichy gróf  
a terület infrastrukturális fejlesztésért is: a villamos áram bevezetése, a vízellátást  
biztosító szivattyútelep létesítése, a gőzhajók fogadására is alkalmas móló és kikötő  
felépítése sem nélkülözhetette a gróf támogatását, még akkor sem, ha ismert, hogy a  
helyi fürdőegyesület egyre erőteljesebben vette ki részét az átalakító munkából.<sup>68</sup>  
Ingyen persze semmi sem volt, például a helyi fürdőegyesületnek a más közszolgál-  
tatásokkal együtt a vízvezetéken keresztüli ellátás telkenként 60 koronába került.<sup>69</sup>

Az uradalomnak lényeges volt, hogy a turisztikai fejlesztések pénzt hozzanak.  
Az egyre erősebb vendégforgalom étel-miszterrel, borral, és minden egyéb szük-  
séges termékekkel való ellátása az uradalomból valósult meg. Az uradalmi vágó-  
hídról került a hús a Balaton parti vendéglőkbe, a konyhakertészet a kastély ellá-  
tásán túl szintén a vendégsereg ellátását szolgálta. Ez a konyhakert 1914-ben már  
22 holdat tett ki, évi bevétele 5-7 ezer korona volt.<sup>70</sup> A tatárvári és fonyódi borokat  
szintén így lehetett értékesíteni. Az uradalmi tejtermelést, illetve a feldolgozott  
tejtermékeket (vaj, sajt stb.) a nyári üdülők számára értékesítették. A bérlőknek,  
vendéglősöknek az 1894. évi szerződésben kikötötték, hogy a szükséges tűzifát,  
préselt turfát, étel-misztereket, úgymint tejet, vaját, túrót, savót, zöldséget, főze-  
léket, burgonyát, gyümölcsöt, szőlőt, esetleg hízott bárányt, borjú és ürühúst az  
eladónak a fonyódi gazdaságából kell venniük, mégpedig a szokásos helyi és napi  
árakon, amelyek azonban nem lehetnek a kaposvári piaci áraknál magasabbak.<sup>71</sup>

## Az uradalom munkaerőrendszere

Az uradalom forrásanyagában részletes konvenciók és egyéb alkalmazotti lista nem maradt az utókorra, de különféle adatok alapján mégis megítélhető a válasz. A munkaerő-szerkezet szempontjából négy csoportot különíthetünk el.

Az első csoportba az uradalomirányítók tartoznak. Zichy gróf elkötelezett, az agrárgazdasághoz értő tulajdonos volt, világos elképzelésekkel és szándékokkal. Az arisztokrata 1919-ig az évek jelentős részét Lengyeltóiban töltötte, a téli hónapokat pedig Budapesten, Múzeum utca 15. száma alatti palotájában. Személyesen irányította az uradalmat, kezdeményezője volt számos innovációnak. Lényeges, hogy a hitbizományi gondnok, Jankovich Bésán Gyula, majd annak halála után gróf Batthyány Elemér is elismert agrárszakember volt.<sup>72</sup> Nem nélkülözhetette az irányítás a jogi vezetőt sem, hiszen a hitbizomány minden lényeges döntését a kaposvári bíróságon kellett elfogadtatni. A Zichy-birtokok (Nagyvázsony, Varászló, Lengyeltóti) kormányzása a jószágigazgató kezében volt, az igazgatóság szintén a Múzeum utcai palotában volt elhelyezve.

A második csoport a mindenkori uradalmi tisztekből és az egyéb szakmai alkalmazottakból állt. Az uradalmat a jószágfelügyelő irányította. A pénzügyi kérdések az uradalmi számvevőhöz tartoztak. Alattuk a funkcionális vezetők helyezkedtek el: ispánsági vagy uradalmi intézők, erdőfelügyelők, körerdész, erdőtisztek, erdőmérnök; főkertész és kertészek; vincellér, kastélyfelügyelő és komornyik stb. Bár nem volt tiszt, de komoly funkciót töltött be a gépesített agrárnagyüzem működésében az uradalmi gépész. Igen széles a listája az iparral foglalkozóknak: kovács, bogárnár, kádár, pintér, lakatos, téglás, tejüzemi alkalmazott, molnár nélkül aligha működhetett volna a nagyüzem.

A harmadik csoport zömét a cselédek és béresek adták, számuk 1895-ben 265 fő volt. Az alkalmazott cselédeknek az uradalom hosszú időn át tudott munkát adni; Riba Albert gazdasági cseléd például 52 évig szolgált, s halála után a földesúrtól az özvegye nyugdíjat kapott.<sup>73</sup> Érdekes vonása volt Lengyeltótinak, hogy a falut körbevevő majorsági külterületeken jelentős számú népesség élt. Az 1910-ben például a nagyobb majorok közül Pusztaszentgyörgyön 248, a két Bézsénypusztán együtt 193, Zsigmondmajorban 153 főt találunk, a két nagyobb szőlőhegyen 138 embert jegyeztek föl; míg a Gamás faluhoz tartozó Tuskópusztán 146 főt írtak össze.<sup>74</sup> Az aratók idegenből érkeztek, nélkülük a többezer holdas szántóföldi betakarítás nehezen ment volna. 1909-ben mintegy 160 idegenből érkezett aratómunkás érkezett a Zichy és a szomszédos Freund uradalomba. Munka volt bőven, akinek esetleg a helyeik közül mégsem jutott, azok Somogytúrban vagy a Jankovichok Berencse pusztáján tudtak aratni. A háború előtti felmérésből az derül ki, hogy az uradalomban fizetett munkabérek a környék uradalmiban lényegileg nem különböztek.<sup>75</sup>

## Összegzés

Az eddigiekből látható, hogy lehetséges vállalkozás volt a hitbizományi kerektek közötti agrárnagyüzemi működés megszervezése, folytatása. Természetesen óvakodunk attól, hogy egy hitbizományi uradalom elemzéséből általános következtetéseket vonjunk le. De érdemes megjegyezni, hogy a fentebb bemutatott agrárgazdasági fejlesztések olyan környezetben zajlottak le, ahol a Somogy megyei nagybirtokosok komoly erőfeszítéseket tettek agrárnagyüzemük fejlesztéséért. Ugyanakkor a lengyeltóti uradalom gazdálkodásából az derül ki, hogy ez az észak-somogyi agrárnagyüzem sikeresen birkózott meg a kívülről érkező gazdasági nehézségekkel. gazdálkodása során a korszak számos innovációját alkalmazta, sőt új kezdeményezésekkel hozzá tudott járulni a térség, s egyben a hazai mezőgazdaság egészének fejlődéséhez. Egyértelmű sikereket ért el az intenzív állattenyésztés, illetve az ipari és takarmánynövények termelése terén. Nagy eredmény volt a mocsaras vidék átalakítása, a vasútfejlesztésbe való bekapcsolódás, akárcsak az uradalmi ipar rendszerén belül a nagyüzemi tőzegkitermelés. A balatoni turizmusban való kezdeményező részvételnek máig élvezhetjük pozitív hatásait. Ehhez persze kellett egy széles látókörű és gazdasághoz értő tulajdonos, s megfelelő jószágirányítás is. Esetünk arra mutat rá, hogy a gazdálkodásában nem feltétlenül a jogi jellegű (szabad- vagy kötött forgalmú) besorolás volt a mérvadó, a piacgazdaság korában hitbizományi tulajdonosként is lehetett valaki sikeres agrárvállalkozó.

**JEGYZETEK / NOTES**

- 1 Lásd Püski Levente (2020) tanulmányát.
- 2 Gazdacímtár (1925): 53\*. A tanulmányban minden területi mértékegység katasztrális holdban szerepel.
- 3 A levéltári forrásokra lásd: Gözsy Zoltán (2003)
- 4 Reiszig Ede (1914): 104.
- 5 Gazdacímtár (1893): 569-570.
- 6 Nagy Pál (2000): 187. (105. sz. lábjegyzet.)
- 7 Kormánylap (1856): 333.; Csorba József (1857): 214.; Népszámlálás (1900): 512.
- 8 HU-MNL-SVL VII. 1.d. Lengyeltóti. I. No. 1, 3-6.
- 9 Lásd pl. Gazdacímtár (1893): 569-570.
- 10 HU-MNL-SVL VII. 1.d. Lengyeltóti. I. No. 1-21.; Gözsy Zoltán (2003): 129.
- 11 Hirsch, Alfred (1893): 23-38. Táblázat adatai alapján.
- 12 HU-MNL-SVL VII. 1. d. Lengyeltóti. I. No. 30.
- 13 Gazdacímtár (1897): 106-107.
- 14 Gözsy Zoltán (2003): 17.
- 15 Lásd 1908-ra: Somogyi Hirlap 1908. október 9., 2.; 1913-ra: Somogyvármegye 1913. október 5., 3.
- 16 Papp Antal (1904): 11.
- 17 HU-MNL-SVL VII. 1. d. Lengyeltóti. I. No. 24.
- 18 HU-MNL-SVL VII. 1. d. Lengyeltóti. I. No. 24., 31-35.
- 19 HU-MNL-SVL VII. 1. d. Lengyeltóti. I. No. 24.
- 20 Lásd: Kaposi Zoltán (2016) tanulmányát.
- 21 HU-MNL-SVL VII. 1. d. Lengyeltóti. I. No. 37, 38-39., 40.
- 22 Lásd későbbi fejezetben.
- 23 HU-MNL-SVL. VII. 1.d. Lengyeltóti. I. No. 63.
- 24 Király István (1985): 722. Táblázat alapján.
- 25 Balatonvidék, 1902. június 8., 6.
- 26 Forrásértelmezési nehézség, hogy lehet, a lengyeltóti állományadatokhoz a gróf tulajdonában lévő varászlói marhaállomány számait is hozzáadták, de mivel azt külön is ismerjük, így annak 400 darabját levonva is jelentős nagyságrendről van szó. Varászlóhoz lásd Ujváry Imre (1914): 343.
- 27 Az adatokhoz: Ujváry Imre (1914): 335.
- 28 Gazdacímtár (1897): 106-107.
- 29 Balatonvidék, 1902. június 8., 6.
- 30 Ujváry Imre (1914): 335.
- 31 Gazdacímtár (1897): 106-107.
- 32 Balatonvidék, 1902. június 8., 6.

- 33 Ujváry Imre (1914): 335.
- 34 Gazdacímtár (1897): 106-107.
- 35 Ujváry Imre (1914): 335. Nincs rá taxatív adatunk, de a korabeli szokásokból feltételezhetjük, hogy a technikai eszközök egy részét (pl. gőzcséplőgépek) bérbe is adhatták a falvak közösségeinek.
- 36 Az összehasonlításhoz lásd Széchenyi Imre (1892): 15. adatait.
- 37 Széchenyi Imre (1892): 19.
- 38 Erdősi Ferenc (1983): 223.
- 39 Balatonvidék, 1902. június 8., 6.
- 40 Gazdacímtár (1897): 106-107.
- 41 Andrássy Antal (1985): 290.
- 42 Ujváry Imre (1914): 335.
- 43 Lásd Andrássy Antal (1985) leírását.
- 44 Hirsch Alfréd (1903): 7.
- 45 Ujváry Imre (1914): 335.
- 46 Vadász-Lap, 1885. február 15., 68.
- 47 Virág Árpád (1998): 75.; Károlyi Zoltán (1973): 271.
- 48 Szaplanczay Manó (1914): 29.
- 49 Varga István (2015): 15-19.
- 50 HU-MNL-SVL VII. 1. d. Lengyeltóti. I. No. 43-45.
- 51 Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1897. február 10., 164.
- 52 Erdősi Ferenc (1983): 221.
- 53 Andrássy Antal (1985): 299.
- 54 Lásd pl. az uradalom hirdetését: Köztelek, 1895. április 17., 689.
- 55 Ujváry Imre (1914): 318.
- 56 T. Mérey Klára (2007): 152.
- 57 Köztelek, 1912. november 16., 3054.
- 58 Köztelek, 1909. január 23., 172.; Köztelek, 1911. március 9., 722.; Köztelek, 1912. november 16., 3054.
- 59 Lásd Köztelek, 1904. december 17., 2116.
- 60 Somogyi Hírlap, 1904. szeptember 17., 3.
- 61 Köztelek, 1903. május 27., 827.
- 62 Ujváry Imre (1914): 335.
- 63 Antal Ildikó (2014): 52.; Elektrotechnika, 1913. május 1., 144.
- 64 Felsorolásunk forrásai azok az iratok, amelyek egy új lehetséges kölcsön felvétele miatt 1925-27 között keletkeztek, s az uradalom vagyonaállagában bekövetkező változásokat részletezik egyes majorokra lebontva. HU-MNL-SVL VII. 1. d. Lengyeltóti. II. No. 53.
- 65 Lásd Kaposi Zoltán (2021) tanulmányát.
- 66 A bírósági határozatot közli: Varga István (2015): 49.



- 67 Bolemann István (1900): 51-52.  
 68 Kanyar József (1985): 174-175.  
 69 Bősze Sándor (1989): 227.  
 70 Ujváry Imre (1914): 335.  
 71 Lásd a szerződés szövegét: Varga István (2015): 37.; Kanyar József (1985): 178.  
 72 HU-MNL-SVL VII. 1. d. Lengyeltóti. II. No. 6., 8.  
 73 Pécsi Figyelő, 1902. január 31., 3.  
 74 Helységnévtár (1913): 18.  
 75 Lásd Ujváry Imre (1914) uradalmi példáit.

## FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

### Szakirodalom

- Andrássy Antal (1985):** Fonyód története (1848–1944). In: Fonyód története. Szerk. Kanyar József. Fonyód. 281–346.
- Antal Ildikó (2014):** A magyar villamosenergiaipar 1896–1914. Budapest
- Bolemann István (1900):** A Balatonparti fürdők és üdülőhelyek leírása. In: A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. III. kötet, 4. rész. Szerk. Bolemann István. Budapest
- Bősze Sándor (1989):** A dél-balatoni fürdőegyesületek történetéből (1890–1944). In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 20. Szerk. Kanyar József. Kaposvár. 211-252.
- Csorba József (1857):** Somogy vármegye ismertetése. Budapest
- Erdősi Ferenc (1983):** Somogy megye közlekedési hálózatának kialakulása a XIX–XX. században. 4. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 14. Szerk. Kanyar József. Kaposvár. 215-252.
- Gőzsy Zoltán (2003):** Hitbizományi iratok (Repertórium). Somogy megye múltjából. Segédletek 1. Kaposvár
- Hirsch, Alfréd (1893):** Ungarns Grundbesitzverhältnisse. Halle
- Hirsch Alfréd (1903):** Somogy vármegye gazdasági monographiája. Budapest
- Kanyar József (1985):** Fonyód fürdőkultúrájának történeti korszakai. In: Fonyód története. Szerk. Kanyar József. Fonyód. 167-206.
- Kaposi Zoltán (2016):** Válság és alkalmazkodás. A 19. század végi agrárkrízis hatásai a dunántúli uradalmak működésére. In: Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2016. Válság – kereskedelem. Főszerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Budapest. 195-216.
- Kaposi Zoltán (2021):** A gróf Hunyady család szerepe a balatoni turizmus létrejöttében. Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok 6. (2021) 3. 4-26.
- Károlyi Zoltán (1973):** Az egyes vízvidékek szabályozási munkáinak története: a Duna völgy vizeinek szabályozása. In: A magyarországi vízszabályozás története. Szerk. Ihrig Dénes. II/A rész. Budapest. 151-280.

- Király István (1985):** A szarvasmarha-tenyésztés története és jelenlegi problémái Somogy megyében. Agrártörténeti Szemle 27. (1985) 3-4. 720-735.
- Nagy Pál (2000):** Az elhagyott castellumtól a mezővárosig (1695–1848). In: Csalogányok völgye. Tanulmányok Lengyeltóti-ról. Szerk. Tóth Sándor. Lengyeltóti. 154-187.
- Nagy József (2007):** Hitbizományok Magyarországon a 20. században. Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Sectio Historiae XXXIV. (2007) 297-312.
- Papp Antal (1904):** A hagyatékok illetéke a közigazgatási bíróság gyakorlatában. A fennállott M. Kir. Pénzügyi Közigazg. Bíróság és a Magy. Kir. Közigazgatási Bíróság döntvényeiből és elvi határozataiból. Budapest
- Püski Levente (2020):** Vélemények és adatok: Hitbizományok a két világháború közötti Magyarországon. In: Kultúra, művelődés, agrárium. Tanulmányok ifj. Barta János 80. születésnapjára. Szerk. Bárány Attila – Kerepeszki Róbert – Pallai László – Papp Klára. Debrecen. 295-308.
- Reiszig Ede (1914):** Somogy vármegye községei. In: Magyarország vármegyéi és városai 17. Somogy. Szerk. Csánki Dezső. Budapest
- Szaplonczay Manó (1914):** A Balaton. In: Magyarország vármegyéi és városai 17. Somogy. Szerk. Csánki Dezső. Budapest. 21–29.
- Széchenyi Imre (1892): Somogy megye. Budapest**
- T. Mérey Klára (2000):** Lengyeltóti gazdaság- és társadalomtörténete a szabadságharc bukásától az első világháború végéig. In: Csalogányok völgye. Tanulmányok Lengyeltóti-ról. Szerk. Tóth Sándor. Lengyeltóti. 188-237.
- T. Mérey Klára (2007):** Somogy megye gazdasága és társadalma a dualizmus korában. In: T. Mérey Klára: Település – megye – régió. Pécs. 119-172.
- Ujváry Imre (1914):** Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés. In: Magyarország vármegyéi és városai 17. Somogy. Szerk. Csánki Dezső. Budapest. 301-343.
- Varga István (2015):** A fonyódi gróf Zichy Béla-telep. Villasor a Balaton felett. Fonyód, 2015. <https://mek.oszk.hu/18000/18045/18045.pdf>
- Virág Árpád (1998):** A Balaton múltja és jelene. Eger

#### Hivatkozott statisztikai kiadványok

- Gazdacímtár (1893):** Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Szerk. Baross Károly. Budapest
- Gazdacímtár (1897):** A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 2. kötet. Budapest
- Gazdacímtár (1911):** Magyarországi Gazdacímtár. Szerk. Rubinek Gyula. Budapest
- Gazdacímtár (1925):** Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek 1925. év eleji adatai alapján. Budapest
- Helységnévtár (1913):** A magyar szent korona országainak helységnévtára. Budapest

**Népszámlálás (1900):** A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. 1. rész: A népesség általános leírása községenként. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 1. kötet. Budapest, 1092.

**Hivatkozott sajtóanyagok**

Balatonvidék; Elektrotechnika; Kormánylap; Köztelek; Pécsi Figyelő; Somogyi Hírlap; Somogyi Ujság; Somogyvármegye; Somogy Vármegye Hivatalos Lapja; Uj-Somogy; Vadász-Lap; Vasúti és Közlekedési Közlöny



## **DOMONKOS ENDRE**

**habilitált egyetemi docens,**

Budapesti Gazdasági Egyetem, Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Kar, Közgazdasági és Üzleti Tudományok Tanszék  
*associate professor, habil, Budapest Business University, Faculty of Commerce, Hospitality and Tourism, Department of Economics and Business Studies*

**ORCID:** 0000-0003-1899-4798

**email:** domonkos.endre@uni-bge.hu

### **A GAZDASÁGI ÁTALAKULÁS TAPASZTALATAI CSEHORSZÁGBAN, SZLOVÁKIÁBAN, LENGYELORSZÁGBAN ÉS AZ EGYKORI NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁGBAN (1990–2000)**

*THE EXPERIENCES OF ECONOMIC TRANSITION IN THE CZECH  
REPUBLIC, SLOVAKIA, POLAND AND IN THE FORMER GERMAN  
DEMOCRATIC REPUBLIC (1990–2000)*

#### **ABSTRACT**

During the period from 1989 to 1990, economic and political transition in Central and Eastern Europe was accompanied by the general liberalisation and opening up of markets to foreign investors. This process started at the end of the 80s, which coincided with the general crisis of “state socialism” in the region. It is worth mentioning that there were substantial differences in the creation of a free market economy among the Central and Eastern European countries. Whereas Poland applied shock treatment based on the general principles of the Washington Consensus, Czechoslovakia followed a double policy by pursuing the concept of neoliberal economic policy and the road of “gradualism” to avoid the negative impacts of the transformation process such as the emergence of mass unemployment and bankruptcy of state-owned companies. As a result of the Treaty Establishing a Monetary, Economic and Social Union, the German Democratic Republic became an organic part of the Federal Republic of Germany in 1990, which required the introduction of liberalisation measures. Although the Central and Eastern European countries followed a different road in the creation of a free enterprise market economy in the 1990s, but by the turn of the millennium due to the privatisation

of state-owned assets, privately held companies accounted for 70 per cent of GDP, whilst the share of the state sector was 30 per cent.

The objective of the paper is to highlight the experiences of economic transition in the Czech Republic, Slovakia, Poland and in the former German Democratic Republic (GDR) by comparing its main characteristics and stages. Besides macroeconomic stabilisation, emphasis will be placed on evaluating the achievements of privatisation and its main consequences. Due to length constraints, the essay will not focus on the social impacts of the transformation process in Central and Eastern Europe.

**Kulcsszavak:** gazdasági átalakulás, privatizáció, Csehország, Szlovákia, Lengyelország és Német Demokratikus Köztársaság (NDK)

**Keynotes:** economic transition, privatisation, Czech Republic, Slovakia, Poland and German Democratic Republic (GDR)

## 1. Bevezetés

Az 1989 és 1990 közötti időszakban, Közép- és Kelet-Európa országaiban a politikai átalakulási folyamattal párhuzamosan elindult a központosított, állami tulajdonban lévő tervutasításos gazdálkodás felszámolása és a szabadpiaci gazdasági modell kiépítése. A komplex gazdasági átalakulás során az egyik legfontosabb feladat a makrogazdasági stabilizáció végrehajtása mellett az állami tulajdon fokozatos lebontása és a gazdaság privatizálása volt. Hangsúlyoznunk kell, hogy a piacgazdaság kiépítése terén lényeges különbségek voltak a térség államai között. Lengyelország radikális és gyors változást akart elérni, ezért – összhangban az ún. washingtoni „konszenzus” alapelveivel – az ún. „sokkterápiának” nevezett megoldást választotta. Ugyanakkor Csehszlovákia kettős politikát folytatott, és a sokkterápiát hangoztató irányvonalat társította a fokozatosság gyakorlatával, hogy elkerülje az átalakulás nemzetgazdaságra gyakorolt negatív következményeit (tömeges munkanélküliség és az állami tulajdonú vállalatok csődje). A gazdaság radikális átalakítására került sor az egykori Német Demokratikus Köztársaságban, amelynek jogi alapját az 1990. május 18-án aláírt pénzügyi, gazdasági és szociális unióról szóló szerződés jelentette. Jóllehet a közép- és kelet-európai országok eltérő gazdasági koncepciót alkalmaztak a piacgazdaságra való átmenet során, és az 1990-et követő időszakban, az állami tulajdon privatizációja következtében az ezredfordulóra a köztulajdon aránya lecsökkent 30 százalékra, miközben a magántulajdon részesedése 70 százalékra nőtt.

Tanulmányom középpontjában a gazdasági átalakulás tapasztalatainak bemutatása áll Csehországban, Szlovákiában, Lengyelországban és az egykori NDK-ban. A makrogazdasági stabilizációt szolgáló intézkedések ismertetése mellett lényeges szempontot jelent a privatizációs folyamat és következményeinek vizsgálata. Ugyanakkor területi korlátok miatt dolgozatomban nem kívánok foglalkozni a rendszerváltozás társadalmi hatásaival Közép- és Kelet-Európában.

## 2. Csehország és Szlovákia

A csehszlovák piaci átalakítás egyéves előkészítés után 1991. január 1-jén a teljes ár- és importliberalizálás radikális lépésével került bevezetésre. Az átalakítás első két hónapjában 50-50 százalékos áremelkedésre került ugyan sor, de az infláció a tavaszi hónapokra már 2-5 százalékra mérséklődött. Ugyanakkor a gazdasági átmenet első évében a fogyasztás mintegy 37 százalékkal csökkent.<sup>1</sup> A kezdetben sokterápiát alkalmazó gazdaság- és pénzügypolitikai intézkedések eredményesnek bizonyultak, mert sikeresen megállították a pénzromlást. A munkanélküliségi ráta 1992-ben 2,5 százalék körül alakult, amely az egyik legalacsonyabb volt a térségben. A fogyasztói és termelői ártámogatásokat két év alatt megszüntették és az államháztartási hiányt a GDP 1 százalékára csökkentették. A gazdasági és pénzügyi stabilizációval párhuzamosan 1993 elején átfogó adóreformot hajtottak végre: az általános forgalmi adó (ÁFA) bevezetése mellett mérsékeltek a vállalati szektort terhelő adót. Az intézkedések legfőbb célja a vállalkozások tevékenységét ösztönző, kiszámítható üzleti környezet megteremtése volt.<sup>2</sup>

A gazdasági átalakulás másik kulcsfontosságú területe a korábbi időszakban állami tulajdonban lévő vállalatok magánosítása mellett a kárpótlás kérdése volt. 1990 októberében a csehszlovák szövetségi parlament elfogadta a kárpótlási törvényt. Ennek értelmében az 1955 és 1961 között államosított tulajdont, mintegy 70 000 gazdasági egységet adtak vissza eredeti tulajdonosaiknak, illetve azok örökösének. Ezzel párhuzamosan indult meg az ún. kisprivatizáció is mintegy 100 000 állami üzlet, szálloda és vendéglő kiárusításával. 1993 végére több mint 21 000 egységet értékesítettek 6,5 milliárd dollár értékben. Az ugyancsak egyidejűleg megkezdett spontán privatizáció eredményeként 1992 nyaráig 1,2 millió új kisvállalkozás jött létre.<sup>3</sup>

### 1. táblázat: A kisprivatizáció folyamata (1990–1993)

**Table 1: The process of small-scale privatisation (1990–1993)**

	1991	1992	1993
Értékesítendő vállalatok száma	24 523	32 289	33 359
Privatizált vállalatok száma:			
Nyilvános árverés alapján	14 155	22 487	24 359
Bérbeadás formájában	12 429	20 182	21 093
Az egykori tulajdonosok kárpótlása alapján	1 521	2 090	3 306
Az egykori tulajdonosok kárpótlása alapján	142	472	582

*Forrás:* McMaster, Irene (2001): Privatisation in Central and Eastern Europe: What Made the Czech Republic So Distinctive? European Policies Research Centre. University of Strathclyde. Glasgow. 9. old.

In: [https://www.researchgate.net/publication/228920623\\_Privatisation\\_in\\_Central\\_and\\_Eastern\\_Europe\\_What\\_Made\\_the\\_Czech\\_Republic\\_So\\_Distinctive](https://www.researchgate.net/publication/228920623_Privatisation_in_Central_and_Eastern_Europe_What_Made_the_Czech_Republic_So_Distinctive)  
 Letöltve: 2023. augusztus 2.

A csehszlovák magánosítási folyamat legfőbb sajátossága a korábbi nagyvállalatok értékesítésének egyedi módja volt. Az 1990 novemberében elfogadott jogszabály 3000 állami tulajdonú céget átalakította vegyes vállalatokká. A csehszlovák kormány a kuponos privatizáció mellett döntött: minden felnőtt állampolgár 80 dollárnak megfelelő névleges áron 1000 pont értékű kupont kapott, ami 30 vállalati részvény vásárlására jogosított az 1991-ben megnyitott tőzsdén. A nagyvállalati privatizáció első szakasza (1990–1993) 1400 nagyvállalat részvényeinek piacra dobásával vette kezdetét, melynek során 8,5 millió állampolgár vett részt az akcióban, s végül 1000 vállalat részvényeit értékesítették.<sup>4</sup> A magánosítási folyamat második szakaszában (1994–1997) 5,6 millió állampolgár vett részt és 862 állami tulajdonú vállalat részvényeit értékesítették. 53 stratégiai fontosságú cég (elsősorban a honvédelem és közművek területén) azonban továbbra is állami kézben maradt.<sup>5</sup> 1994 végére a cseh gazdaság mintegy 65 százalékát a magánszektor állította elő.

**2. táblázat: A „nagyléptékű” privatizáció folyamata 1992–1993-ban (az elfogadott privatizációs tervek alapján)**

**Table 2: Progress of large scale privatisation in 1992–1993: approved privatisation projects**

Privatizációs módszer: vállalatok száma; cégek vagyoni értéke (milliárd cseh korona)	1992		1993	
	június	december	június	december
Nyilvános árverés	218 2 650	336 3 881	431 5 634	514 5 811
Nyílt versenytárgyalás	147 5 953	300 10 436	424 16 434	502 19 188
Közvetlen eladás	524 14 077	986 26 613	1 359 38 016	2 422 62 288
Vegyes tulajdonú vállalatok privatizációja	1 120 380 001	1 218 420 171	1 327 534 779	1 777 754 263
Díjazás nélkül történt átutalás	786 7 395	1 052 9 633	1 352 12 772	2 318 30 013
Összesen	2 795 432 318	3 900 470 734	4 893 607 635	7 533 871 563

*Forrás:* Kotrba, Josep (1994): Czech Privatization: Players and Winners. CERGE-EI and University of Pittsburgh. 19. old. In. <https://www.cerge-ei.cz/pdf/wp/Wp58.pdf> Letöltve: 2023. augusztus 2.



A privatizációs intézkedések nagy része csak látszatsikerrel járt, mert az állampolgárok mintegy 70 százaléka inkább eladta kuponját különböző beruházási alapítványoknak, hogy azonnal készpénzre váltsa jussát. A voucherek közel kétharmada került ilyen szervezetekhez. A nagy állami vállalatok részvényei nem jutottak a magánbefektetők kezére, hanem 1997-ig az állami tulajdonú bankok kezében maradtak. A beruházási alapítványokat a bankok ellenőrizték és a kuponok 35, illetve a privatizáció második szakaszában közel 24 százaléka felett rendelkeztek. Az összes banki tőkeállomány 80 százalékát négy állami tulajdonú bank birtokolta. A látszólag leggyorsabban végrehajtott privatizációs akció átmeneti sikert hozott, de nem segítette elő a gazdaság valóságos átalakítását. A cseh gazdaságban 1997–1998-ra gazdasági recesszió alakult ki. Az állampolgári részvétellel történő kuponos privatizáció kudarcait követően az 1990-es évek végén újabb magánosítási folyamat indult. Ennek során a Cseh Köztársaságban 2001 nyarán a távközlési ágazat, a gázművek és a bankszektor magánkézbe került.<sup>6</sup>

A gazdasági átalakulás eredményeként 1994-re a magánszektor adta a cseh GDP 65 százalékát és a munkaképes korú lakosság felét foglalkoztatta. 1990 és 1993 között összesen 2 milliárd dollár beruházásra került sor a gazdaságban, melynek egynegyede a dohányiparra, további 25 százaléka pedig a gépjárműgyártásra koncentrálódott. A külföldi befektetők részvételével jelentős tranzakciókra került sor a gépgyártás és a könnyűipar területén. Gyakorlati példaként említhető a Philip Morris óriáscég, amely megszerezte a cseh állami dohányipari vállalatot (Tabak Kutna Hora). Az amerikai nagyvállalat a cseh dohányiparban 75 százalékra növelte részesedését. Az egyik legjelentősebb ügylet 1991-ben a Skoda művek megvásárlásához kapcsolódott. A német Volkswagen 333 millió dollárért megvásárolta a korábban állami tulajdonú vállalat részvényeinek 31 százalékát. A megállapodás értelmében a német autógyártó cég hét év alatt 6,3 milliárd dollár beruházást eszközölt, melynek során megszerezte a cseh gépipari vállalat részvényeinek 70–75 százalékát.<sup>7</sup>

Szlovákiában a privatizációs folyamat második hullámában (1993–1996) mintegy 610 állami vállalatot értékesítettek összesen 136,8 milliárd korona értékben. A magánosítás során a korábbi kuponos privatizáció helyett a hagyományos (készpénzes) értékesítést és a kötvényes privatizáció gyakorlatát alkalmazták. Végül a nagyléptékű privatizáció harmadik hulláma az 1990-es évek végétől indult meg, amely lehetővé tette a nemzetgazdasági szempontból stratégiai fontosságú vállalatok (pénzügyi szektor és telekommunikációs ágazat) külföldi befektetőknek történő értékesítését. Mindezek következtében az ezredfordulóra a magántulajdon részesedése szlovák gazdaságban meghaladta a 70 százalékot, a privatizációból származó bevételek 2000-ben elérték a 81,4 milliárd szlovák koronát.<sup>8</sup>

Összegezve megállapítható, hogy az 1990-es évek közepére Csehországban és Szlovákiában is kiépültek a piacgazdaság intézményi és jogi keretei. Az állami tulajdonú bankszektor és a közműszolgáltató vállalatok privatizációja azonban csak az ezredfordulót követően indult meg.

### 3. Lengyelország

Lengyelországban 1990. január 1-jén indult el az átfogó gazdasági stabilizációs program. Az ún. Balcerowicz-terv legfontosabb célja a hiperinfláció megfékezése (1990-ben meghaladta a 350 százalékot) és az adósságállomány további növekedésének megállítása volt. A programcsomag a gazdasági liberalizmus alapelveire épült és legfontosabb elemei a következők voltak:

- a költségvetésből nyújtott támogatások megszüntetése (az állami dotációk részesedése a lengyel GDP-ből 1989 és 1990 között 15%-ról 6%-ra csökkent);
- eltörölték az inflációt követő béremelést;
- növelték az adóbevételeket az államháztartás egyensúlyának megteremtése érdekében;
- a zloty 1990 januárjában leértékelték és árfolyamát nemzetközi valutákhoz kötve stabilizálták, valamint részlegesen konvertibilissé tették;
- a termékek 90 százalékára szabadpiaci árakat állapítottak meg;
- liberalizálták a kelet-európai ország külkereskedelmét. Ennek során 1989. január és 1990. október közötti időszakban eltörölték a mennyiségi korlátozókat a feldolgozóipari termékekre, és az átlagos vámtarifa szintjét 13,3%-ról 8%-ra csökkentették.
- Ösztönözték a külföldi beruházásokat megfelelő jogszabályi háttér megteremtésével. Ennek jogi alapját az 1988-ban és 1991-ben a gazdasági társaságok működéséről elfogadott törvények jelentették.<sup>9</sup>

A neoliberais „sokkterápia” megfékezte a hiperinflációt, bár még évekig 60-70 százalékos évi áremelkedésekre került sor. A zloty leértékelése és belföld kereslet visszafogását tartalmazó stabilizációs program eredményeként az áruforgalmi mérleg egyenlege 1990 végére 3,8 milliárd dollár aktívumot mutatott. Lengyelország külkereskedelmi mérlege kedvezően alakult a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal is (a mérleg egyenlege 2,5, illetve 1,4 milliárd dollár aktívummal zárult). Az átalakulás negatívuma volt, hogy 1990-ben a fogyasztás és a reálbérek csökkenése meghaladta 11, illetve 20 százalékot. A bruttó hazai termék és az ipari termelés ugyanebben az évben 11,6 és 24,2 százalékkal csökkent.<sup>10</sup>

A Balcerowicz-terv középpontjában a makrogazdasági stabilizáció mellett Lengyelország fizetőképességének megőrzése állt. Jóllehet a lengyel kormány 1990 februárjában felfüggesztette adósságállományának törlesztését, a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank (IBRD) 2,5 milliárd dollár összegű hitelmegállapodást kötött a kelet-európai országgal. Az IMF hitelkonstrukciójának köszönhetően Lengyelország törleszteni tudta a külfölddel szemben fennálló adósságát. 1991 áprilisában a legnagyobb hitelezőket tömörítő Párizsi klub megállapodást kötött Lengyelországgal, melynek értelmében a lengyel adósság felét a külföldi hitelezők elengedték azzal a feltétellel, hogy Lengyelország tovább folytatja a Nemzetközi Valutaalap által előírt gazdasági stabilizációs intézkedéscsomagot.<sup>11</sup>

### 3. táblázat: Lengyelország makrogazdasági és külkereskedelmi adatai, 1990–1991

**Table 3: Macroeconomic and External Trends of Poland, 1990–1991**

	1990	1991
Bruttó hazai termék (%-ban kifejezve)	- 11,6	- 7,4
Ipari termelés (%-ban kifejezve)	- 24,2	- 11,9
Fogyasztói árszínvonal (%-ban kifejezve)	352,2	70,3
Munkanélküliség (%-ban kifejezve)	6,1	11,8
Fogyasztás (%-ban kifejezve)	- 11,7	0,5
Áruforgalmi mérleg egyenlege (konvertibilis valutában kifejezve)	2,2 milliárd dollár	51 millió dollár
Folyó fizetési mérleg egyenlege (konvertibilis valutában kifejezve)	millió dollár	-1,36 milliárd dollár
Bruttó beruházás alakulása (%-ban kifejezve)	- 10,1	-4,4
Reálbérek alakulása (%-ban kifejezve)	- 20,0	2,0

*Forrás:* Slay, Ben (1994): The Polish Economy. Crisis, reform, and transformation. Princeton University Press. Princeton. New Jersey. 99. old.

Az 1990-1991 közötti gazdasági recessziót követően a lengyel nemzetgazdaság talpra állt. 1991 második felére a termelékenység is javult, amely 4,5, majd 6 százalékkal növekedett. Az ország több mint 40 milliárd dollárt meghaladó, 1970-es évek óta felhalmozódott külföldi adósságait 1995-re visszafizették.<sup>12</sup> Az 1990-es évek közepétől a nemzeti valuta, a zloty árfolyama már nem gyengült. 1994-től a reáljövedelmek és a külföldi beruházások dinamikusabban növekedtek a kelet-európai országban. Az infláció 1998-ban 10 százalék körül alakult. A lengyel bruttó nemzeti termék az 1993 és 1999 közötti időszakban az európai uniós átlag 33 százalékaról 40 százalékára nőtt. Az átalakulás számos gazdasági ágazatban nemcsak a termelés visszaesését eredményezte, hanem a nehézipari vállalatok nagy része megszűnt. A gdański és a gdyniai hajógyárak fizetéseképtelensége és csődje jól mutatta a lengyel gazdaság szerkezeti problémáit és piaci követelményekhez való alkalmazkodásának nehézségeit. További nehézséget jelentett a magas munkanélküliség, amely még az ezredfordulón is a munkaképes korú lakosság 15 százalékát érintette. A lakosság egynegyedét foglalkoztató agrárágazat alacsony hatékonysággal termelt és nagyrészt kis családi gazdaságokra épült.<sup>13</sup>

Lengyelországban 1990-ben indult meg az állami tulajdon privatizálása. A privatizációs folyamat első szakaszában (1990–1994) 360 állami nagyvállalat értékesítését tervezték.<sup>14</sup> A külföldi tulajdonú cégek száma 1991-re több mint 5 000-re, a vegyes vállalatoké pedig 2 480-ra nőtt. 1994-re már 1,8 millió újonnan alapított magáncég működött az ipar, a kereskedelem és a szolgáltatások területén.

Gyors ütemben haladt előre az állami kiskereskedelem és vendéglátó-ipari hálózat kiárusítása: 1991 végére mintegy 85 százalékát magánkézbe adták.<sup>15</sup> 1993-ban a magánszektor adta a lengyel GDP 50 százalékát, és a munkaképes korú lakosság több mint felét foglalkoztatta. 1992 végéig összesen 59 000 hazai tulajdonban lévő magánvállalkozás és 10 800 vegyesvállalat alakult. 1990. január és 1991. július között a magánszektorban 1 millió új munkahely jött létre.<sup>16</sup> A privatizáció során beruházott külföldi tőke nagysága 670 millió dollár körül alakult. A legfontosabb külföldi befektetők a Fiat, az American International, a France Telecom, valamint az Unilever és a General Motors óriásvállalatok voltak. Ugyanakkor a nehézipar magánkézbe adása lassan haladt előre, mert a külföldi érdeklődés is mérsékelt volt. 1993 végéig csak az állami nagyvállalatok 13 százalékát sikerült privatizálni.<sup>17</sup>

A privatizáció jogszabályi hátterét az 1996. augusztus 30-án kodifikált „állami vállalatok magánosítása és privatizálása” elnevezésű törvény képezte. A lengyel magánosítási folyamat második szakaszában (1995–1997) 15 befektetési alapot hoztak létre, melynek feladata a voucherek kibocsátása és a tömeges privatizáció lebonyolítása volt. Ennek megfelelően a vállalati részvényeket szétszórták az állampolgárok között. Megközelítőleg 27 millió lengyel állampolgár részesült voucherben. A befektetési alapok 512 állami vállalat részvényeivel rendelkeztek és megfelelő anyagi, valamint technológiai segítséget biztosítottak ezeknek a vállalatoknak. A kedvezményes privatizáció eredményeként szétszórt tulajdonosi szerkezet jött létre. Az elaprózódott tulajdonhányadok miatt nem lehetett a vállalatokat ésszerű módon irányítani.<sup>18</sup>

#### 4. táblázat: Lengyelország privatizációs bevételeinek alakulása 1990–2000 (tranzakció értéke millió dollár)

**Table 4: Revenues flowing from privatization in Poland, 1990–2000  
(value of transaction, USD million)**

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
54,5	215,6	1844	457,5	574,6	709,9	616,2	1326,9	2166,6	3797,3	5802,7

*Forrás:* Girst Noémi (2016): Privatizációs trendek Lengyelországban. A 2008 és 2011 közötti privatizációs program céljainak áttekintése. Polgári Szemle. 2016/12. évf. 4-6. szám.

Egészében véve elmondható, hogy a lengyel gazdaságban végrehajtott „neoliberális” sokkterápia rövid ideig tartó gazdasági visszaesést eredményezett, de 1992-től a GDP 2 és 1993-ban több mint 4 százalékkal növekedett. A külkereskedelem liberalizálásával, a védővámok és mennyiségi korlátozások eltörlésével, valamint a szabadpiaci árak bevezetésével kiépültek a piacgazdaság intézményi keretei. Az egykori állami tulajdon magánosításának folyamata azonban Csehországhoz és Szlovákiához hasonlóan csak az 1990-es évek végén gyorsult fel, amely szoros

összefüggésben állt a Buzek-kormány által meghirdetett gazdaságszerkezeti reformokkal (oktatási rendszer, az egészségügy/társadalombiztosítás és a közigazgatás átalakítása) és az Európai Unió által szorgalmazott, nehézipart is érintő struktúraátalakítási programmal.<sup>19</sup> Az 1998 tavaszán elfogadott új privatizációs törvény a magánosítás folyamatát több olyan szektorra is kiterjesztette, amely korábban állami tulajdonú volt. A lengyel-kormány megkezdte a bankszektor és a távközlési ágazatok privatizációját. Az intézkedések következtében a Lengyelországban beruházott külföldi tőke nagysága elérte a 30 milliárd dollárt. Az ezredfordulóra az állami kezelésben lévő közel 8 000 vállalat száma 1268-ra csökkent.<sup>20</sup> A privatizáció mélyreható változásokat eredményezett a lengyel gazdaság tulajdonosi szerkezetében. 1998-ban a magánszektor a munkaképes korú lakosság 70,7 százalékát foglalkoztatta, miközben részesedése elérte a bruttó hazai hozzáadott érték 69,4 százalékát. Lengyelországban az 1990-es évek végére a magánszektor adta a beruházások közel 58 százalékát.<sup>21</sup>

#### 4. Gazdasági átalakulás és privatizáció az egykori NDK-ban

A keletnémet állam legújabb kori gazdaságtörténetének egyik legfontosabb eseménye volt az 1990. május 18-án aláírt pénzügyi, gazdasági és szociális unióról szóló szerződés. A formálisan nemzetközi jogi, ténylegesen alkotmányjogi szerződés felszámolta az NDK korábbi gazdasági rendszerét. Rögzítették, hogy a keletnémet gazdaság a magántulajdonon, a szabad árképzésen alapul. Felszámolták a korábbi állami monopóliumokat. A felszabaduló állami támogatásokból finanszírozták az egykori NDK gazdaságának átalakítását. A pénzügyi unió egységes pénzügyi területet hozott létre, amelynek közös pénzneme a Deutsche Mark (DM) lett. A béreket, a jövedelmeket, nyugdíjakat és bizonyos szociális szolgáltatásokat 1:1 arányban, készpénz és megtakarítások esetében 14 éves korig 2000 keletnémet márkát, 15–59 éves korig 4 000 NDK-márkát, valamint 60 év felett 6 000 NDK-márkát lehetett 1:1 arányban beváltani. Ezen összeg felett a német pénzintézetek 2:1 beváltási árfolyamot alkalmaztak. A gazdasági unió a két szerződő fél, az NSZK és az NDK közös gazdasági rendszerének keretében valósult meg. Végül a szociális unió rendelkezett a nyugdíj, beteg- és balesetbiztosítás nyugatnémet rendszerhez való igazításáról, továbbá a munkanélküli-biztosítást szolgáló intézkedések bevezetéséről.<sup>22</sup>

Számos probléma azonban továbbra is megoldatlan maradt: a „régii” és az „új” szövetségi tartományok pénzügyi kiegyenlítődése, a szociális unió, valamint a magántulajdoni jogok és a földtulajdon kérdése. Két lényeges kérdést kellett rendezni: a kelet-németországi korábbi tulajdonosok igényeinek szabályozását és az államosított tulajdon reprivatizálását, beleértve a földbirtokokat és a mezőgazdasági üzemeket. Ugyanakkor kompromisszumos megállapodás született a két német állam kormánya és 11 szövetségi tartomány között az egykori NDK gazdaságának pénzügyi támogatásáról. 1990-ben felállították a Német Egység

Alapját, amelyből 1994 végéig 155 milliárd márka segélyt folyósítottak a keletnémet gazdaság felzárkóztatására.<sup>23</sup>

Az egykori NDK gazdaságának új politikai és gazdasági viszonyokhoz való hozzáigazítása érdekében 1990 márciusában megalakították a Vagyönügynökséget (Treuhand). Legfontosabb feladata az állami iparpolitika szanálása volt, a március 18-i országgyűlési választásokat követően már a privatizáció lebonyolításával foglalkozott. Az intézmény közel 3 000 munkatárssal működött és az állami földbirtokok, illetve a rajta lévő ingatlanok mellett 127 központi és 95 regionális kombinát összesen 13 000 ipari vállalatának privatizációját készítette elő. A külföldi befektetők között Svájc, Anglia és Franciaország állt az élen. A Treuhand ugyan teljesítette feladatát, de rendkívül magas árat fizetett az állami tulajdon értékesítéséért: a keletnémet vállalatok eladásából befolyó minden márkához további három márkát kellett hozzátennie a közpénzekből a régi adósságok fizetésére és a környezeti károk megszüntetésére. Minden privatizálási akció a Vagyönügynökség hiányát növelte. 1991-re 500 milliárd márka adósságot halmozott fel. Az adófizetők súlyos árat fizettek az NDK gazdaságának megváltásáért.<sup>24</sup>

Jóllehet az 1990-es évek végére kiépült a magántulajdonon alapuló piacgazdaság intézményi és jogi háttere, a gazdasági és pénzügyi uniót követő évben a magánbefektetések összege a 13 milliárd dollárt sem érte el a keletnémet területeken. A kieső adóbevételek miatt a gazdaságilag fejlettebb nyugatnémet tartományoknak lényegesen magasabb hozzájárulásokat kellett fordítaniuk az új területeikre, mint azt eredetileg tervezték. 1995-ben például 194 milliárd márka transzferkifizetésre került sor, miközben a Szövetségi Köztársaság költségvetésének adóssága már 1992-ben 1,3 billió márkára növekedett. A pénzügyi ráfordítások ellenére a keletnémet gazdaságban a várt gazdasági csoda (Wirtschaftswunder) nem következett be. A rossz termelékenységű mutatók elriasztották a magánberuházókat. A köztámogatási és munkahelyteremtési programok sokszor eredménytelennek bizonyultak. Az egykori NDK egyik legfőbb gazdaságszerkezeti problémája a tartósan magas, mintegy 15 százalékos munkanélküliségi ráta változatlanul fennmaradt, amely egyes tartományokban elérte a 20 százalékot.<sup>25</sup>

Csaba László Válság, gazdaság, világ. Adalék Közép-Európa három évtizedes gazdaságtörténetéhez (1988–2018) monográfiájában részletesen foglalkozik a keletnémet gazdaság felzárkózásának kérdéskörével. Rámutat arra, hogy a nyugatnémet tartományok két évtizeden keresztül a nemzeti termékük 5 százalékát a keleti területek fejlesztésére fordították. A szövetségi költségvetésből folyósított támogatások ellenére a keleti tartományok talpra állása már 1996-tól kezdve lelassult, és a konvergencia azóta sem figyelhető meg. Az egykori NDK lassú gazdasági felzárkózása a szerző szerint a következő okokkal magyarázható:

- az innováció krónikus gyengeségével, amely szorosan összefügg a vállalkozói réteg és szellem hiányával, valamint a bürokratikus szabályozással;
- a termelékenység alacsony szintjével, amely a nyugati tartományokkal összehasonlítva állandósult;

- a tartós és merev gazdaságszerkezettel (viszonylag sok a presztízs jellegű magánberuházás, miközben a legnagyobb vállalatok székhelye a nyugatnémet területeken található);
- a túlterjedt és nagyvonalú szociális ellátórendszerrel.<sup>26</sup>

Meg kell említeni azonban a társadalmi és lélektani tényezők szerepét is, mivel a keletnémet lakosság jelentős része saját identitásának felszámolásaként, egyfajta gyarmatosításként élte meg az újraegyesítést. Például a korábban kiterjedt óvodai és szociális ellátórendszer leépítése sokkhatásként ért számos embert a mindennapjaiban. Az ún. kisebbrendűségi érzés egy nemzedék múltán is megmaradt, bár némileg gyengült az elmúlt időszakban.<sup>27</sup> Az egykori NDK lakossága körében erős az állami paternalizmus iránti vonzódás, miközben alacsony az innovációs hajlandóság.

Figyelembe véve a megfogalmazott szempontokat, a korábbi Német Demokratikus Köztársaságot alkotó tartományok gazdasági felzárkózása az eredetileg elképzelt tervekhez képest lényegesen hosszabb folyamat lesz, és több erőfeszítést igényel majd a szövetségi kormány és a keletnémet társadalom részéről.

## 5. Konklúzió

Az 1980-as évek végére a merev és bürokratikus parancsgazdaságra épülő állam-szocialista rendszerek egyre súlyosbodó válsága alakult ki Közép- és Kelet-Európában. A politikai intézményrendszer átalakításával párhuzamosan a térség legtöbb országában megkezdődött a központi tervutasításos gazdálkodás felszámolása és a piacgazdaság modelljének kiépítése.

A gazdasági átalakulás során Csehszlovákia 1991. január 1-jén teljes körű ár- és importliberalizációt hajtott végre, melynek során két év alatt megszüntették a korábbi fogyasztói és termelői ártámogatásokat. A restriktív gazdaság- és pénzügypolitikai intézkedések megállították az inflációt (1991 végére a korábbi 50 százalékról 5 százalékra csökkent), miközben helyreállították az államháztartás egyensúlyát. A makrogazdasági stabilizációt szolgáló intézkedések elfogadása mellett 1990-ben megindult a gazdaság magánosításának folyamata. A csehszlovák-kormány az ún. kuponos privatizáció gyakorlatát alkalmazta az állami tulajdonú vállalatok értékesítése során. Az állampolgári részvételen alapuló privatizáció csak átmeneti sikert hozott, és nem segítette elő a gazdaság érdemi átalakítását. A stratégiai fontosságú cégek (elsősorban a honvédelem és a közművek területén) továbbra is állami kézben maradtak. Mindezek következtében az 1990-es évek végétől egy harmadik privatizációs „hullám” vette kezdetét Csehországban és Szlovákiában, melynek eredményeként az ezredfordulót követően a pénzügyi és a telekommunikációs ágazat magánkézbe került.

Lengyelország a neoliberalis „sokkterápia” receptjét alkalmazta az 1980-as évek végén egyre jobban mélyülő gazdasági válság megállítására. Az 1990. január 1-jén

hatályba lépett Balcerowicz-terv 1991 végére felszámolta az állami ártámogatások rendszerét és liberalizálta a külkereskedelmet. A gazdasági stabilizációs program megfékezte a hiperinflációt és megállította az adósságállomány további növekedését. A legnagyobb hitelezőket tömörítő Párizsi klub és Lengyelország között 1991 tavaszán megkötött megállapodás értelmében a külföldi hitelezők elengedték a lengyel adósság felét azzal a feltétellel, hogy a lengyel-kormány tovább folytatja a Nemzetközi Valutaalap által előírt gazdasági intézkedéscsomagot. Összegezve megállapítható, hogy az 1990–1991 közötti gazdasági visszaesést követően, a lengyel gazdaság talpra állt: a bruttó hazai termék (GDP) 1992-ben 2 százalékkal, 1993-ban pedig 4 százalékkal növekedett.

Lengyelországban 1990. január 1-jén megindult az állami tulajdonú vállalatok privatizációja. A magánosítási folyamat azonban – Csehországhoz és Szlovákiához hasonlóan – lassan haladt előre. A tömeges privatizáció lebonyolítása és a nagyvállalati részvények szétszótása érdekében 15 befektetési alapot hoztak létre. Ennek során mintegy 27 millió lengyel állampolgár részesült voucherben. Mivel a szétszórt tulajdonosi szerkezet és az elaprózódott tulajdoni hányadok miatt a vállalatokat nem lehetett hatékonyan irányítani, ezért a privatizáció újabb „szakaszára” került sor az 1990-es évek végén. A Buzek-kormány (1997–2001) idején megkezdődött a bankszektor és a telekommunikációs ágazat magánosítása.

Csehországban és Lengyelországban is sikeresnek bizonyult a kisprivatizáció, az állami kiskereskedelem és a vendéglátó-ipari egységek értékesítése: 1991 végére a kiskereskedelmi hálózat 80–85 százalékát magánkézbe adták.

A vizsgált országok közül a korábbi Német Demokratikus Köztársaságban (NDK) – a gazdasági, pénzügyi és szociális unióról szóló szerződés értelmében – azonnali és radikális gazdasági átalakítás programját hajtották végre. Felszámolták az NDK korábbi gazdasági rendszerét és az állami monopóliumokat. Az 1990 tavaszán megalakult Vagyonyügynökség (Treuhand) legfontosabb feladata az állami iparpolitika szanálása mellett a privatizáció lebonyolítása volt. A korábbi adósságok visszafizetése és a környezeti károk enyhítése miatt az egykori keletnémet állami vagyon magánosítása rendkívül költséges volt, és az adófizetők súlyos árat fizettek az NDK gazdaságának felzárkóztatásáért. Az egykori keleti tartományok gazdaságszerkezeti problémái (a tartósan magas 15–20 százalékos munkanélküliségi ráta, az innováció hiánya és a rossz termelékenységi mutatók a nyugatnémet tartományokkal összehasonlítva) még az ezredfordulót követő időszakban is fennmaradtak.

Összegezve elmondható, hogy a gazdaság privatizációja alapvető változásokat eredményezett az elemzés során vizsgált közép- és kelet-európai országok tulajdonosi szerkezetében: az ezredfordulóra a magántulajdon részesedése elérte a 70 százalékot, és a magánszektor a munkaképes korú lakosság közel háromnegyedét foglalkoztatta.



## JEGYZETEK / NOTES

- 1 Berend T. Iván (1999): *Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa 1944–1990. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990.* Vince Kiadó. Budapest. 361. old.
- 2 Aldcroft, Derek Howard – Morewood, Steven (1995): *An uncertain fate.* In. Derek H. Aldcroft – Steven Morewood (Ed.): *Economic Change in Eastern Europe since 1918.* Edward Elgar Publishing Limited. Aldershot, Hants. 214. old.
- 3 Ivan T. Berend (1996): *Central and Eastern Europe, 1944–1993. Detour from the periphery to the periphery.* Cambridge University Press. Cambridge. 330. old.
- 4 Ivan T. Berend (2009): *From the Soviet Bloc to the European Union. The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973.* Cambridge University Press. Cambridge. 62–63. old.
- 5 Aldcroft – Morewood (1995): 212. old.
- 6 Berend (2009): 63-64. old.
- 7 Berend (1996): 331. old.
- 8 Tóth Máté (szerk.) – Baksay Gergely – Bilek Péter – Czakó Veronika – Gáspár Pál – Orbán Gábor (2003): *A privatizáció összehasonlító elemzése a csatlakozó és egyes átalakuló gazdaságokban.* Budapest. International Center for Economic Growth European Center. 46–53 old. In. [http://icegec-memo.hu/hun/kutatasi\\_projektek/privatization.pdf](http://icegec-memo.hu/hun/kutatasi_projektek/privatization.pdf) Letöltve: 2023. augusztus 2.
- 9 Slay, Ben (1994): *The Polish Economy. Crisis, reform, and transformation.* Princeton University Press. Princeton, New Jersey. 91-93. old.
- 10 Slay (1994): 93–94. old.
- 11 Slay (1994): 96–97. old.
- 12 Davies, Norman (2006): *Lengyelország története.* Osiris Kiadó. Budapest 930. old.
- 13 Lukowski, Jerzy – Zawadzki, Hubert (2001): *A Concise History of Poland.* Cambridge University Press. Cambridge. 286–287. old.
- 14 Aldcroft – Morewood (1995): 212–213. old.
- 15 Berend (1999): 361. old.
- 16 Slay (1994): 102. old.
- 17 Berend (1996): 329. old.
- 18 Girst Noémi (2016): *Privatizációs trendek Lengyelországban. A 2008 és 2011 közötti privatizációs program céljainak áttekintése.* Polgári Szemle. 2016/12. évf. 4-6. szám.  
In. <https://polgariszemle.hu/archivum/133-2016-december-12-evfolyam-4-6-szam/kozpenzuegyek-gazdasagpolitika-fenntarthato-fejlodes/841-privatizacios-trendek-lengyelorszagban> Letöltve: 2023. augusztus 2.
- 19 Girst (1996): Uo.
- 20 Mickiewicz, Tomasz – Baltowski, Maciej (2003): *All Roads Lead to Outside Ownership. Polish Piecemeal Privatisation.* In. Saal, David – Parker, David (Eds.): *International Handbook on Privatization.* Edward Elgar Publishing. Cheltenham. 402–426. old.

- 21 Baltowski, Maciej – Mickiewicz, Tomasz (2000): Privatisation in Poland: Ten Years After. *Post Communist Economies*. 2000. Vol. 12. No. 4. 425–443. old.  
In. [https://www.researchgate.net/publication/24085881\\_Privatisation\\_in\\_Poland\\_Ten\\_Years\\_After](https://www.researchgate.net/publication/24085881_Privatisation_in_Poland_Ten_Years_After) Letöltve: 2023. augusztus 2.
- 22 Németh István (2002): Németország története. Egységtől egységig (1871–1990). Aula Kiadó. Budapest. 567-568. old.
- 23 Németh (2002): Uo. 568.
- 24 Bröcker, Michael (1996): Der Weg zur Einheit. Deutschland seit Mitte der achtziger Jahre. Informationen zur politischen Bildung. Heft. 250. Bundeszentrale für politische Bildung. Bonn. 49. old.
- 25 Németh (2002): 569. old.
- 26 Csaba László (2018): Válság, gazdaság, világ. Adalék Közép-Európa három évtizedes gazdaságtörténetéhez (1988-2018). Éghajlat Könyvkiadó. Budapest. 48–51; 98–104. old.
- 27 Csaba (2018): 103. old.

## FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Aldcroft, Derek Howard – Morewood, Steven (1995):** An uncertain fate. In. Derek H. Aldcroft – Steven Morewood (Ed.): *Economic Change in Eastern Europe since 1918*. Edward Elgar Publishing Limited. Aldershot, Hants. 206–237. old.
- Baltowski, Maciej – Mickiewicz, Tomasz (2000):** Privatisation in Poland: Ten Years After. *Post Communist Economies*. 2000. Vol. 12. No. 4. 425-443. old.  
In. [https://www.researchgate.net/publication/24085881\\_Privatisation\\_in\\_Poland\\_Ten\\_Years\\_After](https://www.researchgate.net/publication/24085881_Privatisation_in_Poland_Ten_Years_After) Letöltve: 2022. augusztus 2.
- Berend T. Iván (1999):** Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa 1944–1990. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990. Vince Kiadó. Budapest. 358–365. old.
- Bröcker, Michael (1996):** Der Weg zur Einheit. Deutschland seit Mitte der achtziger Jahre. Informationen zur politischen Bildung. Heft. 250. Bundeszentrale für politische Bildung. Bonn. 49–50. old.
- Csaba László (2018):** Válság, gazdaság, világ. Adalék Közép-Európa három évtizedes gazdaságtörténetéhez (1988-2018). Éghajlat Könyvkiadó. Budapest. 48–51; 98–104. old.
- Davies, Norman (2006):** Lengyelország története. Osiris Kiadó. Budapest 930. old.
- Girst Noémi (2016):** Privatizációs trendek Lengyelországban. A 2008 és 2011 közötti privatizációs program céljainak áttekintése. *Polgári Szemle*. 2016/12. évf. 4-6. szám.  
In. <https://polgariszemle.hu/archivum/133-2016-december-12-efolyam-4-6-szam/kozpenzugyek-gazdasagpolitika-fenntarthato-fejlodes/841-privatizacios-trendek-lengyelorszagban> Letöltve: 2023. augusztus 2.
- Gulyás László (2010):** A magyarországi privatizáció első szakasza: A spontán privatizáció 1988-1990. *Heller Farkas Füzetek*. VIII. évfolyam 2010. 17-23. old.

- Ivan T. Berend (1996):** Central and Eastern Europe, 1944–1993. Detour from the periphery to the periphery. Cambridge University Press. Cambridge. 321–334. old.
- Ivan T. Berend (2009):** From the Soviet Bloc to the European Union. The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973. Cambridge University Press. Cambridge. 50–78. old.
- Kotrba, Josep (1994):** Czech Privatization: Players and Winners. CERGE-EI and University of Pittsburgh. 1–30. old.  
In. <https://www.cerge-ei.cz/pdf/wp/Wp58.pdf> Letöltve: 2023. augusztus 2.
- Lukowski, Jerzy – Zawadzki, Hubert (2001):** A Concise History of Poland. Cambridge University Press. Cambridge. 286–287. old.
- McMaster, Irene (2001):** Privatisation in Central and Eastern Europe: What Made the Czech Republic So Distinctive? European Policies Research Centre. University of Strathclyde. Glasgow. 1–39. old.  
In. [https://www.researchgate.net/publication/228920623\\_Privatisation\\_in\\_Central\\_and\\_Eastern\\_Europe\\_What\\_Made\\_the\\_Czech\\_Republic\\_So\\_Distinctive](https://www.researchgate.net/publication/228920623_Privatisation_in_Central_and_Eastern_Europe_What_Made_the_Czech_Republic_So_Distinctive) Letöltve: 2023. augusztus 2.
- Mickiewicz, Tomasz – Baltowski, Maciej (2003):** All Roads Lead to Outside Ownership. Polish Piecemeal Privatisation. In. Saal, David – Parker, David (Eds.): International Handbook on Privatization. Edward Elgar Publishing. Cheltenham. 402–426. old.
- Németh István (2002):** Németország története. Egységtől egységig (1871–1990). Aula Kiadó. Budapest. 567–571. old.
- Slay, Ben (1994):** The Polish Economy. Crisis, reform, and transformation. Princeton University Press. Princeton, New Jersey. 86–102. old.
- Tóth Máté (szerk.) – Baksay Gergely – Bilek Péter – Czakó Veronika – Gáspár Pál – Orbán Gábor (2003):** A privatizáció összehasonlító elemzése a csatlakozó és egyes átalakuló gazdaságokban. Budapest. International Center for Economic Growth European Center. 46–53 old.  
In. [http://icegec-memo.hu/hun/kutatasi\\_projektek/privatization.pdf](http://icegec-memo.hu/hun/kutatasi_projektek/privatization.pdf) Letöltve: 2023. augusztus 2.



**WILHELM RÉKA****PhD-hallgató,**

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika  
és Gazdaságtan Doktori Iskola

*PhD-student, University of Pécs, Doctoral School of Regional Policy and  
Economics Pécs, Hungary*

**ORCID:** 0009-0002-3885-5058**email:** wilhelm.reka@ktk.pte.hu**A BALATONI TURIZMUS VÁLTOZÁSAI AZ ELMÚLT  
HÁROM ÉVTIZEDBEN**

*THE CHANGES IN TOURISM AT LAKE BALATON IN THE LAST  
THREE DECADES*

**ABSTRACT**

Lake Balaton is the largest lake in Central Europe, with a length of 77 km and an average width of 7.7 km. After Budapest, it is the second most popular tourist destination in Hungary, with a particular increase in visitors during the summer months. The development of tourism at Lake Balaton began in the 1880s, when a few landlords recognised the economic and cultural importance of tourism and started to develop infrastructure. This development process has been interrupted to a certain extent, but is still continuing today. Over 140 years, a number of medium-sized towns have grown up from the small villages of the past. Today's Balaton Region includes 177 settlements, 44 of which are located directly on the shore. Lake Balaton is also a symbol. In some periods it has become a distinctive centre of Hungarian human culture, with high-quality works by painters, writers and poets associated with the lake and the landscape around it. However, the Balaton Region has changed a lot since the end of socialism. The emergence of a market economy, rising incomes, the emergence of private and foreign capital and the use of EU funds have brought huge changes to the life of the region. Today, Lake Balaton is still an attractive destination for the domestic holidaymaking masses.

Therefore, it is worth examining the changes that have taken place in the Balaton Region in the almost 30 years since the political regime change, how the former culture of mass tourism has been transformed, and what opportunities and at the same time what difficulties this region has. My intention is to show what measures have been taken to improve and develop the natural and built environment of the

destination since the regime change. Furthermore, I would like to give an overall picture of the changes in the population and tourism demand in the area.

**Kulcsszavak:** Balaton, turizmus, fenntartható fejlődés, rendszerváltás, turisztikai fejlesztés

**Keynotes:** Balaton, tourism, sustainable development, regime change, tourism development

## 1. Bevezetés

A Balaton Közép-Európa legnagyobb tava, s a magyarországi turizmus egyik legfontosabb térsége. Az 1970-80-as években, a szocializmus időszakában az akkori gazdaságpolitikai célokhoz igazodva több funkcióval bírt: kiszolgálta a hazai tömegturizmus igényeit, illetve a keleti országok által folytatott szociálturizmus közkedvelt utazási helyszíne volt.<sup>1</sup> Továbbá, a Balaton fontos sajátossága volt, hogy az akkori két német állam polgárainak legfontosabb találkozási helyévé vált, így a nyugati deviza kitermelésében is jelentős szerepe volt. A színvonal a tömegek igényeinek kielégítéséhez igazodott, az évi vendégforgalom több millió főt tett ki. Sőt, az 1980-as évek végére a teljes évi vendégforgalom már közelítette az 5 millió főt a régióban.<sup>2</sup>

Az 1990. évi rendszerváltás után azonban a Balaton helyzete is megváltozott. Az addigi állami tulajdon a privatizáció eredményeként felváltotta a magángazdasági modellt. Az 1990-es évek elején megindult az állami tulajdon privatizációja, ennek során korábbi nagyvállalatok kerültek nyugati kézbe. Az évtized közepére a nagy szolgáltató rendszerek (áram, gáz stb.) már külföldiek tulajdonában voltak.<sup>3</sup> A korábbi központi vagy nagyvállalati üdültetésre már nem, vagy alig nyílt lehetőség. A politikai és gazdasági változások következtében, a jelentős infláció és a reáljövedelmek csökkenése miatt az 1990-es években a balatoni turizmus látványosan visszaesett, főleg a nagyszámú külföldi turista tűnt el a rendszerből. Továbbá, a tömegturizmus éveiben lezajlott rohamos keresletnövekedés és szabályozatlan fejlesztések miatt a vízminőség jelentősen romlott, amely a tó fennmaradását is veszélybe sorolta. Így egyértelművé vált, hogy a turizmust új alapokra kell helyezni: szükségessé vált a desztináció átalakítása a piacgazdasági körülményekhez illeszkedő, modern keresleti igények kielégítésére alkalmas térséggé. De mindenekelőtt a tó megmentése volt a legfontosabb feladat.<sup>4</sup>

Jelen tanulmányban választ keresek az alábbi kutatási kérdésekre:

- Milyen intézkedéseket vezettek be a Balaton természeti környezetének megmentése és fejlesztése érdekében a tömegturizmus korszaka után?
- Hogyan alakult át a térség turisztikai kínálata (közlekedése, alpinfrasztruktúrája, szálláshelykínálata) és kereslete (vendégforgalma) a rendszerváltást követő évtizedekben?
- Hogyan változott a Balaton régiójának lakossága 1990 és 2022 között?

Kutatásomhoz elsősorban szakirodalmakat és statisztikákat használtam fel, továbbá, az 1990 után kiadott fejlesztési terveket elemeztem, fókuszálva a környezetvédelmi és fenntarthatósági szempontokra, illetve a megvalósított projektekre.

A rendelkezésemre álló források alapján először bemutatom a természeti környezet változásait. A fejlesztési ciklusok alapján elemzem, hogyan változtak a környezetvédelmi és fenntarthatósági célok a tervekben, illetve, ismertetem a megvalósult projekteket. Ezt követően rátérek a turisztikai kínálatban végbement fejlődési folyamatokra, a turisztikai kereslet, azaz a vendégforgalom átalakulására, illetve a Balaton Régió lakosságában történt változásokra.

## 2. A természeti környezet változásai a Balaton Régióban

A fejlesztési terveket, határozatokat megvizsgálva, általánosságban elmondható, hogy a fenntartható fejlődés/fejlesztés nem volt jelen még a rendszerváltás-kor. Ezt a fogalmat csak a 2000-es évek terveiben kezdték el alkalmazni. Azonban ez nem jelenti azt, hogy már az 1990-es években ne foglalkoztak volna környezetvédelmi szempontokkal. Sőt, látható lesz a kronológiai feldolgozás során, hogy a privatizáció éveiben az egyik prioritás a tó vízminőségének további romlásának megállítása, illetve helyreállítása volt. A fenntarthatóság fogalma ugyan még nem jelent meg az első tervekben, de már ekkor is megfogalmaztak ezzel hasonló célokat: „...a megfelelő módon kialakított felelős és tartós turizmus teszi lehetővé a természeti környezet legkevésbé ártalmas hasznosítását, a táj javítását, és a környezetvédelemhez szükséges gazdasági erőforrások megteremtését”.<sup>5</sup> Azaz elmondhatjuk, hogy a környezetvédelem már a rendszerváltás óta fontos szerepet kapott a fejlesztési stratégiákban. A következőkben tekintsük át, hogyan alakult át a tömegturizmus időszak után a Balaton térsége, milyen intézkedéseket tüztek ki és hajtottak végre a tó megőrzése érdekében!

### 2.1. Az 1980-90-es évek

A rendszerváltás után szétesett a balatoni turizmus rendszere: megszűnt a két Németország találkozóhelyének lenni és a KGST által szervezett, szocialista országokból érkező, csoportos beutazások is megszűntek. Továbbá, a tömegturizmus idejében gyorsan megnövekedett kereslet olyan károkat okozott a tó vízminőségében, amelyek sürgették a minél gyorsabb helyreállítását. A települések nem megfelelő szennyvízkezeléséből – konkrétan sok helyen a Balatonba vezették a szennyvizet – az állattartó telepek hítrágyájából, a műtrágyák bemosásából, az eső által bemosott egyéb szennyeződésekéből és a Zala szennyezéséből megnövekedett a tó foszforterhelése, amely eutrofizálódáshoz (tápanyaggazdagság) vezetett.

Az első, a tó állapotával foglalkozó jelentéseket még a szocializmus időszakában adták ki. 1977-ben született az első riasztás a Magyar Tudományos Akadémia által, amelyben közölték, hogy ha a jelenlegi helyzet nem változik, akkor a tó

vizének nagyobb része 10–15 év alatt be fog zöldsülni, és ezáltal alkalmatlan lesz fürdőzésre.<sup>6</sup> A víz védelmének érdekében és a szükséges fejlesztések megkezdésének egy következő lépéseként, 1979-ben lehatárolták a Kiemelt Üdülőkörzetet.<sup>7</sup> Négy évvel később, 1983-ban minisztertanácsi határozat született a Balaton vizének mint nemzeti értéknek a megmentéséről. Eszerint négy éven belül meg kellett volna állítani a vízminőség további romlását, 1995-re javítani kellett volna, majd 2010-re a tömegturizmus előtti, azaz az 1960-as évek előtti állapotot elérni. A célok megvalósítására 41.160 millió forintot különítettek el. 1994-re a kitűzött fejlesztések kb. egyötödét sikerült végrehajtani:

- a szennyvizek kb. 66%-át sikerült a Balaton vízgyűjtő területén kívülre vezetni az új csatornarendszerrel,
- megépült a Kis-Balaton első medencéje, amely a belekerült foszfor több, mint 50%-át vissza tudta tartani
- a mezőgazdaság hígtrágya-szennyezését is csökkentették,
- több szennyvíztelepen is foszforleválasztókat létesítettek.

A beavatkozások nagy része a határozat megszületését követő első négy évben valósult meg, így az 1990-es évek elejére mondhatni felfüggesztették az intézkedéseket, amely az eredményeken is meglátszott. 1992-ben a turisztikai szezon követően ugyanolyan algainvázio alakult ki a tóban, mint 10 évvel korábban, illetve megisméltódott az 1965 és 1975-ös halpusztulás. A nádasok, és ezáltal halak és vízimadarak szaporodási területe és a Balaton egy természetes szűrő rétege tovább zsugorodott. Mondhatni, hogy az 1983-ban kitűzött célok alig valósultak meg, a problémák nagyrésze (csapadékvíz befolyása, parti víz bakteriális szennyezése) nem oldódott meg, illetve ezek mellett plusz veszélyként jelent meg, hogy a privatizáció során elkezdték szétdarabolni a telkeket és felfüggesztették az építési tilalmat.<sup>8</sup>

Ezen eredmények ismeretében nem meglepő, hogy 1993 nyarán az MTA újabb tájékoztatót fogalmazott meg a Balaton ökológiai állapotáról. A legfontosabb célok ebben sem voltak mások, mint a 10 évvel korábbi határozatban. Ezek eléréséhez széles eszköztárat sorakoztattak fel, amelyek közül az alábbiak a turizmust is érintő, legfontosabb intézkedések:

- a partokon illemhelyek építése és azok rendben, tisztán tartása;
- az üdülőövezet szennyvíztisztító kapacitásának növelése;
- a tóparti, illetve a vízgyűjtő területhez tartozó településeken 95%-os csatornázottság kiépítése;
- 2000-ig a Kis-Balaton második medencéjének kialakítása és elárasztása;
- a Keszthelyi-medence felső, legszennyezettebb üledékrétegének eltávolítása;
- a települések csapadékgyűjtő-rendszerének kiépítése, vízínövényes szűrő-tisztító rendszerek létesítése;
- az új tulajdonrendszerhez és piacorientált termelési szerkezethez igazodó, Balaton védelmét prioritásnak tekintő meliorációs program és tervek kidolgozása;



- a horgászati-halászati tevékenységek Balaton haltermelő-képességéhez való igazítása, idegen halfajok telepítésének tiltása;
- a strandok befogadóképességének szabályozása és szűk keresztmetszetként való értelmezése, a szabályok megsértésének büntetése;
- új strandok létesítésének szabályozása;
- a fejlesztésekhez szükséges jogi, intézményi és gazdálkodási háttér kialakítása.<sup>9</sup>

Az utolsó pont rámutat arra a tényre, amely a rendszerváltást követő években az egyik legnagyobb hátráltató tényezője volt a Balaton desztinációjának: az 1990-es években nem volt „gazdája” a tónak és térségnek.<sup>10</sup> Azaz nem volt megfelelő jogi, intézményi és gazdálkodási háttér a szükséges fejlesztési tervek készítéséhez és végrehajtásához. 1989-ben újra megkezdte működését az eredetileg 1904-ben alapított Balatoni Szövetség. A későbbi fejlesztések alapjaként, 1979-ben lehatárolt Balaton Kiemelt Üdülőkörzetben lefolytatott infrastrukturális változások irányításáért, az üdülőkörzet környezetének védelméért és megőrzéséért a Balaton Regionális Tanács volt felelős, amelyet 1993-ban a kormány, a helyi önkormányzatok és egyéb szakmai szervezetek alapítottak meg. Azonban a sikeres munkához hiányzott a megfelelő jogi és anyagi háttér, így a Tanács hamar megszűnt. Majd 1996-ban hasonló célokkal hozták létre a Balatoni Turisztikai Kht.-t, amely működése két év után szintén megállt. Ugyanebben az évben a Balatoni Szövetség javaslatára kineveztek egy államtitkárt a balatoni ügyek koordinálására, majd az akkori területfejlesztésről-és rendezésről szóló törvény értelmében a korábbi Kiemelt Üdülőkörzetet önálló fejlesztési régióként határolták le. Ennek stratégiai irányítására létrehozták a Balatoni Fejlesztési Tanácsot (röviden BFT), amelynek a 2000-ben alapított, operatív feladatokat ellátó szerve volt a Balatoni Integrációs és Fejlesztési Kht. Látható, hogy a szándék megvolt a térség egységként való kezelésére, de ez számos nehézségbe ütközött. Az üdülőkörzetben 164 település volt ekkor, amelyek 3 megyéhez, 3 nagy régióhoz és 14 statisztikai kistérséghez tartoztak. 16 város volt köztük, tizenegy a parti sávban és öt a háttérterületeken, ahol összesen 112 település volt. Ez a széttagoltság különböző rendszereket, fejlesztési terveket jelentett, amely megnehezítette a Balaton Régióra vonatkozó átfogó, egységes stratégiák kialakítását és megvalósítását. Az 1990-es években a regionális szervezetek rendszere folyamatosan változott, így nem tudták ellátni ezeket a feladatokat. A csak pár évig élő szervezetnek az volt a legnagyobb problémája, hogy a feladataik ellátásához nem rendelkeztek megfelelő jogi és alanyi feltételekkel.<sup>11</sup> Tehát elmondható, hogy az 1990-es években a fejlesztésekhez szükséges intézményi háttér kialakításán dolgoztak, még az sem volt megoldott, s ilyen körülmények közt nem is volt várható a rendszerváltást követő években gyors fejlődés és helyreállítás, mert senki sem érezte magáénak a határozatokban megfogalmazott célok végrehajtását, finanszírozását. A későbbi (al)fejezetekben a Balaton Fejlesztési Tanács által kiadott stratégiákat dolgoztam fel, ezzel próbálva egy konzisztens elemzést adni az ezredfordulótól napjainkig tartó időszakra.

A 2000-es évek elején kiadott első fejlesztési tervek helyzetelemzése arra enged következtetni, hogy az 1993-ban kitűzött célok egy része megvalósult. A szennyvíztisztító és a foszformentesítő kapacitásban, illetve a kivezetett tisztított szennyvíz mennyiségében jelentős növekedés volt 1993 és 1999 között. Továbbá, 1991-96 közti időszakban a Balaton térségében a közüzemi vízhálózat 161 kilométerrel bővülve elérte a 2.816 km hosszúságot, míg a zárt csatornahálózat 1991-1999 közötti 469 kilométernyi gyarapodása ellenére is csak az előbbinek kb. a fele, 1.458 km hosszú volt. A csatornahálózatok elhelyezkedésére térbeli koncentráció volt jellemző.<sup>12</sup> 2000-re a települések 52%-a csatornázott volt, de árnyalja a képet, ha figyelembe vesszük azt a tényt is, hogy a hálózatok mindenfajta fejlesztése nélkül akár a települések 74%-át is elbírta volna a rendszer.<sup>13</sup>

## 2.2. A 2002-2006-os ciklus

Az előzőekben felsorolt nehézségek után talán nem meglepő, hogy 1994 és 2004 között a Balaton Régió fejlődési üteme elmaradt mind az országos, mind a térségbe tartozó megyék átlagától. A 2000-es évek elején nem volt olyan ágazat, amely képes lett volna önmagában megoldani és finanszírozni a lakosság teljes foglalkoztatását és a térség kultúrállapotban tartását. Megvizsgálva az akkori fejlesztési terveket és gyakorlati folyamatokat azt mondhatjuk, hogy nem történt meg az egyes ágazatok érdekeinek összehangolása, amely alapja lett volna egy fenntartható fejlődésnek.

Az 1990-es években elkezdett fejlesztések folytatódtak az ezredfordulót követően is. 2004-re további 19.000 szennyvízbekötés valósult meg, amellyel a csatornázottság aránya a Balaton Régióban 69%-ra nőtt, de ez még mindig fejlesztésre szorult a környezet és a további károsodásának megelőzése érdekében.<sup>14</sup> A 2000-es évek elején a hulladékgyűjtés is további intézkedéseket igényelt, mert a hulladéklerakók az európai uniós követelményeknek nem feleltek meg, továbbá 2001-ben 121 illegális / vadlerakó működött a térségben.<sup>15</sup>

A 2000-es évek elejére sikerült javulást elérni a tó vízminőségében, azonban a 2002-2006-ig tartó fejlesztési időszakban még mindig fontos szerepet kapott a tó vízminősége, illetve a három stratégiai alapelv egyike a „fenntartható fejlődés” volt. A stratégia átfogó célja volt

- a Balaton ökológiai állapotának védelme és a vízminőség javítása,
- a természeti és épített környezet védelme,
- a turizmus és a természetvédelem harmonikus fejlesztése,
- valamint a tudás alapú vállalkozások megtelepedése.

Azaz láthatjuk, hogy még ekkor sem tekintették teljesen megoldottnak a tó vízminőségének ügyét, sőt az egyik legfontosabb stratégiai célként jelölték meg az állandósult, kedvező környezeti állapot elérését. Ehhez többszintű intézkedési- és programrendszerrel dolgoztak ki, amelyet az 1. táblázat mutat be.

**1. táblázat: A stabil környezeti állapot kialakításához szükséges intézkedések, programok 2002-2006 közötti fejlesztési időszakban**  
**Table 1: Measures and programmes to achieve a stable environment in the period 2002-2006**

Intézkedés	Programok
1. A vízminőségének védelme, stabil állapot elérése	<ul style="list-style-type: none"> <li>• A tó vízkészlet-gazdálkodásának optimalizálása</li> <li>• Tápanyagterhelés csökkentése</li> <li>• Balaton kutatások összehangolása</li> </ul>
2. A természeti és táji értékek megóvása, fennmaradásuk biztosítása	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Természetvédelmi területek fejlesztése, védett természeti területek növelése</li> <li>• Vizes élőhelyek védelme</li> <li>• Ökológiai célokat szolgáló nádgazdálkodás</li> <li>• Fűves élőhelyek védelme</li> <li>• Állatvilág védelme</li> <li>• Földtani, egyedi tájértékek védelme</li> <li>• Tájrehabilitáció, erózióknak kitett területek helyreállítása</li> </ul>
3. Az épített környezet védelme	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Tárgyi és kulturális örökség védelme</li> <li>• Települési zöldfelületek felújítása</li> <li>• A környezeti nevelés, környezettudatos magatartás kialakítása</li> </ul>
4. Az üdülési igényeknek megfelelő környezeti állapot biztosítása	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Levegőszennyezés csökkentése</li> <li>• Zajterhelés mérséklése</li> <li>• Környezet-állapot monitoring rendszer kialakítása</li> <li>• Környezetbiztonság megeremtetése</li> </ul>

*Forrás:* Balaton Fejlesztési Tanács (2001) alapján saját szerkesztés

A stratégia által felölelt 4 éves időszak végére is még minimális volt az alternatív/megújuló energiaforrások használata a térségben. Annak ellenére, hogy a mindenkori infrastruktúrában fontos szerepet tölt be a víziközművek helyzete és a régió csatornázottsága, 2005-re még csak az 1995-re tervezett kapacitások 87%-a épült meg, azaz több, mint tíz éves lemaradásban volt a tó és környéke. 2001-ben jelentős beruházások indultak ezen a téren, de 2003-ban még mindig volt 87 település, ahol nem volt közcsatorna, a partközeli 4%-a, míg a háttértelepülések 70%-a nem volt becsatlakoztatva a rendszerbe. 2007-re három új hulladéklerakót építettek a tó környékén, amely 710 település több, mint 1 millió lakosát szolgálta ki. A fejlesztések ellenére sem oldódott meg teljesen 2006-ra a Balaton vízminőségének teljeskörű megóvása, a tóba jutó szerves szennyeződések 25%-át a belterületi csapadékvizek megoldatlan elvezetése okozta, amely a csatornázottság hiányosságaira utal. Az épített környezet védelmének részeként megfogalmazott településrendezési intézkedések megvalósulása is hiányos volt, tekintve, hogy a 2005-ös helyzetelemzésben még mindig gyengeségként jelölték meg a rendezetlen város- és faluképeket.<sup>16</sup>

### 2.3. A 2007-2013-as időszak

A 2007-2013 időszakra vonatkozó fejlesztési stratégiában megfogalmazott jövőkép a „Természetesen, Balaton!” volt, azaz olyan átfogó víziót fogalmaztak meg, ahol „a lakosság életminőségének javítása érdekében a Balaton-térség versenyképességének javítása a fenntartható fejlődés elveinek érvényesítésével” kell, hogy megvalósuljon.<sup>17</sup> A célok eléréséhez fontos eszközként nevezték meg a természeti és táji értékek fenntartható kezelését. Ezen belül négy csoportba sorolták a szükséges intézkedéseket, amelyet a 2. táblázat mutat be.

#### 2. táblázat: A 2005-ben meghatározott szükséges intézkedések a fenntartható fejlődés érdekében

**Table 2: The necessary measures for sustainable development identified in 2005**

<b>Környezetvédelmi infrastruktúra fejlesztése</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• felszíni vízrendezés, a csapadékvíz-elvezetés megoldása</li> <li>• a hulladékkezelési-, szennyvízelvezetési-rendszerekbe bekötött háztartások arányának növelése</li> <li>• elhanyagolt vízfolyások és vízvezetők szabályozása, szűrőmezők építése tóba torkolló vízfolyásokon</li> <li>• a Kis-Balaton vízvédelmi rendszerének modernizálása</li> <li>• egységes tájkoztatási- és döntéstámogató rendszer kialakítása</li> <li>• a Balaton-kutatások ösztönzése</li> </ul>
<b>Településfejlesztés</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• a város- és faluközpontok megújítása, a turisztikai szempontból frekvenciát területek rehabilitációja</li> <li>• zöldterületek kialakítása és védelme</li> <li>• a vízpart rehabilitációja, ha költséghatékonyan megoldható, közcélú használatba vétele</li> <li>• a települések közlekedési forgalmának mérséklése, közösségi terek kialakítása</li> <li>• települési arculat és utcaképek megóvása</li> <li>• romló állapotú és használaton kívüli üdülőtellek megújításához tökealap megteremtése</li> </ul>
<b>Táj- és természetvédelem</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• a nagytérségi ökológiai hálózat kialakítása a beépített területek közötti szakaszok természetességének növelésével, a természetes partszakaszok megőrzésével</li> <li>• a tó körüli zöld zóna megteremtése</li> <li>• a természetvédelmet és környezettudatosságot szolgáló intézkedések megvalósítása (pl.: Balaton-felvidéki Nemzeti Park, egyéb országos és regionális védettséget élvező természeti területek fejlesztése)</li> <li>• bányászattól adódó tájsebek, illegális hulladéklerakók rehabilitációja</li> <li>• fenntarthatósági és táji tervezési menedzsmenti rendszerek kialakítása</li> </ul>
<b>Megújuló energiaforrások hasznosítása</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• biomassa, bioetanol, geotermikus energia és napenergia elsősorban közösségi célú használatának bővítése</li> </ul>

*Forrás: Balaton Fejlesztési Tanács (2005) alapján saját szerkesztés*

Az előbbieken részletezett fejlesztési tervnek közös problémája volt, hogy túl-méreteztek, továbbá felsorakoztatták a területfejlesztés összes modern elvét, mint például környezetkímélő, fenntartható, innovatív, tudás alapú, de ezek megvalósításának feltételeit ténylegesen nem tisztázták.<sup>18</sup> Ha összehasonlítjuk az 1. táblázat és 2. táblázat által felsorakoztatott célokat, eszközöket, akkor azt mondhatjuk, hogy számos olyan probléma volt, amelyet nem sikerült az első négyéves ciklus alatt megoldani, azaz még 2007 és 2013 közti időszakra is feladatként jelent meg. Tehát a tervek szintjén mindig szerepelt egy környezetbarát/fenntartható fejlesztés, de gyakorlatban voltak olyan alaphiányosságok (pl.: csatornázottság), amelyek nélkül egy komolyabb fejlődés nem kivitelezhető.

#### 2.4. A 2014-2020-as korszak

Egy 2014-es helyzetjelentés szerint az azt megelőző 10 évben a környezetvédelmi infrastruktúra sokat bővült, főleg a szennyvíz- és hulladékkezelés terén, azonban még mindig voltak olyan északi-parti kistelepülések a 2010-es évek első felében, ahol a szennyvízelvezetés kérdésköre megoldatlan volt. Továbbá, még mindig gyengesége volt a természeti környezetnek a csapadékvíz-elvezetés és az antropogén tájtalakítás.<sup>19</sup>

A BFT által meghatározott következő fejlesztési ciklus a 2014-2020 időszak, amelyben már jövőképként a Balatont a természetesség és a magas életminőség egységes közép-európai mintarégiójaként jelölték meg. A stratégia négy alappillért fogalmazott meg: „Természetesség”, „Megújuló képesség”, „Fenntarthatóság” és „Egészség”. Egy háromszintű célrendszert alakítottak ki, amelyben 8 prioritást jelöltek meg. Ezekből a hatodik elem foglalkozott a környezeti értékekkel („Egészséges környezet, tiszta Balaton!”), amely egy olyan elképzelést vázolt fel, ahol a természet megőrzése nem öncélú, hanem a régió vonzerejének megtartását is szolgálja. A biodiverzitás megőrzésével, a környezetszennyezés mérséklésével, az eltérő területi adottságok figyelembevételével a táj fenntartható módon történő használatára hívta fel a figyelmet. A változások eléréséhez szükséges intézkedéseket is megfogalmazta a stratégia<sup>20</sup>:

1. Vízpart-rehabilitáció
2. Balaton és térsége vízgazdálkodásához kapcsolódó fejlesztések
3. Egységes környezeti és vízügyi megfigyelő-, tájékoztatási és döntéstámogató rendszer kialakítása, Balaton-kutatások ösztönzése
4. Települési környezet minőségének javítása
5. Biodiverzitás és természeti rendszerek fenntartása
6. Energiahatékonyság javítása és kapcsolódóan megújuló energia használat terjesztése
7. Elektromos közlekedés balatoni pilot-projektjei

Ha összevetjük ezt a listát az előző alfejezetben bemutatott táblázatokkal, akkor láthatóvá válik, hogy itt is vannak közös pontok, azaz a 2010-es évek második

felében még voltak olyan problémák, amelyek már a 2000-es évek eleje óta megoldásra vártak: vízpart-rehabilitáció, vízgazdálkodáshoz kapcsolódó fejlesztések, Balaton-kutatások ösztönzése, települési környezet javítása, természeti rendszerek (flóra és fauna) fenntartása.

Az elmúlt évtizedek megatrendjeinek köszönhetően a 2007-13, illetve 2014-20-as időszakban is feltűnt az energiahatékonyság javítása, illetve a megújuló energiaforrások (biomassza, geotermikus energia, stb.) használata. Míg a 2020-ig tartó ciklusban már az elektromos közlekedés integrálása is megtörtént, mint egy fenntartható közlekedési mód. Tehát ugyan a fejlesztések folyamatosak, de összességében mindig vannak vissza-visszatérő intézkedési javaslatok, amely arra enged következtetni, hogy a stratégiák olykor elnagyoltak, elrugaszkodnak a realitás talajától. A szükséges vagy kívánt elemeket tartalmazzák, de gyakorlati megvalósításuk már nehézségekbe ütközik.

### 2.5. Az aktuális, 2021-2027-es ciklus

Korábbi időszakok helyzetelemzésében is látszott, hogy a rendszerváltáskori állapothoz képest jelentősen javult a tó vízminősége. Azonban 2019-ben a korábbi évekhez nem hasonlítható, azokat jelentősen túlszárnyaló „Klorofill-A” értéket mértek, és ezáltal nagymértékű vízvirágzást tapasztaltak a Keszthelyi- és Szigligeti-medencékben. Ez a probléma rámutatott arra, hogy a Balatonnal kapcsolatos vízügyi problémák még nem oldódtak meg, az utóbbi 20 évben romló vízmérleg és növekvő hőmérséklet együttese kedvezőtlenül hat a minőségre, a víz tápanyagterhelésének (foszforterhelésének) további mérséklése indokolt.<sup>21</sup>

Elemelve a jelenleg érvényben lévő stratégiát, elmondható, hogy a jövőképpen, az ahhoz vezető átfogó- és stratégiai célokban nem történt változás az előző időszakhoz képest. Azonban szemben a 2014-2020-ig tartó időszakkal nem 8, hanem 9 prioritás került megfogalmazásra. Ezek közül kettő foglalkozik a természeti környezettel: „Víz és infrastruktúra” („Egészséges környezet, tiszta Balaton!”) és „Természetvédelem és klímavédelem” („Természetes Balaton”). Ha jobban megnézzük, nem történt nagy változás, csak az előző szakaszban egyben tárgyalt prioritást kettéosztották. A 3. táblázat mutatja be a két prioritáshoz rendelt intézkedéseket.<sup>22</sup>

Részleteiben megnézve az aktuális stratégiát, elmondhatjuk, hogy „nincs új a nap alatt”, azaz a legfontosabb környezettel kapcsolatos fejlesztések még mindig azok, amelyek a rendszerváltáskor is voltak: vízszintszabályozás, vízminőség megőrzése és javítása és az ehhez szükséges közművesítések. Továbbá, a jövőkép nem változott a 2014-2020-as időszakhoz képest, de ez nem meglepő, tekintve, hogy a rövidebb ciklusok mellett készült egy 2014 és 2030 között érvényben lévő Hosszú Távú Területfejlesztési Koncepció is, amelybe a két stratégia illeszkedik.<sup>23</sup>

**3. táblázat: A természeti környezettel kapcsolatos prioritások és az azokhoz rendelt szükséges intézkedések a 2021-2027-es időszakban**  
**Table 3: Natural environment priorities and associated actions for the period 2021-2027**

Prioritás	Intézkedések
1. Vízügyi, települési, parti és kommunális infrastruktúrafejlesztés	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Vízgazdálkodás, vízügyi infrastruktúra-fejlesztés</li> <li>• Közüzemi infrastruktúra-fejlesztés</li> <li>• Településfejlesztés</li> </ul>
2. Klímavédelem, természet-, tájkép- és biodiverzitás-védelem	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Természetvédelem</li> <li>• Klímavédelem</li> <li>• Erőforrásvédelem</li> <li>• Tájvédelem</li> </ul>

*Forrás:* Balaton Fejlesztési Tanács (2021/a) alapján saját szerkesztés

### 3. Az épített környezet fejlesztése a rendszerváltást követő évtizedekben

A természeti környezetre vonatkozó fejlesztések után térjünk rá a tárgyi környezet változásainak elemzésére. A következőkben azokat a mérföldköveket mutatom be, amelyek a legnagyobb hatással voltak a térség turisztikai kínálatára, amelyek egyben megalapozták a vendégforgalom átalakulását is. A tanulmány keretei között nincs lehetőség mindenre kiterjedő vizsgálatra, ezért figyelmemet a legfontosabbnak ítélt átalakulási folyamatokra fókuszálom.

#### 3.1. Közmű-, közlekedés- és alapinfrastruktúra-fejlesztés

Ahogy fentebb már írtam, az 1993. évi fejlesztési terv elsősorban a tó megmenetését tűzte ki célul, illetve az ezt szolgáló alap közmű- és infrastruktúrafejlesztéseket.<sup>24</sup> Tehát a rendszerváltás utáni első években még valódi turisztikai infrastruktúra fejlesztésekről nem beszélhetünk, a természeti környezet helyreállítását segítő építkezések indultak, amelyeket már az előző fejezetben ismertettem.

A 2005-ben kiadott fejlesztési tervben az eredeti, még meg nem valósított környezetvédelmi célok mellett már új koncepciót is megfogalmaztak. Erősítette az addigi szándékot, miszerint a szezont szükséges meghosszabbítani, illetve ezt kiegészítette és egyben támogatta azzal, hogy egyszerre több keresleti igényt is ki kell tudni szolgálnia a desztinációnak. Konkrét javaslatként fogalmazta meg a vitorlás-, horgász-, kerékpáros- és borturizmus fejlesztését. A 2000-es évek elején azonban a fentebb említett turisztikai termékek mindegyike fejlesztésre szorult még, mert nem volt az egész tavat körbe ölelő bicikliút, illetve abból sugárszerűen a háttér településekre leágazó hálózat. A szőlő- és borkultúra, a horgászat és a vitorlázás is jelentős tömegeket tud a Balatonhoz vonzani az őszi és tavaszi hónapokban is, azonban az ezekhez szükséges turisztikai infrastruktúra sem volt

kiépítve még ekkor.<sup>25</sup> A 2007-ben megjelent közlekedésfejlesztési stratégia részben erre a hiányra is reagált: a különböző közlekedési ágak közti kooperáció hiányát orvosolva egy regionális közlekedési szövetség kidolgozását javasolta. A vasút-, az autóbushálózat és a vízi közlekedés fejlesztése kapott nagy hangsúlyt. Bővítették a menetrendeket, növelték a települések közti csatlakozások számát. A személyautók közlekedése szempontjából legfontosabb útvonal, az M7-es autópálya két szakaszt leszámítva (Zamárdi-Balatonszárszó, Balatonkeresztúr-Nagykanizsa) már készen voltak.<sup>26</sup> Elkezdtek az üdülőkörzetet érintő vasútvonalak felújítását. A vasút- és autóbushálózat modernizálása, összehangolása és az intermodalitás kialakítása sok települést érintett. 2015 után fejezték be a 29. és 30. számú vasútvonal villamosítását és körbejárhatóságának kialakítását, az utastájékoztató rendszer kiépítését összekötését.<sup>27</sup> 2017-ben tették le a Kaposvár-Balatonszemes gyorsforgalmi út alapkövét, amely jelentősen meggyorsította az ország déli részéből a tó megközelítését. Az autóbushálózat kettős szerepet kapott: ma már a háttérterületekre biztosítja a sugárirányú közlekedést, ezzel bekapcsolja a vasút nélküli településeket a balatoni vérkeringésbe. Az egész régióban kialakult egy kerékpáros-intermodalitás a tavat körbe ölelő bicikliút megépülésével. Elmondható, hogy a 2010-es évek végére a régió közlekedése jelentős javulásokat ment át: csökkent a menetidő a vasúton és a vízi közlekedésben is.<sup>28</sup>

A 2020-ig tartó időszakban a fenntartható fejlesztés állt a középpontban, részben ebből kiindulva az előző stratégiához képest új turisztikai termékek fejlesztését javasolták a Balaton régiójában: a napjaink megatrendjéhez kapcsolódó egészség- és wellnessturizmus kiépítését szorgalmazták, illetve a szezon meghosszabbítása céljából a kulturális és konferenciaturizmus megalapozását is célként tűzték ki.<sup>29</sup> A jelenleg érvényben lévő, 2021-2027 közötti időszakra vonatkozó stratégia 9 prioritást jelölt ki, amelyek közül több is az épített környezet fejlesztésére koncentrált, de kettőt kiemelésre érdemesnek tartok, mert közvetlenül is a régió turisztikai kínálatának javulását célozza: „Közlekedésfejlesztés” és „Turizmusfejlesztés”.<sup>30</sup> A terv mindegyik prioritáshoz intézkedési javaslatokat is rendel, amelyeket a 4. táblázat mutat be.

Látható, hogy a régió belső közlekedésének javításán is nagy hangsúly van még, külön intézkedési programot érdemel a háttértelepülésekkel történő összeköttetések javítása. Továbbá, a turisztikai attrakciók bővítését is kiemelten kezeli a terv, tekintve, hogy ebben látják a szezonális mérséklésének egyik leghatékonyabb eszközét. Azonban a legtöbb javasolt termék már az előző tervekben is szerepelt: kerékpáros turizmus, egészségturizmus, horgász turizmus, vízi sport turizmus, strandturizmus. Ezek mellett azonban kiemelten kezeli a geo- és ökoturizmus, a vadászturizmus és a falusi turizmus fejlesztését, amely összekapcsolódik a háttérterületek erősebb bevonásával is.<sup>31</sup> Tehát elmondható, hogy a már 2000-es évek elején megfogalmazott komplex kínálat kialakítása még napjainkban is zajlik.



**4. táblázat: A épített környezettel kapcsolatos prioritások és az azokhoz rendelt szükséges intézkedések a 2021-2027-es időszakban**  
**Table 4: Priorities for the built environment and related actions for the period 2021-2027**

Prioritás	Intézkedések
Közlekedésfejlesztés	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Elérhető Balaton program további intézkedései és kiterjesztése a teljes üdülőkörzetre</li> <li>• Kombinált közlekedési módok, tarifaközösség, közlekedési szövetség</li> <li>• Lokális forgalomesillapítási intézkedések, mikromobilitási megoldások</li> <li>• A háttértelepülések elérhetőségének javítása</li> </ul>
Turizmusfejlesztés	<ul style="list-style-type: none"> <li>• attrakciófejlesztés</li> <li>• Szálláshelyek és szolgáltatások fejlesztése</li> <li>• Turisztikai menedzsment rendszer fejlesztése</li> </ul>

*Forrás:* Balaton Fejlesztési Tanács (2021/a) alapján saját szerkesztés

Az aktuális terv fő céljai azt is mutatják, hogy bár számos fejlesztés zajlott le 30 év alatt, de sok probléma részben még mindig fennáll. Tény, hogy javult a köz-műellátottság, könnyebben elérhetővé vált a Balaton-régió. A turizmusfejlesztés esetében továbbra is prioritást élvez a szezonális mérséklése, amelynek egyik eszköze az itt bemutatott attrakciófejlesztés, míg a másik a szálláshelyfejlesztés, azaz a turisztikai kínálat bővítése olyan szállásokkal, amelyek egész évben igénybe vehetőek, sőt, akár önmagukban vonzerőt jelenthetnek, mint például a wellness-szállodák.

### 3.2. Szállodaépítés, szálláshely-bővítés

Az 1990-es évek privatizációja során az addigi szakszervezeti üdülőket felvásárolták és felújították, vagy épp az enyészetté váltak. A szálláshelyek nagy része nem volt összkomfortos, legtöbbjük csak a nyári hónapokban volt igénybe vehető. A már ekkor megfogalmazott szezonhosszabbítás első lépéseként szükséges volt egy olyan szálláskínálat kialakítása a régióban, amely lehetővé tette az egész éves vendégforgalmat. Ennek eredményeként az elmúlt évtizedekben több településen is sorra elkezdtek terjedni a három-és négycsillagos szállodák. A fentebb már említett településeket a szálláshelykínálatuk szempontjából is megvizsgáltam.

**1. ábra: A települések három- és négycsillagos szállodáinak és apartmanhoteleinek száma**

**Figure 1: Number of three-, four- and five-star hotels and apartment hotels in the municipalities**

	Balatonalmádi	Balatonboglár	Balatonfüred	Balatonfüzfő	Balatonlelle	Badacsony-tomaj	Fonyód	Keszthely	Siófok	Tihany
Háromcsillagos szállodák és apartmanhotelek	0	0	4	0	2	0	1	5	3	2
Négycsillagos szállodák és apartmanhotelek	1	0	6	0	0	1	0	3	10	2
Ötcsillagos szállodák és apartmanhotelek	0	0	2	0	0	0	0	0	4	0

*Forrás:* Booking.com alapján saját szerkesztés (2023)

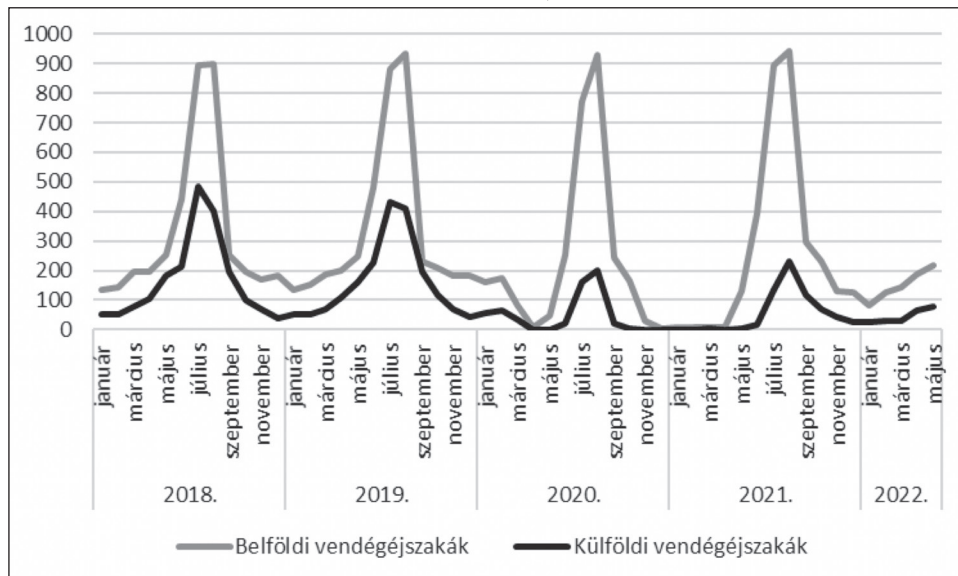
A helységekben található 3, 4 és 5 csillagos szállodák számát a 1. ábra mutatja. Egy korábbi kutatásomat<sup>32</sup> bővítve, jelen táblázat a vizsgált településeken található, három-, négy- és ötcsillagos szállodákat, illetve apartmanhoteleket mutatja. A szűrést őszi, illetve téli időszakra végeztem, azonban így is voltak olyan hotelek, amelyek csak 1 vagy 2 főszezonen kívüli hónapban vannak nyitva, de a legtöbbjük egész éves nyitvatartással működik. A legszélesebb kínálattal a déli és az északi part „fővárosai”, azaz Siófok és Balatonfüred rendelkeznek, e településeken ötcsillagos szálláshelyek is találhatóak. A számok jól bizonyítják, hogy beindult a minőségi szálláshelyfejlesztés az elmúlt 30 évben. A szállodák mellett a magán szálláshelyek száma is jelentősen nőtt, illetve bővült az apartmanok és a kiadásra kínált villák köre is.<sup>33</sup> Elmondható, hogy a régi vállalati és szakszervezeti üdülők helyét ma már szállodák sora és egyéb magán szálláshelyek váltották fel. Azonban még mindig megtalálhatóak kis számban az alacsonyabb komforttal bíró szállások is, s szembevetendő probléma a magasabb minőségű kereskedelmi szálláshelyek térbeli koncentrációja, amely magával hozza, hogy a vendégforgalom időbeli széthúzásának tárgyi feltételei csak bizonyos településeken adóttak.

#### **4. A turisztikai kereslet átalakulása az elmúlt három évtizedben**

Mára már egyértelműen a turizmus lett a húzóágazata a Balaton desztinációjának, azonban a rendszerváltás után a vendégforgalomban is jelentős változások zajlottak le. Míg 1990-ben a nemzetközi turizmus aránya a kereskedelmi szálláshelyek vendégéjszaka számában elérte a 80%-ot, addig a következő években folyamatosan csökkent. 2000-ben már csak 66%-a, 2005-ben 56%-a származott a balatoni turizmusnak külföldi turistáktól.<sup>34</sup>

**2. ábra: Külföldi és belföldi vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken havi bontásban a Balaton turisztikai régióban (éjszaka, ezer)**

**Figure 2: Number of foreign and domestic nights spent in commercial accommodation by month in the tourism region of Lake Balaton (nights, thousands)**



*Forrás: KSH (2022/a) adatai alapján saját szerkesztés*

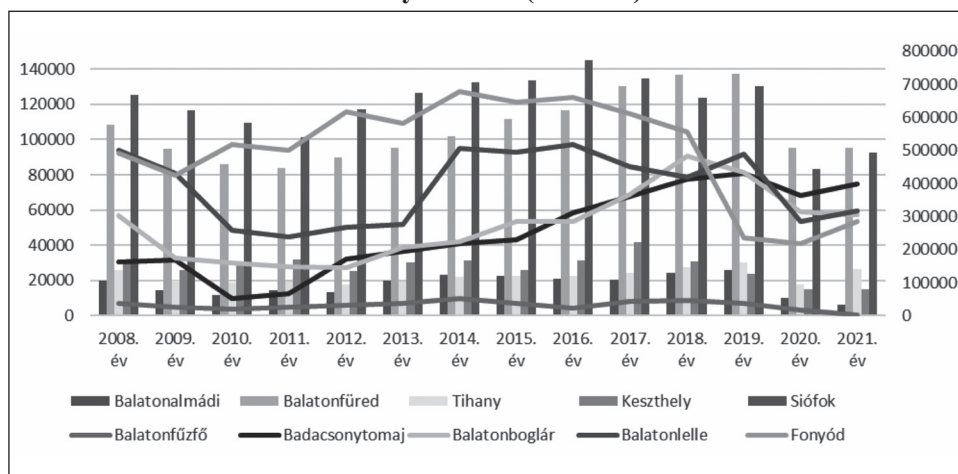
A csökkenő tendencia napjainkban sem változott: 2018-ban a külföldi vendégéjszakák az összes kereslet egyharmadát, míg 2022-ben egynegyedét tették ki a kereskedelmi szálláshelyeken.<sup>35</sup> 2020 óta már a hazai kereslet 50%-át se éri el a külföldi érték.<sup>36</sup> 2023 első félévében nőtt a nemzetközi vendégéjszakák száma, míg a belföldi turizmus mértéke csökkent a Balaton régiójában: összesen közel 134.000 éjszakával kevesebbet töltöttek el a turisták a térségben, mint 2022 első hat hónapjában. Ez 5.2%-os csökkenést jelentett az első félévben.<sup>37</sup> Mint azt korábban említettem, az 1990-es évek fejlesztési tervei is felhívták már a figyelmet a szezonális problémájára, amely még napjainkban is meghatározó tulajdonsága a keresletnek, amelyet a 2. ábra adatsorai is bizonyítanak.<sup>38</sup>

Tekintsük meg a vizsgált települések vendégforgalom-változását is! A 3. ábra bal oldali tengelye mutatja a vonaldiagrammal ábrázolt, kisebb forgalmú települések turisztikai keresletét, míg a jobb oldali tengely az oszlopokkal jelölt városok vendégéjszaka számát mutatja. Látható, hogy a 2008-2009-es gazdasági válság után visszaesés mutatkozott a vendégforgalomban, majd 2011-12-től kezdődően újra nőtt a turisták által a régióban eltöltött éjszakák száma. A 2010-es évek végén, főleg 2020-tól (COVID) újra csökkenő tendencia kezdődött.<sup>39</sup> Érdeemes lehet majd megvizsgálni, hogy 2023-ban hogyan alakulnak a település szintű adatok: tud-e

újra nőni a vendégéjszakák száma, hiszen újból szabaddá vált a nemzetközi utazás, vagy éppen emiatt csökken annyira a hazai forgalom (mert a magyar turisták is inkább külföldre vágnak a bezártság éveitől), hogy azt az esetlegesen emelkedő külföldi vendégéjszaka számok nem fogják tudni pótolni. A fentebb már említett, idei első félévre vonatkozó adatok az utóbbira engednek következtetni.

### 3. ábra: Vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken a vizsgált városokban (db)

Figure 3: Number of nights spent in commercial accommodation in the surveyed cities (number)



Forrás: KSH (2022/b) adatai alapján saját szerkesztés

## 5. A balatoni lakosság változása 1990 után

Magyarország lakossága 1980 óta folyamatosan csökken, s ez alól a balatoni települések sem vonhatták ki magukat. Az összes Balaton-parti település népességének vizsgálata nem lehet célom, ezért a 4500 főnél nagyobb parti városokat, illetve a 4500 főt nem meghaladó, de a turizmus szempontjából jelentősebb községeket vonom be a kutatásba. Így a változásokat a déli parton Siófok, Fonyód, Balatonboglár és Balatonlelle, az északi oldalon Keszthely, Badacsonytomaj, Balatonalmádi, Balatonfüred, Balatonfüzfő és Tihany esetében vizsgálom. (5. táblázat) Látható, hogy a legtöbb balatoni település lakossága 1990 után csökkenésnek indult, de azt követően több esetben is emelkedés ment végbe. Az utolsó két népszámlálás adatai alapján négy kivétellel (Balatonboglár, Balatonlelle, Keszthely, Siófok) nőtt a népesség a vizsgált helységeken. A Balaton régiója azon néhány térség közé tartozik, ahol átlagosan nőtt a népesség az elmúlt 11 évben.<sup>40</sup>

**5. táblázat: A települések lakosságának változása 1990 és 2023 között**  
**Table 5: The changes of the population of settlements between 1990 and 2023**

	1990	2001	2011	2023	változás (100% - 1990)	változás (100% - 2011)
Badacsonytomaj	2547	2257	2135	2186	0,858265	1,023888
Balatonalmádi	8339	8055	8522	10226	1,226286	1,199953
Balatonboglár	6202	5928	5736	5628	0,907449	0,981172
Balatonfüred	13520	12956	12979	13258	0,980621	1,021496
Balatonfüzfő	4733	4271	4225	4537	0,958589	1,073846
Balatonlelle	4832	4935	5217	4946	1,023593	0,948054
Fonyód	5184	5055	4793	5209	1,004823	1,086793
Keszthely	22234	22388	20619	18563	0,834893	0,900286
Siófok	22627	22684	25045	24761	1,094312	0,98866
Tihany	1493	1452	1368	1370	0,917616	1,001462

*Forrás:* KSH (2023/b) és CityPopulation (2023) adatai alapján saját szerkesztés

Lényeges, hogy míg az országos népesség 2011 és 2022 között csökkent, addig az északnyugat-magyarországi országrész és Budapest agglomerációja mellett a Balaton régiója is növekedést mutat a lakosságszámot tekintve. Ám ha a rendszerváltás óta eltelt három évtizedet egyben vizsgáljuk, akkor néhány kivételtől eltekintve (Balatonalmádi, Balatonlelle, Fonyód és Siófok) a balatoni desztinációban is csökkenő népességet láthatunk.<sup>41</sup>

### Összegzés

1990 után a balatoni turizmus jelentősen megváltozott. A rendszerváltás idejében a Balaton turizmusában prioritást élvezett a tó megmentése, mert a tömegturizmus évei alatt olyan szintű vízminőségromlás ment végbe, amely megállítása nélkül a tó napjainkban már lehet nem is létezne. Így az intézményi rendszer kialakítása mellett az első intézkedések környezetvédelmi szempontok alapján történtek. Majd a 2000-es évekre sikerült helyreállítani a Balaton vízminőségét, így már más jellegű fejlesztési célok is megjelentek a tervekben. Azonban ha végignézzük a vizsgált 30 év fejlesztési stratégiáit, akkor elmondhatjuk, hogy számos intézkedés évtizedekig benne maradt a rendszerben, azaz megoldásuk a kitűzött célidőszakban nem sikerült vagy csak részben. A szinte már átlagosnak tekinthető, elvárt intézkedések, mint vízszintszabályozás, szennyvíz- és csapadékvíz-elvezető rendszerek kiépítése, hulladékgazdálkodás megoldása mellett az elmúlt két periódusban már olyan fenntartható célok is megjelentek a tervekben, mint alterna-

tív energiaforrások használata, illetve az ezzel összefüggő elektromos közlekedés meghonosítása a Balaton Régióban (mint pilot-projekt).

A fenntartható fejlődés, fejlesztések az 1990-es évek terveiben még nem szerepelt konkrét megfogalmazásban, de már ekkor is voltak erre való törekvések. A 2000-es évek elejétől azonban tudatosan beépítették, sőt a 2014-2030-as hosszú távú koncepcióban a „Fenntarthatóság” a stratégia négy alappilléreinek egyike. Tehát elméletben fontos szerepet játszik a természeti környezet szempontjait is figyelembe vevő fejlesztés, de még kérdéses, hogy a gyakorlatban ezekből a tervek közül mennyi valósul meg, és mikor fogjuk elérni azt az állapotot, amikor már nem a megfelelő csatornahálózat kialakítása, újabb települések bekapcsolása fogja jelenteni a környezetbarát és fenntartható fejlődést.

A tömegturizmus okozta környezeti károk helyreállítása után az épített környezet is egyre nagyobb hangsúlyt kapott a stratégiákban. A 2000-es évektől elkezdtek a térségben olyan infrastrukturális fejlesztéseket lefolytatni, amelyek lehetővé tették egy új típusú turizmus kialakítását. A desztináció elérhetősége, illetve a belső közlekedése is jelentős mértékben javult az elmúlt három évtizedben. A szocialista kempingeket, alacsony színvonalú szálláshelyeket ma már felváltják a modern magánszálláshelyek és a 3, 4 vagy 5 csillagos szállodák a régióban. A térség fejlődését bizonyítja, hogy a 2022-es census alapján azon kevés hazai térségbe tartozik, ahol nőtt a lakosság. De átlagosan még így is kevesebben laknak a tó körül, mint a rendszerváltáskor.

Csökkenett a külföldi turisták száma, illetve az összes vendégéjszaka szám is alacsonyabb a tömegturizmus éveihez képest. A fejlődések ellenére még mindig vannak a régióban évtizedek óta fennálló, megoldásra váró problémák, mint például a turisztikai szezonális. Összességében a jövőben érdemes lehet megvizsgálni azokat a tényezőket, amelyek a mai Balaton turisztikai keresletének csökkenéséhez vezethetnek.

## JEGYZETEK / NOTES

- 1 Wilhelm – Kaposi (2024) alapján
- 2 Rátz (1999) alapján
- 3 Kaposi (2020) alapján
- 4 Wilhelm (2021) alapján
- 5 Lengyel (1994/b): 20. o.
- 6 Lengyel (1994/a) alapján
- 7 Buday-Sántha (2007) alapján
- 8 Lengyel (1994/a) alapján
- 9 Lengyel (1994/a) alapján
- 10 Lengyel (1994/b) alapján
- 11 Buday-Sántha (2007) alapján
- 12 Balaton Fejlesztési Tanács (2001) alapján
- 13 Buday-Sántha (2007) alapján
- 14 Buday-Sántha (2007) alapján
- 15 Balaton Fejlesztési Tanács (2001) alapján
- 16 Balaton Fejlesztési Tanács (2005) alapján
- 17 Balaton Fejlesztési Tanács (2005): 5. o.
- 18 Buday-Sántha (2007) alapján
- 19 Balaton Fejlesztési Tanács (2014/c) alapján
- 20 Balaton Fejlesztési Tanács (2014/b) alapján
- 21 Balaton Fejlesztési Tanács (2021/b) alapján
- 22 Balaton Fejlesztési Tanács (2021/a) alapján
- 23 Balaton Fejlesztési Tanács (2014/a) alapján
- 24 Lengyel (1995) alapján
- 25 Buday-Sántha (2007) alapján
- 26 F&B Consulting Bt. (2007) alapján
- 27 Balatoni Integrációs és Fejlesztési Ügynökség Közhasznú Nonprofit Kft. (2015) alapján
- 28 Wilhelm – Kaposi (2024) alapján
- 29 Balaton Fejlesztési Tanács (2014) alapján
- 30 Balatoni Integrációs és Fejlesztési Ügynökség Közhasznú Nonprofit Kft. (2021) alapján
- 31 Balaton Fejlesztési Tanács (2021/a) alapján
- 32 Wilhelm (2023): 104. o.
- 33 Booking.com (2023) alapján
- 34 Buday-Sántha (2007): 82. o.
- 35 KSH (2022/a) alapján

- 36 KSH (2022/b) alapján  
37 KSH (2023/a) alapján  
38 Wilhelm (2023): 99. o.  
39 KSH (2022/b) alapján  
40 Wilhelm – Kaposi (2024) alapján  
41 KSH (2023/b) alapján

## FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Balaton Fejlesztési Tanács (2001):** Balaton Régió stratégiai fejlesztési programja. 2002-2006. év. Letöltve: [https://www.balatonregion.hu/msite/190/strat\\_fejl\\_program\\_2002\\_2006-131.pdf](https://www.balatonregion.hu/msite/190/strat_fejl_program_2002_2006-131.pdf) 2023.12.10.
- Balaton Fejlesztési Tanács (2005):** Balaton Régió Fejlesztési Stratégiája 2007-2013. Letöltve: <https://docplayer.hu/17645989-Balaton-regio-fejlesztési-strategiája.html> 2023.12.10.
- Balaton Fejlesztési Tanács (2014/a):** A Balaton Kiemelt Üdülőkörzet Hosszú Távú Területfejlesztési Konceptiója. 2014 – 2030. Helyzetelemzés. Letöltve: [https://www.balatonregion.hu/msite/190/2020/11/2np\\_1\\_melleklet\\_helyzetelemzes.pdf](https://www.balatonregion.hu/msite/190/2020/11/2np_1_melleklet_helyzetelemzes.pdf) 2023.12.10.
- Balaton Fejlesztési Tanács (2014/b):** Balaton Kiemelt Térség Fejlesztési Programja. Stratégiai program. III. Kötet. Letöltve: [https://www.balatonregion.hu/msite/190/balaton\\_strategia\\_2014\\_10\\_30-1133.pdf](https://www.balatonregion.hu/msite/190/balaton_strategia_2014_10_30-1133.pdf) 2023.12.10.
- Balaton Fejlesztési Tanács (2014/c):** Balaton Kiemelt Térség. Konceptió, Stratégia és Operatív Program. Stratégiai környezeti vizsgálat. Letöltve: [https://www.balatonregion.hu/msite/190/strategiaikornyezeti vizsgalat\\_egyeztetesre\\_20140909-1136-1.pdf](https://www.balatonregion.hu/msite/190/strategiaikornyezeti vizsgalat_egyeztetesre_20140909-1136-1.pdf) 2023.12.10.
- Balaton Fejlesztési Tanács (2021/a):** Balaton Kiemelt Térség Fejlesztési Programja. III. Kötet. Stratégiai program 2021-2027. Letöltve: [https://www.balatonregion.hu/msite/190/balaton\\_kiemelt\\_terseg\\_strategiai\\_program\\_2021-2027.pdf](https://www.balatonregion.hu/msite/190/balaton_kiemelt_terseg_strategiai_program_2021-2027.pdf) 2023.12.10.
- Balaton Fejlesztési Tanács (2021/b):** Balaton Kiemelt Térség. Konceptió, Stratégia és Operatív Program. Stratégiai környezeti vizsgálat. Letöltve: [https://www.balatonregion.hu/msite/190/2021/09/Balaton\\_SKV\\_2021\\_27\\_Vegleges.pdf](https://www.balatonregion.hu/msite/190/2021/09/Balaton_SKV_2021_27_Vegleges.pdf) 2023.12.10.
- Balatoni Integrációs és Fejlesztési Ügynökség Közhasznú Nonprofit Kft. (2015):** A Balaton nagytertség közlekedésfejlesztési stratégiája. A megvalósítás aktuális kérdései. Siófok: Balatoni Integrációs Közhasznú Nonprofit Kft.
- Balatoni Integrációs és Fejlesztési Ügynökség Közhasznú Nonprofit Kft. (2021):** Balaton Kiemelt Térség Fejlesztési Programja. III. Kötet. Stratégiai program 2021 – 2027. Siófok: Balatoni Integrációs Közhasznú Nonprofit Kft.
- Booking.com (2023):** Szállások. Letöltve: <https://www.booking.com/> 2023.08.08.
- Buday-Sántha Attila (2007):** A Balaton-régió fejlesztése. Development Issues of the Balaton Region. Budapest: Saldo Pénzügyi Tanácsadó és Informatikai Zrt. 204. o.



- CityPopulation (2023):** Hungary. Letöltve: <https://www.citypopulation.de/en/hungary/2023.08.02>.
- F&B Consulting Bt. (2007):** A Balaton nagytérség közlekedésfejlesztési stratégiája. Megvalósíthatósági tanulmány. Letöltve: <http://www.terport.hu/kiemelt-tersegek/balaton/agazati-tervek.html> 2023.07.31.
- Kaposi Zoltán (2020):** A magyar gazdaság változásai a rendszerváltás utáni két évtizedben (1990–2010). Pécs: PTE KTK
- KSH (2022/a):** A kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött külföldi és belföld vendégéjszák turisztikai régióként havonta, évkezdettől kumulált. Letöltve: [https://www.ksh.hu/stadat\\_files/tur/hu/tur0057.html](https://www.ksh.hu/stadat_files/tur/hu/tur0057.html) 2023.08.03.
- KSH (2022/b):** Kereskedelmi szálláshelyek vendégforgalma. Letöltve: <https://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haViewer.jsp> 2023.08.01.
- KSH (2023/a):** A turisztikai szálláshelyeken eltöltött külföldi és belföldi vendégéjszák turisztikai régióként havonta. Letöltve: [https://www.ksh.hu/stadat\\_files/tur/hu/tur0075.html](https://www.ksh.hu/stadat_files/tur/hu/tur0075.html) 2023.08.04.
- KSH (2023/b):** Népszámlálás 2022. Előzetes adatok. A népesség és a lakások főbb jellemzői (országos és területi adatok). Letöltve: <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/elozetes-adatok-2/kiadvany/> 2023.08.03.
- Lengyel Márton (1994/a):** A Balaton Turizmus Fejlesztési Koncepciója. II. A tó teherbíró képessége, a turizmus előnyei és hátrányai. Kereskedelmi Szemle, 35. évf. 6. sz. 25–32. o.
- Lengyel Márton (1994/b):** A Balaton Turizmus Fejlesztési Koncepciója. III. A megvalósítás feltételei. Kereskedelmi Szemle, 35. évf. 7. sz. 20–28. o.
- Lengyel Márton (1995):** A balatoni turizmus fejlesztési koncepciója. Budapest: KIT
- Rátz Tamara (1999):** A turizmus társadalmi-kulturális hatásai. (PhD-disszertáció). Budapest: BKE. Letöltve: [http://phd.lib.uni-corvinus.hu/206/1/ratz\\_tamara.pdf](http://phd.lib.uni-corvinus.hu/206/1/ratz_tamara.pdf) 2023.08.07.
- Wilhelm Réka (2021):** Se veled, se nélküled. Balatonlelle és Balatonboglár hosszútávú fejlődése. In: Úton a jövőbe. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, 69-84.
- Wilhelm Réka (2023):** A balatoni szezonális mértéke és mérséklése Balatonboglár és Balatonlelle példáján. Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok, 8. évf. 2. sz. 96-110.
- Wilhelm Réka – Kaposi Zoltán (2024):** After Mass Tourism... The Transformation of Tourism at Lake Balaton in the Last Thirty Years. In: ICEI. Osmá međunarodna naučna konferencija Ekonomija integracija. Tuzla, 2023. (Megjelenés alatt.)



## HORVÁTH ANNA

PhD-hallgató,

Pécsi Tudományegyetem, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori  
Iskola

*PhD-student, University of Pécs Regional Politics and Economic Doctoral  
School*

**ORCID:** 0009-0000-7245-7382

**email:** [anna.horvath@tkk.pte.hu](mailto:anna.horvath@tkk.pte.hu)

## A MAGYAR-ROMÁN-SZLOVÁK-UKRÁN HATÁRMENTI KAPCSOLATOK AZ EURÓPAI UNIÓ HATÁRTÉRSÉGEINEK FÉNYÉBEN

*HUNGARIAN-ROMANIAN-SLOVAK-UKRAINIAN BORDER RELATIONS  
IN THE LIGHT OF THE BORDER REGIONS OF THE EUROPEAN  
UNION*

### ABSTRACT

The development of border regions has been an integral part of EU regional policy for decades. Border regions, particularly in Central and Eastern Europe, are typically peripheral areas with poor demographic and economic conditions, and one of the ways out of this situation could be to take advantage of cross-border cooperation. One of the first frameworks for this was the creation of Euroregions and, since the 1990s, the Interreg programmes, which offer opportunities for cooperation between border regions at three levels. In addition to the EU framework, Hungarian strategic documents also deal with border regions, and their analysis is also important for the formulation of long-term objectives. Overall, although Interreg projects are trying to respond to the problems of border regions, it may be important in the future to deepen partnerships and better involve partners.

**Kulcsszavak:** EU, határmentiség, CBC, Interreg

**Keynotes:** EU, CBC, borders, Interreg

### 1. Bevezetés

A határmenti térségek jelenlegi helyzete Közép-Kelet Európában különösen periférikusnak tekinthető: jellemzően a centrumtól távol fekszenek, vidékies jegyekkel rendelkeznek, annak minden negatív demográfiai jegyével együtt, gazdasági felépítésük pedig elavult. Éppen ezért kiemelten fontos ezen területek

célzott fejlesztése. Ebben előrelépést jelenthet a határtérségek intézményesített keretek között kezelése, amely magában foglalja a fejlesztésében érintett politikai, gazdasági, társadalmi, tudományos, civil szervezetek bevonását és a helyi adottságokkal harmonizáló projektek létrehozását.

Ennek adhat keretet az Európai Unió többévtizedes gyakorlata, a regionális politikai folyamatok, amelyek nem csupán elméleti keretet adnak a határmenti térségek kommunikációjának, de forrást is rendel hozzájuk, illetve értékelésüket is megalapozza. A következőkben az EU, illetve Magyarország határmenti együttműködéseit érintő keretrendszereket vizsgálom meg.

## 2. Módszertan

A tanulmány elsősorban stratégiai dokumentumokon keresztül mutatja be azt a keretrendszert, amely meghatározza a határmentiség dinamikáját Magyarországon és az Európai Unióban. Elsőként a 2014-2020 közötti, Magyarországot érintő Interreg projektek pályázati aktivitását elemzem, melyek a következők:

- Hungary-Slovakia-Romania-Ukraine Interreg Programme
- Hungary-Croatia Interreg Programme
- Slovakia-Hungary Interreg Programme
- Hungary-Serbia Interreg Programme
- Austria-Hungary Interreg Programme
- Romania – Hungary Interreg Programme

Ezt követően Magyarország határmenti megyéinek 2021-2027-re vonatkozó területfejlesztési stratégiáit elemzem, határmenti törekvések szempontjából:

- Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió
- Bács-Kiskun Megye Területfejlesztési Konceptió
- Baranya Megyei Területfejlesztési Program
- Békés Megye Területfejlesztési Konceptiója 2021-2030
- Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Területfejlesztési Konceptiója
- Csongrád-Csanád Vármegye Területfejlesztési Programja 2021-2027
- Győr-Moson-Sopron Területfejlesztési Konceptió (2021-2027)
- Hajdú-Bihar Megye Integrált Területi Programja 2021-2027
- Komárom-Esztergom Megyei Területfejlesztési Stratégiai Program (2021-2027)
- Nógrád megye Területfejlesztési Konceptiója 2021-2027
- Pest megyei Területfejlesztési Program 2021-2027
- Somogy Megye Területfejlesztési Konceptiója 2030
- Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési Konceptió
- Vas Megye Területfejlesztési Konceptiója
- Zala Megye Területfejlesztési Program 2021-2027

### 3. A határon átnyúló kapcsolatok elméleti keretrendszere

A határ három eltérő jelentéssel bír: beszélhetünk fizikai határról (1), amelyet valamilyen geomorfológiai képződmény nehezen elérhetővé tesz. Sokszor ezekhez a határokhoz igazodnak a politikai határok (2), hiszen ezek a képződmények védelmi funkciót is elláthatnak. Végül elkülöníthető mentális határ<sup>1</sup>: „A mentális határ fogalma alatt azt a képzeletbeli vonalat értjük, mely az egyes ember területi identitásának végső földrajzi pontjait köti össze, s amelyen belül élöket még a „mi” csoportjába, s a rajta kívül élöket az „ők” csoportjába sorol, tehát egy pszichikai távolság térbeli leképezése.”<sup>2</sup>

A határ funkciója szerint lehet elválasztó, szűrő, ütközőzóna vagy nyílt határ, amely meghatározza a lakosság interakcióit. A zárt piacokra jellemző, hogy a határ két oldala közötti interakciókat gazdasági korlátozásokkal csökkentik. A szűrő, kapu szerepet ellátó határok általában kikötők, logisztikai központok. Az ütközőzónának egy mozgásban lévő határvonal, amely nem ütközőzóna, de a kapufunkciók is kezdetlegesen még.<sup>3</sup> Míg a zárt határok tovább mélyítik a periféria jelleget, addig a nyílt határok lehetővé teszik a komparatív előnyök összehangolását, ezáltal elősegítve a periféria jelleg feloldását. Amennyiben ez megvalósul már nem határtérségről, hanem határon átnyúló térségről beszélhetünk. A határ elválasztó szerepköre, a térség történelme, földrajzi adottságai, a határ politikai szerepe meghatározza, hogy milyen különbségeket találhatunk a két határterület között. Ezek alapján beszélhetünk elidegenedett, egymás mellett létező, kölcsönösen együttműködő és integrált határtérségről<sup>4</sup>.

Magyarország határmenti területeinek jelenlegi helyzetét jelentősen befolyásolja az első világháborút lezáró Párizs környéki békeszerződés, amely átrendezte Közép-Európa határon átívelő kapcsolatait és amely hosszú időre gátat jelentett a regionális fejlődés, államhatárokon átívelő kapcsolatok mélyítése terén<sup>5</sup>. Több kapcsolat megszakadt, városok veszítették el vonzáskörzetüket, ennek mentén pedig gazdasági tevékenységek épültek le az érintett térségekben. A településhálózat mellett az infrastruktúra egysége is sérült.<sup>6</sup> A szocializmus évtizedeiben a területfejlesztés forrásai központosítva kerültek elosztásra, ami azt eredményezte, hogy a leginkább periferizálódó térségek kerültek ki a gazdaság körforgásából. A rendszerváltást követően Európa keleti részében válságrégiók alakultak ki: a beruházások számára egyes térségek nem kínáltak előnyöket, az állam paternalizmusa pedig nem tudta már ezt ellensúlyozni. A gazdasági válság munkanélküliséggel, elszegényedéssel járt, különösen a falusi régiókban. Mindeközben Európában és világszerte is olyan gazdasági változások mentek végbe, amelyek sürgőssé teszik a határok szerepének újragondolását<sup>7</sup>.

A határon átnyúló kapcsolatokat mindezek a földrajzi, politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális hatások jelentősen formálják. A szomszédos régiókat elválasztó gazdasági szakadékok kritikus jelentőségűek lehetnek, a nemzeti vagy etnikai identitás megtartásában is szerepet játszhatnak. A szomszédosság az „itt” és az

„ott”, az ők és mi összehasonlítását jelenti, a határidentitások pedig a gyorsan változó gazdasági környezetben elmozdulhatnak. Kolosov és Zotova szerint a határmentiség vizsgálata három aspektusra bontható:

- a határtérségek közötti különbségekre;
- történelmi sokkokra;
- a tér érzékelésére.<sup>8</sup>

A helyi körülmények döntően befolyásolják az együttműködés hatékonyságát – korábbi elemzések számos feltételt definiáltak:

- Regionális és helyi önkormányzat: Az erős helyi önkormányzatok képesek biztosítani a sikeres területi együttműködést.
- Háttér: A megfelelő jogi háttérrel rendelkező, együttműködést végrehajtó szervezet megléte jelentősen elősegíti az együttműködés sikerességét.
- Társadalmi-gazdasági tényezők: demográfiai, gazdasági struktúra jellemzői.
- Finanszírozás: a közös alapok hiánya megnehezíti a döntéshozást.
- Kultúra: a régió határokon átnyúló hálózatai, regionális identitás, elterjedt nyelvtudás, amelyek mind olyan tényezők, amelyek megkönnyítik a mindennapos tranzakciókat.<sup>9</sup>

#### **4.A határon átnyúló kapcsolatok intézményi keretrendszere**

##### **4.1. Történeti áttekintés**

A határokon átnyúló kapcsolatok egyfajta intézményesített együttműködés a nemzeti szint alatt, például régiók vagy települések között, amelyek nemzetközi határokon is képesek átnyúlni. A határokon átnyúló együttműködésnek számos különböző formája létezik – ezek közül kimagaslóan intenzívek az Európai Unió keretein belül létrejövő programok az 1990-es évektől. Az intézkedés mögötti mozgatóerő jellemzően a határ két oldalán lévő térség periférikus helyzete az együttműködés ennek feloldásának eszköze.<sup>10</sup>

A határmenti együttműködés egyik formája az eurorégió legalább két különálló államhoz tartozó, összefüggő szubnacionális egység, amely közös vagy hasonló történelmi, kulturális és gyakran gazdasági jellemzőkkel rendelkezik. A partnerek fenntartják autonómiájukat, és céljuk a hosszú távú, az egész régió számára előnyös stratégiák közös megvalósítása. Az eurorégiók a határokon átnyúló együttműködés (CBC) egyik formája, létezésük fő oka az a kísérlet, hogy a korábban a nemzetállamok területi projektjei szempontjából periférikusnak tekintett határmenti területeket újra dinamikus területekké váljanak.<sup>11</sup>

Az első eurorégiós együttműködés 1958-ban jött létre, az azóta eltelt időben pedig több, mint száz együttműködési struktúra alakult meg. Az eurorégiók jogi keretét a területi közösségek vagy hatóságok közötti határon átnyúló együttműködésről szóló európai keretegyezmény képezi, amelyet 1980-ban írtak alá. Az eurorégiós struktúrák már régóta túlmutatnak az EU és a tagjelölt országok határain: az

eurorégiók még az 1980-as években beépültek az EU szupranacionális regionális politikájába.

Az 1990-es években az eurorégiós egyezmények fénykorukat élték, 1989-től pedig létrejött az Interreg kezdeményezés is: célja az volt, hogy az Unióban kialakuló egységes működésének elősegítése érdekében új szakosodást hozzon létre a határterületek ipari struktúrái számára. A program három fő szempontot vesz figyelembe: a határokon átnyúló együttműködést, az energiahálózatokat és a regionális tervezésben való együttműködést. Az 1990-es évek végén azok a közép-kelet-európai országok, amelyek az EU-hoz való csatlakozásra készültek, az Interreg és az eurorégiókat a szűkebb értelemben vett regionális gazdasági növekedés fontos eszközének tekintették. Az Interreg jelentős mértékben hozzájárult azon tagjelölt országok regionális fejlődéséhez, amelyek nemzeti regionális politikája gyenge volt.<sup>12</sup>

Az eurorégiók által létrejövő együttműködés jelenleg fő funkciója, hogy közvetlen és állandó kapcsolatokat teremtsen a határ mindkét oldalán lévő területek és közösségek között. Ennek alapja lehet:

- bizalom és tolerancia, megértés és jó határokon átnyúló kapcsolatok;
- a határ mindkét oldalán a köz- és magánszféra partnerségén keresztül a polgároknak nyújtott szolgáltatások hatékonysága és kapacitása;
- a környezetvédelemmel, a természeti katasztrófák enyhítésével és megelőzésével stb. kapcsolatos kérdések kezelése és közös felelősségvállalás;
- a regionális fejlesztési politikák összehangolása, árvízmelegelőzés, kölcsönös segítségnyújtás vészhelyzet esetén;
- a közös irányító hatóságok újjáélesztése a döntéshozatali folyamat átláthatóságán keresztül.<sup>13</sup>

## **5. Az Interreg Magyarországon 2014-2020 között**

Magyarország szempontjából releváns Interreg programok közé sorolandó a Határon átnyúló, a Transznacionális és Interregionális programok – jelen vizsgálat a Határon átnyúló Interreg programokra terjed ki, amelyek a határ menti régiók együttműködését segíti elő. Ennek keretében Magyarország valamennyi határrégiója tagja Interreg kapcsolatnak, ezek elsődleges célja a közös kihívások kezelése, a növekedési lehetőségek kihasználása. A 2014-2020-as időszakban a következő Együttműködési Programok mentén történtek fejlesztések:

- Interreg V-A Szlovákia-Magyarország Határon Átnyúló Együttműködési Program
- Interreg V-A IPA Magyarország-Szerbia Határon Átnyúló Együttműködési Program
- Magyarország Szlovákia Románia Ukrajna ENI Határon Átnyúló Együttműködési Program

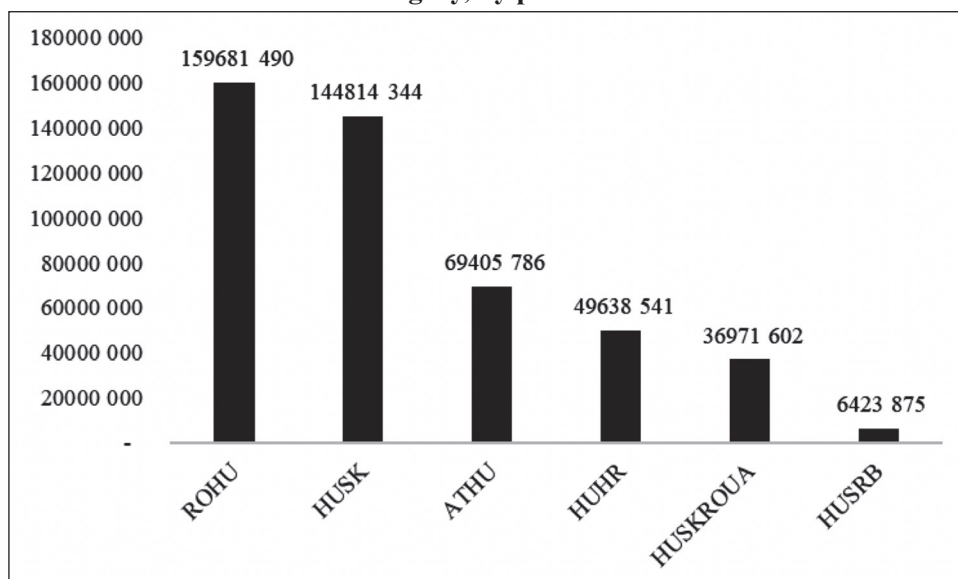
- Interreg V-A Magyarország-Horvátország Határon Átnyúló Együttműködési Program
- Interreg V-A Ausztria-Magyarország Határon Átnyúló Együttműködési Program
- Interreg V-A Szlovénia-Magyarország Határon Átnyúló Együttműködési Program
- Interreg V-A Románia- Magyarország Határon Átnyúló Együttműködési Program

(Mj.: A szlovén partnerrel létrejött projektek listája a kutatás végbemenetele során nem volt publikus, így ezek jelen tanulmányban nem szerepelnek.)

A vizsgált időszakban összességében a 6 Interreg projekt keretében 466 935 637 EUR, Európai Uniós finanszírozás került kifizetésre, a következő elosztásban:

**1. ábra Támogatási aktivitás 2014-2020. évi pályázati időszakban Magyarország Interreg partnerei között, partnerenként**

**Figure 1. Support activity between 2014-2020 among Interreg partners of Hungary, by partners**

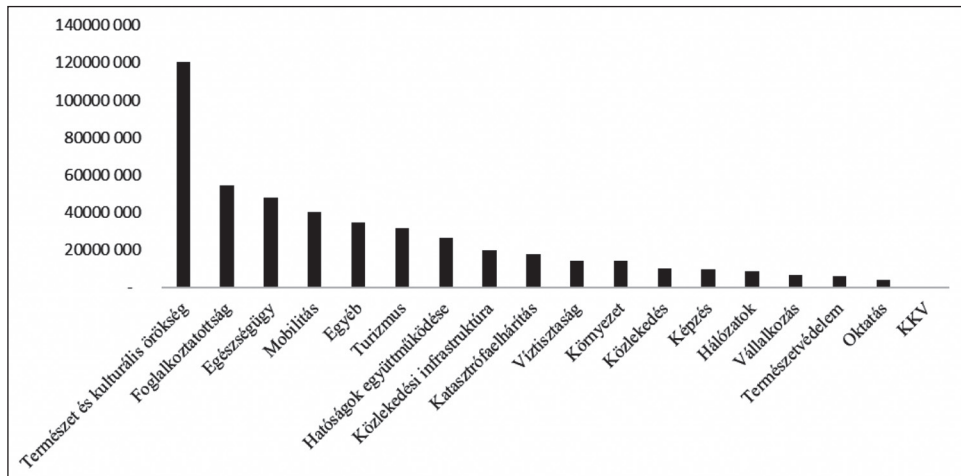


*Forrás:* interreg-rohu.hu; skhu.eu; interreg-authu.eu; huhr-cbc.com; huskroua-cbc.eu; interreg-ipa-husrb.com

A legnagyobb támogatási összeget a román-magyar partnerség kapta (159 millió EUR), melyet szorosan követ a szlovák-magyar Interreg (145 millió EUR). A legkevesebb támogatásban a szerb-magyar partnerség részesült ebben az időszakban (nem egészen 6,5 millió EUR).



**2. ábra Támogatási aktivitás 2014-2020. évi pályázati időszakban  
Magyarország Interreg partnerei között, prioritásonként**  
**Figure 2. Support activity between 2014-2020 among Interreg partners of  
Hungary by priorities**



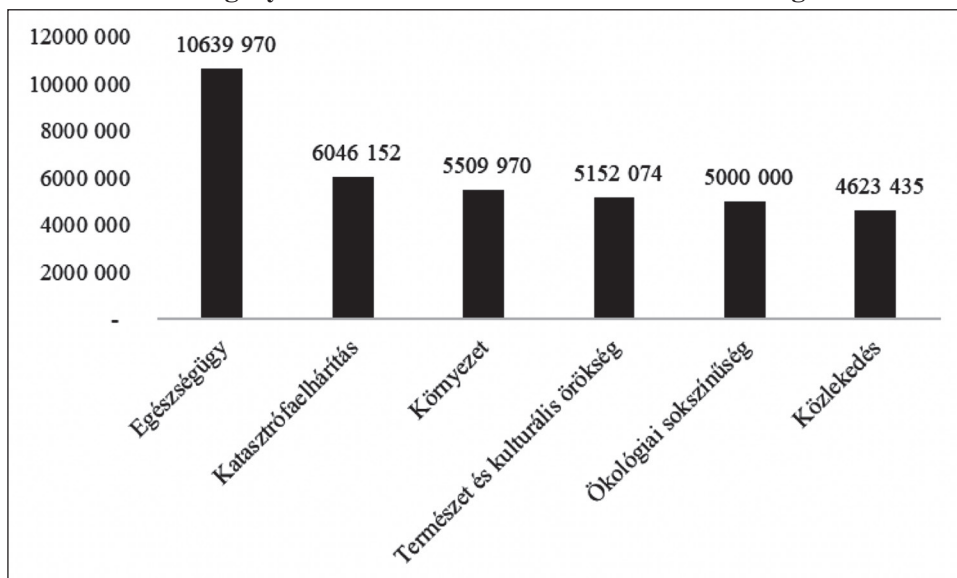
*Forrás:* interreg-rohu.hu; skhu.eu; interreg-authu.eu; huhr-abc.com; huskroua-abc.eu; interreg-ipa-husrb.com

A legnagyobb összegű támogatást az összes támogatott területet tekintve a természeti és kulturális örökségek védelmére nyerték el: ennek összege 120 millió EUR volt, melyből a legnagyobb összeget a szlovák-magyar társulás kapta, 59 projekttel. Ezután nagyobb ugrással a foglalkoztatottság, egészségügy, mobilitás és turizmus követi 40-54 millió EUR körüli költségvetésekkel, melyek esetében kiegyensúlyozottabb a pályázók eloszlása és az egy országpáros által megvalósított projektszám: általában 6-8 projekt jutott egy-egy prioritásra partnerségenként és a prioritásokat 2-3 partnerség jelenítette meg stratégiájában. A további prioritások kevesebb ország esetében, kisebb költségvetéssel jelennek meg. Megvizsgálva a legtöbb tagországgal rendelkező magyar vonatkozású Interreget, a következő eloszlás láthatjuk. (3. ábra)

Ebben az esetben fontos szerepet kap a szolgáltatások – kiemelendő az egészségügyi szolgáltatásokat – közös fejlesztése, egy-egy regionálisan is fontos központ kialakítása: ez magyar részről főként a Felső-Szabolcsi Kórházak telephelyeit érinti, illetve jellemzően a szlovák partnert. Emellett jelentős összegre voltak jogosultak a partnerek katasztrófavédelemre: ebben az esetben a lehangsúlyosabb a közös árvízvédelmi rendszer kialakítása volt. A környezetvédelem és a természeti, kulturális örökség megőrzésének részben a kulturális összekapcsolódás megővése érdekében, részben pedig turisztikai célokkal valósult meg. A közlekedés esetében a szlovák a települések elérhetőségének javítása volt a cél, hiszen megfelelő minőségű és hálózati sűrűségű utak, elégséges számú határátkelők nélkül a további fejlesztések is veszélybe kerülhetnek.

**3. ábra Támogatási aktivitás 2014-2020. évi pályázati időszakban a Magyarország-Szlovákia-Románia-Ukrajna ENI Határon Átnyúló Együttműködési Program keretében**

**Figure 3. Support activity between 2014-2020 among Interreg partners of Hungary-Slovakia-Romania-Ukraine ENI Interreg**



*Forrás: huskroua-cbc.eu*

**6. A magyar határtérségek megjelenése a területfejlesztés dokumentumaiban, 2021-2027**

A határon átnyúló együttműködések különböző formáinak elsődleges célja a Kárpát-medence gazdasági terének megerősítése a településhálózatban rejlő lehetséges kapcsolatok elősegítése révén. A határmenti kapcsolatok elősegítése nem csupán gazdasági funkcióval bír:

- hozzájárul a jellemzőn határmenti, elmaradott térségek fejlesztéséhez;
- az épített örökség megőrzéséhez;
- a természeti környezet megóvásához;
- elősegíti a környezetvédelmi, turisztikai, kulturális és egészségügyi programok megalapozásához összehangoltságát.

A határon átnyúló fejlesztések célrendszere a következőképp épül fel:

- Gazdasági együttműködés
  - gazdasági növekedés
  - határon átnyúló üzleti kapcsolatok és infrastruktúra
  - KKV-k együttműködése
  - munkahelyteremtés

- kutatás-fejlesztés és innováció
- piaci verseny kezelése
- Környezeti és infrastrukturális hálózatok összekapcsolása
  - közlekedés
  - környezetvédelem
  - vízgazdálkodás
  - energiafüggetlenség
  - kulturális-, öko- és aktív turizmus
- Intézményi együttműködés és kapacitás bővítése
  - együttműködő közintézmények – sikeres közös területi fejlesztés
  - Európai Területi Társulások támogatása
  - emberek közötti együttműködés
  - kisebbségek kiemelt szerepe

Magyarország hét határszakasszal rendelkezik, amelyek mind gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból diverz képet mutatnak.

A leghosszabb közös határtérség Szlovákiával közös. A határtérséget a legtöbb szempontból kettősség jellemzi: dinamikus gazdasági növekedés, versenyképes vállalkozások megjelenése jellemzi a térséget, a kutatás-fejlesztés tevékenység egyre fontosabb szerepet játszik – azonban jelentősebb kapcsolatok nem alakultak ki a gazdasági szereplők és kutató intézmények között. A határ mind a két részén értékes természetvédelmi területek találhatók, amelyek azonban az elmúlt, melyeket azonban jelentősen károsított a nehézipari tevékenység. A természeti környezet mellett gazdag, közös kulturális örökség is jellemzi a térséget, amely összekötő értéke lehet a Duna – azonban a nyelvi akadályok ebben az esetben is elszigetelődéshez vezetnek.

A határtérség legnagyobb problémája az észak-dél irányú közlekedési kapcsolatok hiányossága: a határátkelés, különösen a nyugati határterületen hiányos, annak ellenére, hogy az elmúlt években jelentős javulás volt megfigyelhető. További gyengése a határtérségnek, mely részben az infrastrukturális hiányosságoknak is köszönhető, a munkaerő-piaci együttműködések alacsony szintje: egyszerre van jelen a határtérségekben a munkanélküliek magas aránya és a munkaerőhiánnyal küzdő nagy gazdasági központok jelenléte a határterületeken. A kapcsolatok erősítésének további gátja a finanszírozási és nyelvi akadályok: annak ellenére, hogy a határtérséget fejlett szolgáltató szektor jellemzi, a kapacitások közös használata azonban nem elterjedt az együttműködések alacsony fokából következően.

A szlovák-magyar határmenti kapcsolatokat összességében jelentősen elősegíthetnék infrastrukturális beruházások, összehangolt képzési programok, ösztöndíjak és gyakornoki programok. A fejlesztések alapját jelenthetik olyan térségek, amelyek jelentősebb központokkal rendelkeznek, amelyek a felzárkózás húzóerejévé válhatnak:

- Komárom – Révkomárom;
- Esztergom – Párkány;
- Miskolc – Kassa.<sup>14</sup>

Komárom-Esztergom vármegye prioritásai között fontos szerepet kap a határon átnyúló kapcsolatok szélesítése: fontos a kapcsolat erősítése a turisztikai és infrastrukturális jellegű fejlesztések kapcsán.<sup>15</sup> Nógrád vármegye esetében a már meglévő közlekedési kapcsolatok kapnak szerepet, illetve a turisztika és közlekedés ötvözése révén a kerékpárutak kialakítása.<sup>16</sup> A Pest megyei területfejlesztési dokumentum elsősorban a Szobi járást emeli ki, elsősorban annak elmaradottságának kontextusában.<sup>17</sup> Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye stratégiai dokumentuma elsősorban a települések közötti legrövidebb összekötő közutak kiépítését fogalmazza meg, mint prioritás.<sup>18</sup>

A magyar-ukrán határszakasz gazdasági kapcsolatai, annak struktúrája kiegyensúlyozatlan, kiemelkedően igaz ez az ukrán-orosz háború kitörése óta. kitörési pontot egyes kiemelkedőbb városok jelenthetnek, amelyek rendelkeznek olyan munkáltatókkal és közlekedési kapcsolatokkal, amelyek hosszútávon előnyös gazdasági potenciált jelentenek – ilyen például a Záhony – Csap tengely. Emellett turisztikailag vonzó térségről beszélünk, amely gazdag természeti és kulturális értékekben.

A térségben kevésbé jellemző a nagyobb oktatási, fejlesztési központok megléte, a jelenlévők kevésbé alkalmazkodnak a gazdasági szereplők igényeihez, a két szereplő közötti kapcsolat kialakítása elengedhetetlen a periférikus szerep feloldása érdekében. Problémát jelent emellett az előnytelen demográfiai folyamatok felgyorsulása: a jellemzően vidéki, központihiányos térség előregedő korfával rendelkezik, amely gátját szabhatja a kapcsolatoknak.<sup>19</sup>

Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye támogatja a határmenti kapcsolatok erősítését, látva abban a hazai lakosság életminőségére gyakorolt pozitív hatást: jellemző a városi hiány, nagyobb városok az ország centrumában helyezkednek el, nagy távolságra, vagy más ország területén: ezek jellemzően közel találhatóak, azonban egyéb költségekkel jár (pl. határátlépés) megközelítésük, amely költségek azonban hosszútávon csökkenthetők, így oldva fel a centrumok hiányát. A következő agglomerációs határtérségeket állapítja meg a dokumentum:

- Kisvárdai – Záhony – Ungvár
- Beregszász – Vásárosnamény
- Mátészalka – Nyírbátor – Nagykároly.<sup>20</sup>

A román-magyar határtérség pozitívuma a központok megléte, amelyek erősségeikben jól kiegészítik egymást. Ennek ellenére a határtérséget fejletlen gazdasági környezet jellemzi, amelyen belül a magyar tőkebefektetés egyre alacsonyabb, a munkanélküliség pedig jelentős. Ezt tovább súlyosbítja a munkanélküliek alacsony képzettsége és a nagyobb munkáltatók hiánya a térségben. A határmente többnemzetiségű – a multikulturalizmus jelenthet jelentős pozitív erőforrást, azonban elválasztó szerepet is betölthet, ebben az esetben is kiemelendő a megfelelő stratégiai megalapozása a tényező kezelésének.<sup>21</sup>

A megyei területfejlesztési programokban szintén hangsúlyos szerepet kap a határmenti együttműködés kérdésköre. Csongrád-Csanád Vármegye Területfej-

lesztési Programjának 10 prioritása közül kiemelendő a következő: A megye híd-szerepét erősítő intézkedések a határtérségben. Csongrád-Csanád vármegye két román megyével (Arad, Temesvár) és egy szerb tartománnyal (Vajdaság) határos. A gazdasági-társadalmi kapcsolatok élénkítését jelentősen megnehezíti a határ markánsan elválasztó szerepe: ennek ellenére összekötő kapocs a magyar-román határ soknemzetiségű jellege, amely megkönnyíti a kommunikációt a két fél között. A magyar-szerb határtérségben jellemzőbb ezzel szemben a magyar közösségek összefogása a határ két oldalán, itt jellemző az aktív kapcsolatfelvétel, az élénk partnerségi viszonyok – azonban visszatartó erőként hat itt is az Európai Unió külső határa. A hármashatár nemzetstratégiai szempontból is fontos, a határon túli magyar közösségek szerepe nem elhanyagolható a versenyképesség, a gazdasági együttműködések létrehozásában.

Jelenleg az országok közötti kapcsolat összességében negatív a hármashatár területén: az infrastruktúra hiányos, a határrégiók közötti együttműködés gyenge, a logisztikai adottságok nem segítik az erőforrások kihasználását és a kapcsolatok erősítését – azonban a geopolitikai adottságok lehetőséget kínálnak egy erős határtérség kialakítására, mindezen problémák kezelése után. A prioritás keretében a következő intézkedések kerülnek megvalósításra:

- Közbiztonság javítása
- Közúti fejlesztések
- A határ menti térség logisztikai infrastruktúrájának és szolgáltatásainak fejlesztése
- Vasúti fejlesztések, intermodális csomópontok fejlesztése
- Határon átnyúló közösségi, kulturális és gazdasági kapcsolatok és együttműködések erősítése.<sup>22</sup>

Hajdú-Bihar vármegye, annak ellenére, hogy stratégiájában kevésbé hangsúlyosan jelenik meg a határmenti kapcsolatok támogatása, Interreg projektekben aktívan részt vesz – fontos emellett kiemelni Debrecen és Nagyvárad várospárosát, amely motorja lehet a térség fejlődésének. Békés vármegye a határmenti térségre, mint fejlesztendő területre tér ki külön.<sup>23</sup>

A magyar-szerb határmenti együttműködések jelentős gátja az egyre kevésbé szigorú, azonban még meglévő határellenőrzés: az átmenő áruforgalom nem jelentős, a gazdasági kapcsolatok, kutatás-fejlesztési és oktatási együttműködések intenzitása sem jelentős, azonban ennek növelése jelentős gazdaságélénkítő hatással járhatna. Annak ellenére, hogy jelenleg a közös turisztikai beruházások kevésbé jellemzők, fontos megemlíteni, hogy a határ mind a két oldalán élénk igény merül fel ennek pótlására, amely lehet motorja az együttműködéseknek.<sup>24</sup>

Bács-Kiskun vármegyének hagyományosan kiépült és jó kapcsolatrendszere van a Vajdasággal, amely nem csak gazdasági, de kulturális téren is jelen van – stratégiai tervezésre leginkább a foglalkoztatás terén lehet szükség, amely a határ mind a két oldalán problémákat jelent, közvetlenül a határon fekvő járások pedig kiemelkedően előnytelen demográfiai helyzettel néznek szembe, amelyre szintén

szükséges a szakpolitika reagálása. Ennek érdekében a következő beavatkozási területek kerültek kijelölésre:

- Határon átnyúló gazdasági tengelyek fejlesztésének megalapozása
  - Kiskunhalas – Szabadka
  - Baja – Zombor
- Határon átnyúló turisztikai hálózatok és kapcsolatok erősítése
- A határ menti vidékies térségek gazdasági alapjainak erősítése
- Szabad vállalkozói zónák gazdaságfejlesztése
- A Homokhátság problémáinak érintettjei közötti együttműködések ösztönzése.<sup>25</sup>

A magyar-horvát határszakasz legnagyobb térszervező központja Pécs, melynek élénkülő kapcsolatai Eszékkel jelentősen elősegíthetik a határtérség fejlődését: a munkaerőpiac strukturális zavarait a két fél együttműködés révén könnyebben lesz képes megoldani, amelyet elősegíthet a kutatás és fejlesztés, a térség egyetemei közötti kapcsolódás. Természeti és kulturális kötődések is fellelhetők a térségben: természeti értékét tekintve kiemelendő Mura-Dráva-Duna folyók ökoszisztémája, kulturális tekintetben fontos kiemelni a határ magyar oldalán élő horvát közösségeket.<sup>26</sup>

Somogy vármegye esetében a határmenti térségek fejlesztése kiemelt szerepet kap, melyek Horvátország 10 évvel ezelőtti csatlakozásának köszönhetően széles körben lehetőség is nyílik. Az együttműködések jelentős részét képezi az eddig elhanyagolt, ám ökológiailag értékes Dráva menti területekkel (Curgói és Barcsi járás): ezek jellemzően turisztikai együttműködések jelentenek (Vízvár, Heresznye, Barcs, Gyékényes-Zákány és Órtilos központtal), valamint települések közötti kapcsolatfelvételt (fontosabb települések: Curgó, Nagyatád, Barcs, Kapronca, Verőce).<sup>27</sup> Baranya vármegye déli része, a drávamenti határtérség fejlesztése stratégiai feladat: a térség fejlesztése komplex módon történik, amely során megerősítésre kerülnek a térség városainak ipari kapacitásai, a KKV-k fejlesztésének támogatása, a helyi kisipari szolgáltatások segítése, az ellátási láncok kiépítése és a turisztikai célú fejlesztések véghezvitele.<sup>28</sup> Zala vármegye hagyományosan kötődik két szomszédjához, Szlovéniához és Horvátországhoz, ennek a további erősítését tűzik ki célul mind gazdasági, kulturális, turisztikai szempontból.<sup>29</sup>

A szlovén határtérség gazdaságilag homogén, azonban jellegében sokszínű képet mutat: elkülönülnek alapvetően idegenforgalomra és mezőgazdasági termelésre épülő megyék. Ettől függetlenül azonban valamennyi érintett terület rendelkezik a határmenti, periférikus térségek jellemzőivel: elöregedő, csökkenő lakosság, a gazdasági szereplők gyengesége. Emellett a térség összeköttetései előnytelenek, a közös közszolgáltatások pedig nem terjednek ki az egészségügyre, kockázat-megelőzésre, az energia-, információs- és kommunikációs technológiákra, és a közlekedéstervezés területére. Egyik fő potenciálja azonban a térségnek a turisztikai értékekkel bíró termálvizek, természetvédelmi területek és kulturális értékei, valamint a megújuló energiaforrások.<sup>30</sup>

Ausztria a jelenben is őrzi hagyományos híd szerepét kelet és nyugat között, mely az osztrák-magyar határ régióban alapvetően prosperáló gazdasági adottságokban, dinamikus szolgáltató szektorban, képzett munkaerőben testesül meg. A térség több, technológiailag felszerelt, innovációs központtal rendelkezik, a gazdasági szereplők aktívak és nyitottak a határon átnyúló kapcsolatok ápolására. Egyenlőtlenség leginkább észak-dél tengelyen figyelhető meg: a déli határszakasz jelentősen elmarad fejlettségében az északitól.<sup>31</sup>

Győr-Moson-Sopron vármegye fekvéséből fakadóan országhatáron átnyúló funkcionális térkapcsolatokkal rendelkezik és érvényesül a két közeli nagyváros, Pozsony és Bécs vonzása is. A területi fejlődés erőforrásainak kihasználása szempontjából ezeknek a kapcsolatoknak a megerősítése jelentős fontossággal bír. Ennek elsődleges módja az elérhetőség javítása.<sup>32</sup> Vas vármegyében igényként merül fel a gyermekek Ausztriába történő beiskolázása, ebben az esetben jól kirajzolódik a határ feloldódásával járó folyamat, amely részeként a szolgáltatások is határtalanabbá válnak – azonban ennek adminisztratív formája még kiforratlan. Felmerül továbbá ennek a folyamatnak a törekénysege – például járványhelyzet idején.<sup>33</sup>

## 7. Következtetések

Tanulmányomban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy Magyarország és határmenti partnerei milyen kihívásokkal néznek szembe és ezek milyen irányt vesznek a 2021-2027-es időszakban – illetve milyen szerepet tud ebben játszani az Európai Unió és annak CBC kapcsolatait ápolni hivatott intézményrendszer.

A határmentiség milyensége rengeteg tényezőtől függ, amelynek elkülöníthetünk gazdasági, társadalmi, kulturális stb. aspektusát. Sok esetben a történelem határozza meg annak milyenségét: népek közötti hagyományos viszonyrendszer, nyelvi határok vagy összeköttetések, határok áthelyezése – azonban ennek áthidalása lehetséges, amennyiben a helyi közösség arra nyitott és a magasabb fokú, állami intézményrendszer arra lehetőséget biztosít. Az Interreg projektek erre nyújtanak pénzügyi és tudásbeli eszközöket, melyek felhasználása a helyi szereplőkön is múlik.

A 2014-2020 közötti időszakban a legnagyobb hangsúlyt a pályázatok fényében a kulturális örökségvédelem kapta – ennek az is lehet az oka, hogy talán ez a legszélesebben értelmezhető témakör – azonban azzal a feltételezéssel is élhetünk, hogy az országok a közös értékek ápolását tartották a legfontosabb feladatuknak. Több olyan klasszikus tématerület is fontos szerepet kapott, amelyek a határmenti, periférikus térségek jól ismert problémái közé tartoznak: a demográfiai mutatók folyamatos romlásával egyre nagyobb szerepet kapnak az alapvető szolgáltatások biztosítása (kiemelve az egészségügyet), az alacsony iskolázottságú népesség oktatása, foglalkoztatása, a megfelelő munkáltatók és gazdasági szereplők vonzása, amely harmonikus fejlődésre tudja terelni a térséget. A magyar stratégiai

dokumentumok azonban hasonló problémákat emelnek ki, mint amelyek az előző tervezési ciklusban is felmerültek, a demográfiai mutatók pedig kevés kivétellel valamennyi határterületen romló tendenciát mutatnak – kérdés tehát, hogy milyen új távlati célokat kell nyújtani számukra. A kérdésre, miszerint milyen módon lenne képes megújulni a határmenti térségek támogatása, további kutatási lehetőséget jelent a demográfiai folyamatok mélyebb vizsgálata, helyi szereplők, az Interreg projektekben résztvevő intézmények részletesebb vizsgálata, megkérdezése.



## JEGYZETEK / NOTES

- 1 Ocskay Gy. (2015): A határ – valóban gazdasági hátrány? In.: Ricz A. - Takács Z. (szerk.): A régió TÍZpróbája. Magyar Tudományos Akadémia. pp. 77-89.
- 2 Hardi t. (2001): Néhány földrajzi elmélet alkalmazása a Kárpát-medence határtérségeire és a határ menti együttműködéseire. In:Dormány Gy. – Kovács. F. – Péti M. – Rakonczai J. (szerk.): A földrajz eredményei az új évezred küszöbén. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged, 2001. október 25–27. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Kar Természeti Földrajzi Tanszék.1–15.
- 3 Nemes Nagy J. (2009): Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 4 Hardi T. (2015): Az Eurorégiók mint a határon átnyúló fejlesztés eszközei a Kárpát-medencében. In.: Ágh Attila, Tamás Pál, Vértes András (szerk.): A régiók Magyarországon II. Hálózatok és labirintusok. pp. 31-46.
- 5 Baranyi B. (2019): Változások a határmentiség jellegében Trianon után Magyarországon. In: Gál Z. – Ricz A. (szerk.) A környezet és a határok kutatója: Tiszteletkötet Nagy Imre 65. születésnapja alkalmából. Regionális Tudományi Társaság, Szabadka, pp. 85-94.
- 6 Hardi T. (2015): Az Eurorégiók mint a határon átnyúló fejlesztés eszközei a Kárpát-medencében. In.: Ágh Attila, Tamás Pál, Vértes András (szerk.): A régiók Magyarországon II. Hálózatok és labirintusok. pp. 31-46.
- 7 Süli-Zakar I. – Czimre K. (2007): A határon átnyúló (CBC) kapcsolatok Magyarország körül. Debreceni Szemle 15:1. pp. 27-51.
- 8 Kolosov, V. – Zotova, M-V. (2018). Comparing the development of border regions with the use of GIS (the case of Russia)
- 9 Sarmiento-Mirwaldt, K. - Roman-Kamphaus, U. (2013). Cross-border Cooperation in Central Europe: A Comparison of Culture and Policy Effectiveness in the Polish-German and Polish-Slovak Border Regions
- 10 Sarmiento-Mirwaldt, K. - Roman-Kamphaus, U. (2013). Cross-border Cooperation in Central Europe: A Comparison of Culture and Policy Effectiveness in the Polish-German and Polish-Slovak Border Regions
- 11 Howaniec, H. - Lis, M. (2020). Euroregions and Local and Regional Development—Local Perceptions of Cross Border Cooperation and Euroregions Based on the Euroregion Beskydy
- 12 Kuznetsov, A. V. - Kuznetsova, O. V. (2019). The development of border and transborder regions. Konkrét példaként lásd Gulyás László (2004): A Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió rövid története 1997-2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. 5-14. old. Szeged. 2004.
- 13 Voicilas, D. M. - Certan, I. (2021). Results of cross-border cooperation - SWOT analysis on euro-regions
- 14 Pénzügyminisztérium (2013): Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció
- 15 Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata (2021): Komárom-Esztergom Megyei Területfejlesztési Stratégiai Program (2021-2027)

- 16 Nógrád Megyei Önkormányzat (2021): Nógrád megye Területfejlesztési Konceptiója 2021-2027
- 17 Pest Megyei Önkormányzat (2021): Pest megyei Területfejlesztési Program 2021-2027
- 18 Borsod-Abaúj-Zemplén-Megyei Önkormányzat (2020): Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Területfejlesztési Konceptiója
- 19 Pénzügyminisztérium (2013): Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió
- 20 Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Hivatal Önkormányzat (2021): Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési Konceptió
- 21 Pénzügyminisztérium (2013): Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió
- 22 Csongrád-Csanád Megyei Önkormányzat (2020): Csongrád-Csanád Vármegye Területfejlesztési Programja 2021-2027
- 23 Hajdú-Bihar Megye Önkormányzata (2021): Hajdú-Bihar Megye Integrált Területi Programja 2021-2027
- 24 Pénzügyminisztérium (2013): Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió
- 25 Bács-Kiskun Megye Önkormányzat (2020): Bács-Kiskun Megye Területfejlesztési Konceptió
- 26 Pénzügyminisztérium (2013): Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió
- 27 Somogy Megyei Önkormányzati Hivatal (2021): Somogy Megye Területfejlesztési Konceptiója 2030
- 28 Baranya Megyei Önkormányzati Hivatal (2021): Baranya Megyei Területfejlesztési Program
- 29 Zala Megyei Önkormányzata (2020): Zala Megye Területfejlesztési Program 2021-2027
- 30 Pénzügyminisztérium (2013): Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió
- 31 Pénzügyminisztérium (2013): Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió
- 32 Győr-Moson-Sopron Megyei Önkormányzata (2020): Győr-Moson-Sopron Területfejlesztési Konceptió (2021-2027)
- 33 Vas Megyei Önkormányzata (2020): Vas Megye Területfejlesztési Konceptiója

## FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Ocskay Gy. (2015):** A határ – valóban gazdasági hátrány? In.: Ricz A. - Takács Z. (szerk.): A régió TÍZpróbája. Magyar Tudományos Akadémia. pp. 77-89.
- Bács-Kiskun Megye Önkormányzat (2020):** Bács-Kiskun Megye Területfejlesztési Konceptió
- Baranya Megye Önkormányzati Hivatal (2021):** Baranya Megyei Területfejlesztési Program
- Baranyi B. (2019):** Változások a határmentiség jellegében Trianon után Magyarországon. In: Gál Z. – Ricz A. (szerk.) A környezet és a határok kutatója: Tiszteletkötet Nagy Imre 65. születésnapja alkalmából. Regionális Tudományi Társaság, Szabadka, pp. 85-94.
- Csongrád-Csanád Megyei Önkormányzat (2020):** Csongrád-Csanád Vármegye Területfejlesztési Programja 2021-2027
- Gulyás László (2004):** A Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió rövid története 1997-2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. 5-14. old. Szeged. 2004.
- Győr-Moson-Sopron Megye Önkormányzata (2020):** Győr-Moson-Sopron Területfejlesztési Konceptió (2021-2027)
- Hajdú-Bihar Megye Önkormányzata (2021):** Hajdú-Bihar Megye Integrált Területi Programja 2021-2027
- Hardi T. (2001):** Néhány földrajzi elmélet alkalmazása a Kárpát-medence határtérségeire és a határ menti együttműködéseire. In: Dormány Gy. – Kovács. F. – Péti M. – Rakonczai J. (szerk.): A földrajz eredményei az új évezred küszöbén. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged, 2001. október 25–27. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Kar Természeti Földrajzi Tanszék. 1–15.
- Hardi T. (2015):** Az Eurorégiók, mint a határon átnyúló fejlesztés eszközei a Kárpát-medencében. In.: Ágh Attila, Tamás Pál, Vértes András (szerk.): A régiók Magyarországon II. Hálózatok és labirintusok. pp. 31-46.
- Howaniec, H. - Lis, M. (2020):** Euroregions and Local and Regional Development-Local Perceptions of Cross Border Cooperation and Euroregions Based on the Euroregion Beskydy
- Kolosov, V. – Zotova, M-V. (2018):** Comparing the development of border regions with the use of GIS (the case of Russia)
- Kuznetsov, A. V. - Kuznetsova, O. V. (2019):** The development of border and transborder regions
- Nemes Nagy J. (2009):** Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pénzügyminisztérium (2013):** Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió
- Sarmiento-Mirwaldt, K. - Roman-Kamphaus, U. (2013):** Cross-border Cooperation in Central Europe: A Comparison of Culture and Policy Effectiveness in the Polish-German and Polish-Slovak Border Regions
- Somogy Megyei Önkormányzati Hivatal (2021):** Somogy Megye Területfejlesztési Konceptiója 2030

- Süli-Zakar I. – Czimre K. (2007):** A határon átnyúló (CBC) kapcsolatok Magyarország körül. Debreceni Szemle 15:1. pp. 27-51.
- Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Hivatal Önkormányzat (2021):** Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési Koncepció
- Vas Megye Önkormányzata (2020):** Vas Megye Területfejlesztési Koncepciója
- Voicilas, D. M. - Certan, I. (2021):** Results of cross-border cooperation - SWOT analysis on euro-regions
- Zala Megye Önkormányzata (2020):** Zala Megye Területfejlesztési Program 2021-2027

## FEKETÉNÉ BENKÓ KATA

**doktorjelölt,**

MATE Gazdasági és Regionális Tudományok Doktori Iskola, Gödöllő  
*doctoral candidate, Hungarian University of Agriculture and Life  
Sciences, Doctoral School of Economic and Regional Sciences, Gödöllő*

**ORCID:** 0000-0002-5780-4179

**email:** benkokata@gmail.com

### ÉRTÉKTEREMTÉS A KÖZLEKEDÉSBEN A HATÁRMENTI KÖZLEKEDÉSI KÖZSZOLGÁLTATÁSOK FEJLESZTÉSÉVEL

*CREATING VALUE IN TRANSPORT THROUGH THE DEVELOPMENT  
OF PUBLIC CROSS-BORDER TRANSPORT SERVICES*

#### ABSTRACT

The territories and borders of the countries in Europe changed a lot during the last century, which had a positive effect on some states and a negative effect on others, but in all cases it can be said that it led to a reorganization of territorial processes. In addition to Hungary's territorial loss, it does not have a border region where the new state border would not have split a naturally formed region in two. Borders, among other things, by eliminating transport options, turned the border areas into „backwaters”, which led to their devaluation.

The aim of the research is to prove that the specific aspect of value creation is the creation of cross-border transport, within this, the realization of transport accessible to everyone by creating the availability of public transport services. The purpose of cross-border transport is to improve the situation of two peripheral areas that exist side by side, but are incapable of lasting cooperation with each other due to the lack of transport connections. The first stage of connections is the existence of the infrastructure, on which certain activities can be carried out, such as individual modes of transport, organized group transport and goods transport. However, the existence of public transport or public transport services occupies a special place in the formation of regions. During the research, in addition to the state of the infrastructure, different public transport services were mapped and compared, and the value-creating power of public transport services was verified by comparing social and economic phenomena.

**Kulcsszavak:** határmente, közlekedési közszolgáltatás, hálózatosodás, regionális fejlődés

**Keynotes:** cross-border, public transport services, networking, regional development

## 1. Bevezetés

Az Európai Unió kialakításának egyik fő célja a béke fenntartása mellett egy, a nemzetek felett álló szervezet megvalósítása, amely biztosítja az állampolgárok számára a szabad mozgás lehetőségét, ezzel együtt a társadalmi – gazdasági fejlődést és területi kiegyenlítődést. Az Európai Unió Működéséről Szóló Szerződés 174. cikk a gazdasági, társadalmi és területi kohézió XVIII. címében kiemelt fejlesztési területként határozza meg a határon átnyúló régiókat. Célja, hogy a legkedvezőtlenebb helyzetű régiók értékét növelje.

Jelen tanulmány célja az értékteremtés lehetőségét feltárni a határmenti perifériaterületen, ahol a közlekedési lehetőségek és közszolgáltatások hiánya a terület értékvesztéséhez vezet. Az ember akkor tudja csak igazán értékelni valaminek a fontosságát, ha hiányát kénytelen elviselni, nincs ez másképp a közlekedési lehetőségekkel: infrastruktúrával és erre épülő szolgáltatásokkal. Egy terület életképességét, élhetőségét meghatározza a megszokott vagy elvárt ellátottság rendelkezésre állása, nem véletlen, hogy a közlekedést az élő szervezet érhálózatához hasonlítják, amelyen a szervek a szükséges tápanyagot és oxigént kapják meg, illetve a különböző szervek közötti együttműködés valósul meg.

Az életnek szinte nincs olyan területe, amely nélkülözni tudná az infrastruktúrát, ezen belül is a jó minőségű közlekedési hálózatot, amely hatékonyságban, versenyképességben, minőségben szinte meghatározóvá vált egy terület fejlődésében. Az infrastruktúra szerteágazó szolgáltatást nyújt a termelő és nem termelő ágazatnak, valamint a lakosságnak, amely alapján a területi fejlődésben kitüntetett szerepe nem megkérdőjelezhető. A különböző adottságokkal rendelkező térségeket „helyzetbe hozza” a jó infrastruktúra ellátottsága, és visszahúzza vagy lefokozza azokat, ahol nem megfelelő az infrastruktúra állapot<sup>1</sup>. Ilyen nem megfelelő állapotú területek a határmenti térségek, ahol a közlekedés érhálózata megszakad, vagy éppen rendelkezésre áll, de azon a keringés nem működik. Ha a közlekedés hálózata az érhálózatához hasonlatos, akkor a szervezet a világ lehet, és ebben az esetben a különböző országok, állami szervezések csak egy-egy szervet jelentenek. A szervezet pedig akkor működhet jól, ha a szervek közötti kapcsolatok egészségesen működnek, azaz összekötik az erek vagy az épített infrastruktúra és azon a véráramlást biztosítják a közlekedési szolgáltatások.

Az egészséges működés alatt a közvetlenül a mindenki által igénybe vehető közlekedési lehetőség elérését értem, azaz nem lehet kizárólag a személygépjárművek számára biztosított utakat tekintetbe venni, hiszen az – főként a határvidéken – nem mindenki számára elérhető kora, egészségi állapota vagy vagyoni helyzete miatt. Mindemellett napjainkban az erőforrások hatékonyabb, takarékosabb használatára a közlekedésben is egyre nagyobb hangsúlyt kell helyezni,

mivel a környezeti fenntarthatóság, a fenntartható fejlődés egyik kulcsszereplője a mobilitás.

A közlekedés, amely területeket, településeket, embereket, kultúrákat és szolgáltatásokat köt össze és segíti a fejlődést, hiánya vagy hiányossága gátat szab annak. A hiány lehet infrastruktúra hiány, de lehet a szolgáltatások teljes vagy részleges hiánya, amikor a mobilitás nem mindenki számára elérhető. A mindenki számára elérhető közlekedés azt is jelenti, hogy azok az emberek, akik maguk csak utasként vesznek részt a közlekedésben, és valamilyen ok – életkor, egészségi állapot vagy vagyoni helyzet – miatt nem vehetnek részt gépjárművezetőként a közlekedésben, ne legyenek emiatt elzárva szolgáltatásoktól, be tudjanak kapcsolódni a vérkeringésbe.

Az országon belül a közlekedési közszolgáltatások területi eloszlása nem egyenletes, a nagyobb városok és agglomerációjuk esetében általában jobbák a közlekedés lehetőségei, mint az elaprózott településhálózat esetén, amelyet a területi kiterjedés és a szolgáltatásokkal ellátandó lakosság – relatív – alacsony arányával magyaráznak. Az elmúlt évtizedekben komoly szakmai viták kereszttüzében áll a kérdés, hogy a vidék elnéptelenedése és a rossz közlekedési kapcsolatok miként hatnak egymásra<sup>2</sup>. Kétségtelen a két folyamat közötti kölcsönhatás, amelyet leginkább abban lehet utolérni, hogy a közlekedési lehetőségek javulása a leszakadó térség jövőjére kedvezően tud hatni<sup>3</sup>.

Szélsőséges példa ennek a határvidék, ahol a határmenti közlekedés korlátos: az országhatárokon átívelő közlekedés határmetszési pontja ritkák, a határmenti közszolgáltatások szigorúan a határral párhuzamosan találhatók meg látszólag kényesen ügyelve arra, hogy a határ két oldala ne legyen összekötve a közlekedési közszolgáltatások által, és az eltérő szabályozásból adódó problémák feloldására irányuló törekvések mindaddig nem jártak átütő sikerrel. A települések közötti kapcsolatokat alapvetően határozza, mivel az ország gazdasági életében a települések közötti kapcsolatok egyre fontosabb szerepet játszanak, s a kutatás hiánya a bizonytalan vonzásviszonyokkal rendelkező térségekben méginkább érződik<sup>4</sup>. Ilyen bizonytalan vonzásviszonnyal jellemzi Bujdosó Z. a megyehatárok által megosztott vonzásterületeket, amelyeket „csak” az állami közigazgatás szabdal fel, sokkal bizonytalanabb az államhatár által szétvágott viszonyok helyzete. A központ és vidéke kapcsolatok az Európai Unió belső határai melletti területeken lassan újra körvonalazódnak, de a határmenti kedvezőtlen folyamatok megfordítását célzott fejlesztésekkel szükséges elősegíteni.

Érdeemes némiképp más szemszögből tekinteni a határtérségre, jelen tanulmány során a szlovák – magyar határ egy kis szakaszára, amely a palóc sajátosságok által megkülönböztethető, összefüggő tájegység.

## 2. Szakirodalmi feldolgozás

A téma, a közlekedés és a közlekedési szolgáltatások értéknek meghatározása során először az érték szó jelentését kell körüljárni. A Magyar Értelmező Kéziszótár szerint az érték valaminek a megbecsült volta, anyagban vagy tárgyban szükségletet kielégítő tulajdonság, amely a társadalom részéről megbecsülésben részesül, illetve harmadik értelmezésben olyan dolog, amely valamilyen emberi szükségletet elégít ki.

A mesterséges intelligencia válasza alapján nem sokat változott az érték fogalma, általánosságban az érték az, ami egy adott dolognak vagy tulajdonságnak a fontosságát vagy hasznosságát jelzi.

A közlekedés értékessége, azaz hasznossága és emberi szükségletek kielégítésére irányuló jelentése az emberiség mobilitási igényeiből vezethető le. Ahogy Erdősi Ferenc fogalmaz, az összes találmány közül az ábécé és a könyvnyomtatás kivételével azok tettek a legtöbbet a civilizációért, amelyek a távolságokat rövidítették le, s amelyeket térlegyőzési technológiáknak nevez. A rövidítés alatt ebben az esetben nem kizárólag a távolságok fizikai megrövidítését kell érteni, hanem az utazási idők csökkenése miatti kisebb időigényeket is<sup>5</sup>.

A közlekedés: helyváltoztatás. A szakirodalomban a közlekedésnek több meghatározása is megtalálható, azonban közös ezekben a helyváltoztatás, valamint a személyek és az anyagi javak nagyobb távolságokra történő mozgatása. Erdősi szerint a közlekedés alatt a személyek vagy anyagi javak önálló, vagy tömeges, egyéni, vagy szervezett és többnyire rendszeres helyváltoztatását értjük<sup>6</sup>. Kicsit bővebb kifejtésben a közlekedés olyan helyváltoztatás, amely általában az erre alkalmas technikai berendezésekkel történik, feladata a termelés, elosztás, fogyasztás helyváltoztatási szükségleteinek kielégítése; másképpen a személyek és tárgyak olyan helyváltoztatása, megfelelő műszaki eszközökkel, amelyek a távolságok leküzdésére szolgálnak<sup>7</sup>.

A közlekedés sajátossága, hogy azon áru és személyszállítás, valamint információ áramlás történik, amely olyan erős emberi igény, hogy az első szervezett társadalmakig bizonyítható megléte. A közlekedés igénye nem áll meg az államhatároknál, ezért a közlekedés nemzetek feletti, úgynevezett szupranacionális jellemzővel is bír<sup>8</sup>. Minderre történelmi távlatokban található bizonyíték a Római Birodalom bukását követő időszak, amikor a kialakult kisebb szuverén államoknak kölcsönös érdekeik alapján együtt kellett működni. Napjainkban sincs ez másként, mivel az államok közötti kapcsolattartás, a kereskedelem egyik legfontosabb feltétele megfelelő minőségű közlekedés megléte, amely rendelkezik határon át- és túlnyúló igényekkel. A nemzetközi kapcsolatok biztosítása viszont – ahogy az ókorban, úgy ma is - csak a megfelelő színvonalon összekapcsolt infrastruktúra és szolgáltatási hálózatokkal valósulhat meg<sup>9</sup>. Jelen tanulmány földrajzi területén, az Ipoly határtérségében korábban két, napjainkban egy vasúti szakaszon még mindig közös használatú forgalomban használatos az Ipolytarnóc – Nógrádszakál közötti



rész. A közös használatú vonalat a tulajdonossal kötött szerződés alapján használhat másik vasúttársaság, ezen belül, amennyiben a szomszéd államnak csak szabad átmenő joga van – azaz nem áll meg, utasokat nem vesz fel és nem lehet róla leszállni – a passage vonal, míg a peage jellegű használat esetén az „idegen” területen is részt vesz az utasforgalomban a vasút<sup>10</sup>.

Tóth megállapítása jól tükrözi sok évtized politikai hangulatát, amely a világháborúkat követően kialakult államok egymás közötti viszonyát jelezte: az együttműködés inkább kényszer volt, semmint a Lapsánszky által leírt, több évezredes múltra tekintő, legalább a közös cél érdekében megvalósuló kooperáció. Éppen ezekben az államokban érhető tetten a közlekedési hálózatok értéke: a kapcsolattartás felszámolásával a határterület átjárhatatlanná, értéktelenné vált.

Az együttműködésre a lehetőség kereteit megteremti az Európai Unió, amely a nagy távolságokat leküzdő nemzetközi közlekedésben már a közlekedés megkönnyítését lehetővé teszi, ugyanakkor a határok mentén még mindig komoly hiányokkal küzdenek a területek a közlekedés során.

Az Európában a 20. században kialakult számos szuverén állam a nagyobb birodalmak területének felszabdálásával jött létre, ahol eredetileg a közlekedési lehetőségek jók, de legalábbis a kor színvonalának megfelelőek voltak. A háborúk veszteségei az infrastruktúrában is megnyilvánultak, a hadászatanban a közlekedésnek, a szállításnak stratégiai jelentősége van, ezért jelentős károkat szenvedett a közút- és vasúthálózat is. A háborúkat követő helyreállítás során nem volt cél az újonnan kialakított határok átjárhatóságának megteremtése, a közlekedési hálózat elemeinek visszaépítése elmaradása biztosította az átjárhatatlanságot – a katonaság, de a lakosság és az áruk számára is.

### 3. A határ elválaszt, vagy összeköt

A határ fogalma az emberi tevékenység eredménye, a „természetes határok” mindösszesen olyan természeti képződmények, amelyeken a határok „láthatóvá tehetőek”<sup>11</sup>, mintegy szükséges kellékei a társadalmi szervezeteknek, a hatalom megnyilvánulásának helyei és szimbólumai<sup>12</sup>. O’Dowd (1994) munkájában megfogalmazza, hogy a határok nem állandók – amely hazánkban széles körben először a Rónai András által szerkesztett Közép-Európa Atlaszban található „Az országhatárok állandóságának térképe Nyugat- és Kelet-Európa határterületén a népvándorlásutáni századokban (1000-1920-ig)” című ábrája alapján került nyilvánosságra –, azok mindig változnak a hatalmi viszonyoktól függően, és „nem tisztelnek senkit és semmit a hatalmon kívül”.

A legfontosabb a határok „kézzel fogható” jellege azokon a területeken, ahol fontos az elválasztó jelleg, ahol a határtérségek távolodnak egymástól, a határok nem csak elválasztanak, hanem el is szigetelnek.

Peter Haggatt három típusát különítette el a határoknak, első esetben előzmény, másodikban következmény és végül az erőltetett, vagy pontosabb fordításban

ráteröltetett határ, amelyről a határszakasz esetében is lehet említést tenni. E szerint a térségben meglévő népesség letelepedését követően jön létre olyan határ, amely nem veszi figyelembe a kulturális, etnikai választóvonalakat<sup>13</sup>.

A határok elválasztó funkciói alapján O. J. Martinez 1974-ben alkotta meg a határtípusok legelfogadottabb és leggyakrabban idézett alapjait<sup>14</sup>. Sajátos módon a Martinez féle határtípusok időben váltva egymást megfigyelhetők a vizsgált határtérségben.

A kijelölést követően, de leginkább az 1950-es években a magyar – szlovák határtérségben „elidegenedett határtérségek” voltak jellemzők, azaz a két állam határtérségében hiányoztak a kapcsolatok, sőt, inkább ellenfélként tekintettek egymásra. Néhány évtized múlva már „egymás mellett létező határvidékről” lehet beszélni, ahol külpolitikai kapcsolatok mellett megjelennek az intézményesítés nélküli társadalmi kapcsolatok. „Kölcsönösen együttműködő határtérség” fázisba a 90-es évek környékén lépett Magyarország határvidéke<sup>15</sup>, azonban a Martinez féle jellemzők túlnyomó többségével napjainkra lehet jellemezni a vizsgált területet. A „kölcsönösen együttműködő határtérségben” magas intenzitású együttműködések alakulnak ki, amelyek fejlődésre képesek. Ugyanakkor a cél az integrált határtérségek kialakítása, ahol magas szintű stabil gazdasági és politikai együttműködés jellemző, a két határtérség gazdasága egybevegyül, ami igen mély társadalmi kapcsolatokat is feltételez.

Az integrált határtérség kialakulásával egyidejűleg a régiófejlődés feltételeit is figyelembe kell venni, amely összhangban áll Prinz Gyula (1944) meghatározásával: „A határ az esetek többségében széles sáv (limes), azon kívül két területegység közös határsávja, melyen belül van a politikai küzdelem eredménye a határvonal (finis)”. A regionális tereket bonyolult belső térkapcsolatok alakítják, komplex rendszerek, amelyek sajátosságokkal bírhatnak: mezőgazdasági, ipari, kulturális, turisztikai jellemzőik erősíthetik a regionális tér szerveződését<sup>16</sup>. A régió összetartozó települések egysége, amelyeket összeköt az optimális tér- idő megközelíthetőség, intenzív együttműködés illetve más sajátosság<sup>17</sup>.

A régió fogalmával kapcsolatban sok bizonytalanság adódik abból, hogy nem különül el a közigazgatási, felülről, hatalmi alapon szervezett adminisztratív régiók köz- vagy államigazgatási terminológiája és az alulról építkező, organikus szerveződő funkcionális térségek szakszókincse<sup>18</sup>. Míg az államszervezetten belül létező adminisztratív régiók a határokat lekövetik, a kulturális alapokra épülő régiók a helyi sajátosságokon szerveződnek. A határ vizsgált területén ilyen kulturális régiószervező és értékteremtő erő a palóc kultúra, palóc népcsoportozás való tartozás identitástudata. A határ mégis elválaszt. Az országhatárok közlekedés területén feltárt, Lévai-Schváb- Munkácsy (2021) tanulmányában ismertetett sorompóhatások közül itt nem mindegyik jelenik meg, így az eltérő nyelv ilyen kivétel. A dél-szlovák térségben a lakosság nagy része beszéli a magyar nyelvet sokszor anyanyelvi szinten, azonban a magyar államterületen a szlovák nyelv ismerete hiányos. A Magyar Népköztársaság Kormánya és a

Csehszlovák Szocialista Köztársaság Kormánya között Budapesten, 1986. évi november hó 24. napján aláírt, a magyar–csehszlovák vasúti forgalom szabályozásáról szóló Egyezmény megszüntetéséről szóló 2023. évi XIII. törvény (a továbbiakban: hatályon kívül helyező törvény) szerint 2023. május 31-ig hatályosak az 1986. évi rendelkezések, amelyeket a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Kormánya között Budapesten, 1986. évi november hó 24. napján aláírt, a magyar–csehszlovák vasúti forgalom szabályozásáról szóló Egyezmény kihirdetéséről szóló 23/1987. (VII. 22.) MT rendelet 5. cikkében hirdetett ki. Ez utóbbi jogszabály rendelkezett a szolgáltatási nyelvről: az (1) bekezdés szerint az üzemváltó állomáson az illetékes szervek alkalmazottai között az írásbeli és szóbeli érintkezés a területi állam hivatalos nyelvén történik, (2) bekezdés értelmében az illetékes szervek azon alkalmazottai, akik a másik Szerződő Fél területén levő állomáson és vonatokon teljesítenek szolgálatot, kötelesek annak az államnak a hivatalos nyelvét olyan mértékben ismerni, hogy képesek legyenek magukat megértetni a másik Szerződő Fél illetékes szerveinek alkalmazottaival és az utasokkal. Az itt ismertetett szabályozási környezet a Rajka-Rusovce, Komárom-Komárno, Szob-Stúrovó, Somoskőújfalu-Filakovo, Bánréve-Lenartovce, Hidasnémeti-Cana, Sátoraljaújhely-Slovenské Nové Mesto határátmenetekre kellett alkalmazni. A vizsgált területen azonban található még egy vasúti határátmenet, a Kalonda-Ipolytarnóc és Nógrádszakál-Businče (Bussa), amelyen peage forgalom történik, és ezt – a 31. cikk szerint – a Szerződő Felek külön megállapodásban szabályozzák. Külön megállapodás a Malě Straciny /Nógrádszakál-Ipolytarnóc / Lučenec vasútvonalon a forgalom lebonyolítására szóló MÁV Zrt.-ZŠR közös használatú 2022. évben hatályos végrehajtási utasítása az 1951. évben megkötött kétoldalú megállapodás alapján volt érvényes.

A hatályon kívül helyező törvény indokolása szerint a szlovák fél 2022 augusztusában jelezte hazánkknak, hogy támogatja az Egyezmény hatályon kívül helyezését, új egyezmény megkötése nélkül. Figyelembe véve az Európai Bizottság álláspontját, az Európai Unió tagállamai közötti, régi kétoldalú vasúti határforgalmi megállapodások új egyezmény megkötése nélküli hatályon kívül helyezéséről, a két európai uniós tagállam, Magyarország és Szlovákia között az Egyezmény hatályának fenntartása már nem indokolt, új egyezmény megkötésére nincs szükség, mert az uniós jog szabályozza a vasúti határforgalmi egyezmények által szabályozott kérdéseket.

Sorompóhatást jelenthet az eltérő műszaki paraméterek közül a pálya fizikai átjárhatósága a vasút területén, azonban az érintett határszakaszon nem jelent akadályt, mivel a térségben azonos – normál – nyomtávú közlekedés jellemző, és a vonalak villamosítása nem történt meg, így a villamosítással kapcsolatos eltérő fizikai jellemzők akadályai nem merülnek fel. A határon átnyúló közlekedési közszolgáltatások megvalósításának inkább akadály a eltérő finanszírozási rendszer, amely a határ menti interregionális járatok állami finanszírozásának problémakö-

rére vezethető vissza, a közös finanszírozási háttér nem megoldott, ezt – várhatóan – az Európai Unió rendeletalkotással rendezi a határforgalmi egyezményekre vonatkozó rendelkezésekhez hasonlóan.

#### 4. Közlekedés a határ mentén

A közlekedés fontos eszköze egy terület elérhetőségének, amely a lakosság és a gazdaság fejlődésének egyik kulcsfontosságú eszköze, lényegében a területfejlesztés egyik elhagyhatatlan szempontja. Tóth és Káposzta (2014) nagyon fontos megállapítása, hogy a területfejlesztés az egyik legfontosabb célja a területi politikának és a területi tervezésnek. Ebbe mind az urbanizáció, mind a településfejlődés beletartozik, nem elfelejtve természetesen az általános gazdasági fejlődést sem. A fejlesztés eszközeit Káposzta (2019) jól körülhatárolja, azonban legfontosabb a régió erőforrásainak és a közszolgáltatásainak javítása.

A 20. század háborúit követő átrendeződés még hosszú ideig tartott, az új államok közötti kapcsolatok átalakulása a szomszédos államok külpolitikai kapcsolataitól függött. Mindez nem csak a főváros és a nagyvárosokra volt hatással, hanem olyan területeken, ahol korábban mindennapos, természetes volt a kapcsolattartás, átjárás. A II. világháború befejezését követően az államok az újjáépítésre fókuszáltak, a társadalom, a gazdaság új kereteinek kialakítása során az épített környezet megújítása is megtörtént. Ezzel szemben a határokon nem az épülés tapasztalható, hanem az állapotok egyfajta konzerválása, valamint az infrastruktúra további bontása kifejezetten az átjárhatatlanság biztosítása érdekében. A helyi lakosság azonban mindig is megtalálta a módot a kapcsolattartásra a nehéz körülmények között is.

Az egyes államok Európai Uniós csatlakozását követően új lehetőségek adódtak arra, hogy a kapcsolatok fejlődésének körülményei kedvezőbbek legyenek, azonban a közlekedés feltételeinek hiánya komoly akadályokat állított. A rendelkezésre álló pénzügyi források elosztása során a határok átjárhatóságának javítása nem történik megfelelő ütemben, és az infrastruktúra építésektől is elmaradnak a közöségi közlekedési szolgáltatások határon átnyúló lehetőségei.

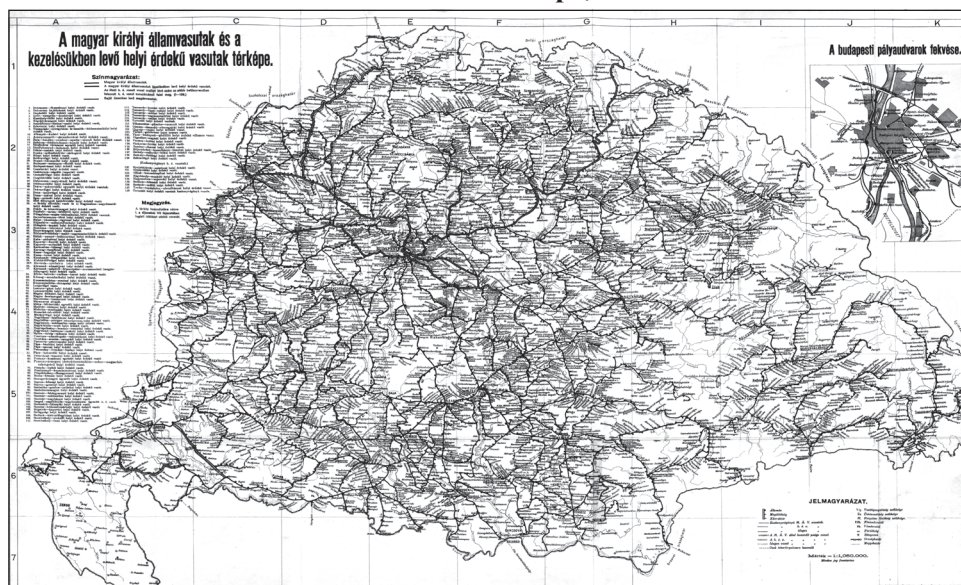
A közlekedési közszolgáltatások a közszolgáltatásoknak egy sajátos köre. A közszolgáltatások fogalma nem definiált<sup>19</sup>, azonban általában elmondható, hogy a közszolgáltatások olyan, a társadalmi fejlődéshez és a lakosság életminőségének javításához elengedhetetlen szolgáltatások, amelyek a közösség érdekeit szolgálják. Az Európai Bizottság meghatározása szerint közvetlenül állami szervek vagy közvetítő közszolgáltatók által biztosítják szolgáltatások a gazdaság, a környezet, a közlekedés, az egészségügy, az oktatás, a kultúra és a társadalom számos más területének működését, amely közszolgáltatások hiánya vagy elégtelensége súlyos következményekkel járhat a polgárok életére és az egész társadalomra nézve. A közszolgáltatások fontos ismérve, hogy az állami vagy más közszolgáltatók által nyújtott szolgáltatások biztosítják az egyenlő hozzáférést és az esélyegyenlőséget minden lakos számára függetlenül a származásuktól, gazdasági vagy társadalmi

helyzetüktől. A közszolgáltatások központi szerepet játszanak a társadalmi fejlődés és az együttműködés elősegítésében, és a közösség érdekeihez való hűséggel működnek.

A kutatás során a határtérség alatt az Európai Bizottság által is használt 50 km-es sáv állt a fókuszterületben, azaz a határvonaltól számított mindkét állam 25 km-es sávja, amelyet az Európai Bizottság határon átnyúló közlekedési közszolgáltatások feltérképezése céljából készített tanulmány során jelentett meg<sup>20</sup>.

Az előzmények megismerése érdekében történelmi térképeken történt meg a településközi kapcsolatok vizsgálata, azaz amikor még nem volt határ. A technika gyors fejlődésére tekintettel ebben az időben még nem volt a régióban a mai értelemben vett tömegközlekedés, mivel az autóbuszok sem terjedtek el vidéken – de sok esetben az útállapotokra tekintettel a közlekedés is nehézkes volt. Ellenben volt vasúthálózat, amelyen a „bárki” utazni tudott. A vasúthálózat a mai határoktól függetlenül hálózta be a vidéket, megteremtve a városok közötti kapcsolatokat, közben pedig felfűzve a kisebb településeket. A vasút szerepe már ebben az időben is gyűjtő jellegű volt, a környező településekről a lakosság a rendelkezésre álló eszközökkel jutott az állomásra.

### 1. ábra A magyar királyi államvasutak és a kezelésében lévő helyi érdekű vasutak térképe,



*Forrás: MÁV 1914*

## 2. ábra Részlet a magyar királyi államvasutak és a kezelésében lévő helyi érdekű vasutak térképéről.



*Forrás: MÁV 1914*

A vizsgált területen csupán néhány kis- és középváros alakult ki, így Ipolyság (Sahy), Balassagyarmat, Szécsény, Kékkő (Modry Kamen), illetve Nagykürtös (Velky Krts), Losonc (Lučenec), Salgótarján, Fülek (Filakovo), Poltár (Poltár) és Rimaszombat (Rimavská Sobota). A városok a határ mindkét oldalán megtalálhatók, és ahogy az 1. és 2. ábrán látható, hogy a kor technikai lehetőségeire és a domborzati adottságokra tekintettel az összeköttetés megvalósult.

Mindemellett meg kell említeni, hogy a közúthálózat bár nem épült ki megfelelő színvonalon, azért minden településpárnál legalább egy, az Ipolyon való átkelésre alkalmas híd vagy hídsorozat biztosította a helyi lakosság közlekedési igényét. A meglévő úthálózat forgalma, iránya alapján már ekkor kialakult a hierarchia, a városok közötti optimális útvonal megerősítése, stabilizálása megtörtént.

A már kialakult közlekedési hálózat segít felismerni a korábban meglévő kapcsolatokat, amelyek a határ meghúzásával ellehetetlenültek. A közúti és a vasúti infrastruktúra sok helyen szakadást szenvedett, így egy a közösségi közlekedési szolgáltatások szervezése során nehézséget okozhat. Mindennek ellenére a már meglévő hálózat is elégséges lenne ahhoz, hogy a legelemibb szolgáltatások megindulhassanak.

Az Európai Bizottság 2021-ben készített tanulmányt a belső határokon tapasztalható határon átnyúló közlekedési közszolgáltatások feltérképezése érdekében<sup>21</sup>. A munka keretében a határszakaszokon található határon átnyúló közszolgáltatások

kat térképezték fel, valamint összesen 36 konkrét közszolgáltatási hiányt vizsgáltak meg, ezek között azonban van néhány, amely túlmutat az általuk meghatározott – 25 km-es – határsávtól. A tanulmány egyik eredménye a belső határok átjárhatóságának tipizálása a közösségi közszolgáltatások elérhetőségével. Az elkészített CBPT térképről<sup>22</sup> (a továbbiakban: CBPT térkép) jól leolvasható, hogy európai uniós léptékben is igaz az, hogy az unió külső területei a közösségi közszolgáltatások tekintetében is egyfajta perifériaterületet képeznek. A belső területeken a határon átnyúló közszolgáltatások jellemzően elérhetők, a perifériák, illetve a poszt szocialista országok határainál egyre kevésbé.

A kutatással kapcsolatban Zillmer (2021) által közzétett közlemény szerint a határszakaszok áteresztőképességét a határszakasz népessége határozza meg, ahol magas a népsűrűség – azaz városias a vidék – a határon átnyúló közösségi közlekedésre nagyobb igény mutatható ki. Ezzel szemben, ahol alacsony a népsűrűség, „a szolgáltatások hiánya egybeesik a kereslet hiányával”<sup>23</sup>.

A szlovák – magyar határszakaszon a vizsgált területen a közösségi közlekedési szolgáltatásokra való igény megfogalmazódott, itt a szolgáltatás hiánya nem esik egyben a kereslet hiányával, azonban nincs szolgáltatás, amit igénybe lehetne venni, s amelyre Zillmer (2021) rámutat: „Ha azonban a szolgáltatásokat növelnék, ha látens keresletet állapítanának meg, a nem áteresztő határok aránya jelentősen csökkenthető lenne”.

A CBPT térképen a magyar -szlovák határtérségre ránagyítva jól látszik, hogy a vizsgált területen teljesen hiányoznak a tömegközlekedési szolgáltatások.

## 5. Eredmények

A szlovák-magyar középső határszakaszán, az Esztergom és Miskolc közötti részen nincs határon átnyúló határmenti közösségi közlekedés. A közlekedési közszolgáltatásokra való igény kimutatása nehéz, mivel a területen a – domborzatból is adódó – elaprózott településhálózat jellemző, valamint a határok miatt „zsáktér-ség” kialakulása nem kedvez a fejlődésnek.

A „zsáktér-ség” a közösségi vagy tömegközlekedési hálózati térképeken jól megfigyelhető: amíg a határon belül szinte az összes települést annak nagyságától és zsákjellegétől függetlenül legalább napi egy pár busszal ellátja a közszolgáltató, addig az kényesen megmarad a határ egyik oldalán. A CBPT térképen a határon átnyúló határmenti közszolgáltatások, pontosabban azok hiánya olvasható le. A határmenti vármegyék és a szlovákiai megyének megfeleltethető kerület autóbuszos közforgalmú közlekedésének vonalhálózati térképei az egyes hálózatok párhuzamosságára hívják fel a figyelmet<sup>24</sup>.

Nógrád vármegyében található városok közül Salgótarján, Balassagyarmat és Szécsény fekszik a határ mentén úgy, hogy vonzáskörzetének északi területe biztosan az államhatáron túl állapítható meg, ennek ellenére a buszközlekedés a lehetséges, a várások vonzáskörzetéhez kapcsolódó utakat biztosító határátlépési

pontoknál – Hont (Parassapuszta), Balassagyarmat, Szécsény, Nógrádszakál, Ipolytarnóc, Somoskőújfalu és Cered – sem metszi a határt. Az autóbuzsos közszolgáltatás rendelkezésre áll a törpe és kistalpakban, valamint a – határmegvonás miatti kényszerből lett – zsáktelepüléseken, azonban a határon átnyúló közszolgáltatás rendszerének hatékony kialakítása érdekében indokolt felülvizsgálni a még hiányzó infrastruktúra pótlását. Ennek egyik kulcstényezője a Hugyag és Szécsénykovácsi között hiányzó híd, amely Balassagyarmat, Szécsény, Nagy-kürtös és Losonc közötti közlekedésben nyújt lehetőséget és alternatívát.

Hasonlóan a Nógrád vármegyei közúti közszolgáltatási térképhez Pest vármegye északi határtérségében sincs határon átnyúló határmenti közszolgáltatás. A közszolgáltatások hatékony megvalósulása érdekében szükséges az infrastruktúra, elsősorban az Ipolyon átívelő hidak hiányainak feltárása. A Börzsöny északi lábánál a magyar oldalon kis- és középfalvak találhatók, amelyek lakossága Vác vonzáskörzetéhez tartozik, azonban lehetőség szerint a különböző szolgáltatásokat – bevásárlás, üzemanyag vásárlás, nem egészségügyi ellátás által finanszírozott egészségügyi szolgáltatások, stb... – a Ipolyság (Sahy) városban veszi igénybe.

Ipolyság (Sahy) Nyitra megye déli – megyei és ország – határszakaszának legkeletebbi települése, központi funkciókkal rendelkező középvárosa, amely vonzáskörzete nem csak a megye, hanem az országhatáron is túlmutat. Az észak-börzsönyi térség városhiányossá válásának oka Ipolyság államhatáron túra kerülése. Az Ipolyság vonzáskörzetéhez tartozó Hont, Drégelypalánk, Kemence és Bernecebaráti települések vezetői kérelmezték Ipolysággal való közösségi közszolgáltatás biztosítását, azonban kérésük ezidáig eredménytelen maradt.

Besztercebánya kerület dél-nyugati területén található települések egy része is inkább Ipolyság vonzáskörzetéhez tartoznak, azonban a közigazgatási felosztásból adódó járási szintű köz- és államigazgatási feladatok és szolgáltatások elérhetősége miatt ezek a települések Nagy-kürtöshöz tartoznak. Besztercebánya kerület határmenti járásainak autóbuzs közlekedése hasonlatosan a magyarországihoz, a határ mentén biztosítja a mobilitási igényeket a közszolgáltatásokkal.

Besztercebánya kerület Nógrád és Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyével határos, illetve egy igen rövid szakaszon Heves vármegye ékelődik közbe, amelyen azonban határátkelési pont a terület domborzata miatt nem alakult ki, ezért jelen tanulmányban ez nem képezte a vizsgálat tárgyát. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei érintett határszakaszon sincs határon átnyúló határmenti közlekedés, amely a határon szomszédos települések, határon átnyúló városi vonzáskörzetek lakosai számára nyújtana közlekedési lehetőségeket.

Nógrád vármegyében a fentiek alól egyetlen kivétel a 230 számú Budapest-Rétság-Sahy (Ipolyság) járat, amely a hetek utolsó munkanapján és a hetek első munkanapját megelőző munkaszüneti napokon biztosít közlekedést elsősorban a diákok és a hetente ingázó dolgozók számára. A járat jellegére tekintettel kis mértékben feleltethető meg a határon átnyúló határmenti közlekedés felté-

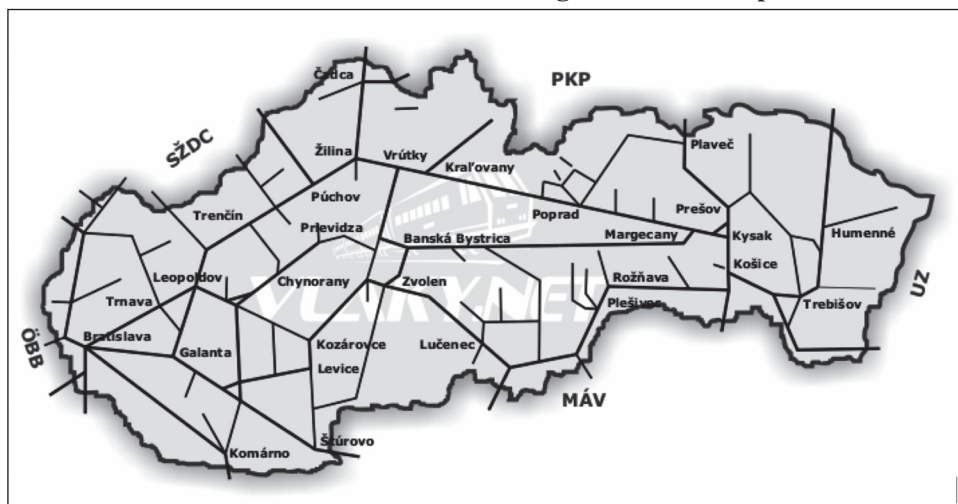


teleinek, mivel nem napi rendszerességgel jár, illetve célja inkább a budapesti ingázás megkönnyítése.

A közúthálózaton megvalósuló közforgalmú közlekedés mellett a vasút lehetőségeire is tekintettel kell lenni, mivel az szilárd és állandó kapcsolatot teremt a hálózatba bekapcsolt területek között, viszont területfeltárása korlátozott<sup>25</sup>.

A vasúti szolgáltatások hasonló ábrát mutatnak a határmenti közlekedési közszolgáltatások területén azzal, hogy a szlovák vasúti térkép a 3. ábrán látható meglepő módon három olyan határátmenetet is jelöl, amelyek jelenleg nem üzemelnek: Ipolytarnóc, Somoskőújfau és Bánrève határátkelőhelynél. A vasúti infrastruktúra rendelkezésre áll a környezetbarát közlekedési mód üzemeltetése előtt, és a lakossági igény is megalapozza a közszolgáltatás megvalósítását, amely azonban csak akkor lehet igazán sikeres, ha a közszolgáltatás színvonala eléri az elvárható szintet, azaz a vonatok sebessége legalább 80 km/óra, és korszerű szerelvények biztosítják az utaskényelmet.

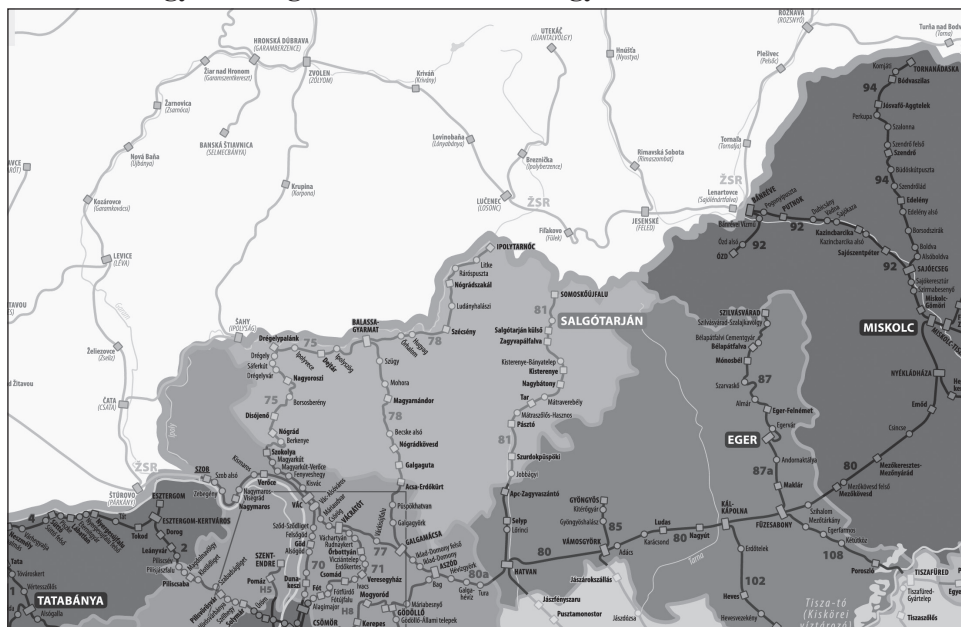
**3. ábra Szlovák vasúti közszolgáltatások térképe,**



*Forrás: VLAKY.net, 2023.*

A Magyarország vasúthálózatát bemutató 4. ábra célja a szolgáltatás vonalainak bemutatása, mivel ezen a térképen a szlovák infrastruktúra is hiányzik, első pillanatra a hálózat töredezettsége tűnik szembe.

#### 4. ábra Magyarország vasúthálózata vármegyénkénti felbontásban részlet



*Forrás: MÁV, 2023. Névtelen-1 (mavcsoport.hu)*

Az európai vasúthálózatokkal foglalkozó tematikus interaktív térkép segítségével a 5. ábra szemléltetésével megérhető, hogy a térségben a határon átnyúló határmenti közlekedés infrastruktúrális alapfeltételei adottak, azonban a korszerű közszolgáltatások feltételei hiányoznak. A határmenti sávban ugyan egyetlen helyen, Ipolyságnál a vasúti hálózat megszakad, ezzel ellehetetlenítve az (Párkány-) Ipolyság-Balassagyarmat-Losonc vasútvonalon a hiány visszaépítéséig a szolgáltatás biztosítását. Visszatekintve az 1. és 2. ábrára látható, hogy egykor létező hálózat része volt a hiányzó szakasz, amelyet az 1960-as években bontottak el.

A többi vasúthálózati elem esetén a pálya minősége a korszerű közszolgáltatás biztosítását nem teszi lehetővé.

A vizsgálat során megállapítható, hogy a különböző népességnagyságú települések a határtérségben közlekedési közszolgáltatásokkal ellátottak, azonban a határ a közszolgáltatás biztosításában elválasztó jelleggel bír. Ennek egyik legfőbb oka az eltérő nemzeti szabályozásokra vezethető vissza, tekintettel arra, hogy a közszolgáltatások nemzeti szintű szabályozás alatt állnak. Mindebből levezethető, hogy nincs olyan szervezet, amely feladatai, illetékességi körébe illeszthetné a határmenti határon átnyúló közlekedési közszolgáltatás megvalósítását.

A határon átnyúló határmenti közlekedés jelenleg az egyéni közlekedési módokra korlátozódik, amelyre adat – többek között a határellenőrzés megszüntetése okán – nem áll rendelkezésre, az további adatfelvétellel mérhető fel.

## 5. ábra Határon átnyúló határmenti vasúti közlekedés lehetőségei a vizsgált területen



*Forrás: openrailwaysmap.org, 2023*

A határon átnyúló határmenti közlekedésben számottevő a szervezett munkaerő szállítás, amelynek vizsgálata szintén további kutatás során pontosítható. A szervezett munkaerő szállítás két módja ismert. Az egyik esetén a munkáltató „kiszervezi” személyszállító vállalkozás részére a közlekedésszervezést, amely erre engedéllyel rendelkezik. Az engedély kiadása hatósági feladat. Ilyen közlekedési szolgáltató többek között a MOLTEAM Kft., amely Salgótarján és környéke határon átnyúló munkásszállításában vesz részt Hidegkút, Tajti (Tachty) és Fülek (Filakovo) településekről munkát vállalók közlekedésének biztosításában, valamint az Eurolines biztosítja a dolgozók szállítását Balassagyarmat és Ipolytölgyes között Ipolyságon keresztül. Ez utóbbi tipikus példája a határon átnyúló határmenti közlekedésnek, mivel a teljes közlekedési szakasz a határ 25 km-es körzetében található és a határt több alkalommal lépi át.

Abban az esetben, ha a munkáltató saját eszközökkel oldja meg a munkabajárást, a munkáltatók adatközlése alapján lehetséges a szervezett munkaerő szállítás felmérése. A térség egyik legnagyobb, elért vállalata a Knaus Tabbert Kft., amely nagyoroszi munkahelyet biztosít a határtérségben, saját szervezésű járatai Rimaszombatból (Rimavská Sobota) mintegy 200-250 főt szállítanak Balassagyarmaton keresztül.

## 6. Következtetések, javaslatok

A határon átnyúló határmenti közlekedés megvalósítása a területfejlesztés fontos eszköze.

A közszolgáltatás fogalmát az Európai Unió kettős fogalomként határozza meg, amely szerint egyaránt vonatkozik a fogalom a szolgáltatásokat nyújtó szervezetre, valamint az általuk nyújtott általános érdekű szolgáltatásokra. A közszolgáltatásokat gazdasági és szociális érdek alapján tagolja, amely szerint a közlekedés az általános gazdasági érdekű szolgáltatások körébe tartozik, mivel általános gazdasági hasznossággal bíró kereskedelmi szolgáltatások, ahol az esetleges veszteségek finanszírozását az állam vállalja. A közszolgáltatások a területi kiegyenlítés elősegítésének eszköze, amely utal arra, hogy állami feladat.

Területfejlesztési szempontból a közlekedési közszolgáltatás a területi elérhetőség szempontjából fontos, különösen fontos ez a periférikus területeken, amilyen a határmenti térség, azonban ezeken a területeken a közlekedés szervezésével felruházott szervezet hiányában akadályoztatott a határon átnyúló határmenti közlekedés megvalósítása.

A nemzeti szabályozási keret – a személyszállítási szolgáltatásokról szóló 2012. évi XLI. törvény (a továbbiakban: személyszállítási törvény) – tartalmazza ugyan a határon átmenő személyszállítási szolgáltatás fogalmát: „az a személyszállítási szolgáltatás, amelyben az utazás megkezdésének a helye és a célállomás helye vagy legalább azok egyike Magyarország területén kívül van, de az útvonal részben Magyarország területén halad”. A személyszállítási törvény közös szabályai a 20. § (5) bekezdésben tartalmazza, hogy a nemzet-, társadalom- vagy közlekedéspolitikai szempontok alapján az ellátásért felelős a határon átmenő személyszállítási szolgáltatásokat személyszállítási közszolgáltatásként rendelhet meg. A személyszállítási közszolgáltatássá minősített határon átmenő regionális személyszállítási szolgáltatásokra a regionális személyszállítási közszolgáltatásokra vonatkozó szabályokat, a személyszállítási közszolgáltatássá minősített határon átmenő országos személyszállítási szolgáltatásokra az országos személyszállítási közszolgáltatási tevékenységre vonatkozó szabályokat kell alkalmazni. A személyszállítási törvény fogalommeghatározása regionális személyszállítási közszolgáltatást ugyan nem tartalmaz, azonban vélhetően megfeleltethető a regionális személyszállítási szolgáltatásnak, amely szerint a vármegye határán belül vagy a vármegyehatár átlépése esetén 100 km-t meg nem haladó, elővárosi személyszállítási szolgáltatásnak nem minősülő belföldi személyszállítási szolgáltatás. Mindezek alapján az elvi lehetőség adott egy, a regionális személyszállítást megvalósító határon átnyúló határmenti közlekedési rendszer kialakítására, azonban ennek szervezeti háttere nem segíti a megvalósulást.

Az állam(ok) által nyújtott közszolgáltatás szimbolikus jellegű a határon átnyúló régió egységes működésében. A közlekedési közszolgáltatás szervezés két szinten történik: a települési és az országos szinten, azonban hiányzik egy, a kettő között

létező helyi vagy lokális szint, amely a határon átnyúló határmenti közlekedés szervezési kompetenciáival is felruházható. A határmentén található területek mindenki által igénybe vehető közlekedési közszolgáltatásával a határtérségek lakossága számára szabadabb mozgást biztosítanak, jobb lehetőségeket, amellyel nem csak az egyéni közlekedési módok válhatnak ki, hanem hozzájárulnak a jobb környezeti állapothoz, az „önálló” közlekedési térség pedig segíti a határon átnyúló régió fejlesztését, a mindenki által igénybe vehető, magas színvonalú közösségi közlekedés elősegíti a térség felértékelődését, a fenntartható közlekedésfejlesztés megvalósítását. A jól szervezett közösségi közszolgáltatások hozzájárulnak a közlekedési szegénység felszámolásához.

A határon átnyúló határmenti közlekedés hatékony megvalósításához, működőképességének biztosításához szükséges olyan intézmény, szervezet, amely a határmenti régiót területi egységként képes képviselni. Erre nyújt lehetőséget az európai területi társulás erősödő intézménye.

## 7. Összegzés

A határon átnyúló határmenti közlekedés igényét további kutatásokkal lehet kimutatni. A határon átnyúló határmenti közlekedés jelenlegi eszközei leginkább szervezett munkaerő szállítással vagy egyéni közlekedési módokkal valósulnak meg, amelybe az autómegosztás is értendő. Mindebből a helyi lakosság nagy része ki van zárva, akik valamilyen oknál fogva nem tudnak vagy nem akarnak az egyéni közlekedési móddal vagy az autómegosztó lehetőséggel élni, illetve határátlépéssel járó munkavállalás során nem tudnak a szervezett munkaerőszállításban részt venni. A határmenti régió perifériajelenségeinek felszámolása érdekében a közlekedési közszolgáltatások szervezése elősegítheti a mutatóinak javulását, a terület felértékelődését, a szomszédos területekkel való interakciók növekedését, ezáltal a fejlesztések eredményességét, jobb hatékonyságát.

## JEGYZETEK / NOTES

- 1 Abonyiné, 2007.
- 2 Lieszkovszky, 2021
- 3 Csaba, 2023.
- 4 Bujdosó, 2004.
- 5 Erdősi, 2004.
- 6 Erdősi, 2005.
- 7 Jászberényi-Pálfalvi, 2009
- 8 Lapsánszky, 2016
- 9 Tóth, 2016
- 10 Urbán, 1984
- 11 Staudt, K, Spener, D. 1998
- 12 Donnan, H, Wilson, M. T. 2000
- 13 Haggett, P. 1979
- 14 O. J. Martinez, 1974
- 15 Lipták-Péter, 2015
- 16 Probáld, 1999
- 17 Tóth, 2007
- 18 Tóth, 2003
- 19 Bordás, 2021
- 20 CBPT, 2021.
- 21 CBPT, 2021.
- 22 térkép elérhetősége: CBPT, 2021.
- 23 Zillmer, 2021.
- 24 volanbusz.hu és Slovenská autobusová doprava Zvolen
- 25 Remenyik – Szabó – Tóth, 2014

## FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Abonyiné Palotás J. (2007):** Infrastruktúra Dialóg-Campus, Budapest – Pécs, ISBN 978 963 9310 77 3
- Bárczi G. – Ország L. (1959-1962):** A magyar nyelv értelmező kéziszótára, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Bordás P. (2021):** „Közszolgáltatások” in Jakab A. – Könczöl M. – Menyhárd A. – Sulyok G. (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Közigazgatási jog rovat, rovatszerkesztő: BALÁZS István) url.: <http://ijoten.hu/szocikk/kozszolgaltatasok> letöltés ideje: 2023. június 6.

- Bujdosó Z. (2004):** A megyehatár hatása a városok vonzáskörzetére Hajdú-Bihar megye példáján PhD-értekezés, Debreceni Tudományegyetem, Debrecen.
- Csaba Zs. M. (2023):** Térségi vasutak Magyarországon, in dr. Horváth B. – Horváth G. (szerk): XIII. Nemzetközi Közlekedéstudományi Konferencia, Multimodalitás és fenntarthatóság, ISBN 978-615-6443-17-5 pp.:744-754
- Donnan H, – Wilson, M. T. (2000):** Borders. Frontiers of Identity, Nation and State. Oxford New York, 179 p.
- Erdősi F. (2004):** Európa közlekedése és a regionális fejlődés, Dialóg-Campus, Budapest – Pécs, ISBN 963 9542 28 8
- Erdősi F. (2005):** Magyarország közlekedési és távközlési földrajza, Dialóg-Campus, Budapest – Pécs, ISBN 963 9542 21 0
- Haggett P. (1979):** Geography: A modern Synthesis 3rd ed., Harper and Row Publishers, New York, USA
- Jászberényi M. – Pálfalvai J. (2009):** Nemzetközi közlekedés és turizmus, Aula Kiadó, Budapest, ISBN: 9789639698727
- Káposzta J. (2019):** A regionális térszerkezet változásainak kapcsolatrendszere, Studia Mundi - Economica 6: 3 pp. 18-28., 11 p. [http://studia.mundi.gtk.szie.hu/sites/default/files/upload/studia/2019-vol6\\_no3/studia\\_mundi\\_vol\\_6\\_no\\_3\\_2.pdf](http://studia.mundi.gtk.szie.hu/sites/default/files/upload/studia/2019-vol6_no3/studia_mundi_vol_6_no_3_2.pdf)
- Lapsánszky A. (szerk.) (2016):** Közigazgatási jog II.. Budapest: Wolters Kluwer Kft.. <https://doi.org/10.55413/9789632956244> Letöltve: [https://mersz.hu/hivatkozas/wk51\\_440\\_p1/#wk51\\_440\\_p1](https://mersz.hu/hivatkozas/wk51_440_p1/#wk51_440_p1) (2023. 06. 21.)
- Lévai Zs. – Munkácsy A. – Schváb Z. (2021):** Határ menti együttműködési lehetőségek a közforgalmú közlekedésben, Külügyi Műhely, 2021/2, URL: [https://kulugyimuhelyalapitvany.hu/wp-content/uploads/2021/11/02\\_KulugyiMuhely\\_LevaiZsolt\\_MunkacsyAndras\\_SchvabZsolt.pdf](https://kulugyimuhelyalapitvany.hu/wp-content/uploads/2021/11/02_KulugyiMuhely_LevaiZsolt_MunkacsyAndras_SchvabZsolt.pdf) Letöltés ideje: 2023. június 30.
- Lieszkovszky József (2021):** A közforgalmú közlekedési elérhetőség vizsgálata hazánk vidéki térségeiben PhD értekezés, Széchenyi István Egyetem, , Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr
- Martinez O. J. (1994):** The dynamics of border interaction. New approaches to border analysis – Global Boundaries, World Boundaries Volume 1. London and New York, pp. 1-15.
- O’Dowd L. (1994):** Ireland Between Two Worlds. Whither the Irish Border? Sovereignty, Democracy and Economic Integration in Ireland. – Belfast, p. 43
- Remenyik Bulcsú – Szabó Lajos – Tóth Géza (2014):** Közlekedésföldrajz és turizmus Magyarországon, Dialóg – Campus, Budapest-Pécs, ISBN 978-963-9950-09-2
- Staudt, K – Spener, D. (1998):** The U.S. – Mexico Border. Transcending Divisions, Contesting Identities. In: The View from the Frontier: Theoretical Perspectives Undisciplined. Edited by Staudt, K, Spener, D. London, pp 3-33.
- Tóth T. – Káposzta J. (szerk.) (2014):** Tervezési módszerek és eljárások a vidékfejlesztésben (elmélet). Gödöllő: Szent István Egyetemi Kiadó, 2014. 163 p. ISBN:978-963-269-407-8
- Urbán Lajos (1984):** Vasúti Lexikon, Műszaki könyvkiadó, Budapest

**Zillmer Sabine (2021):** CBPT study update: Permeability of borders regarding cross-border public transport services and demand, Európai Bizottság, Futurium, Border Focal Point Network, url: <https://futurium.ec.europa.eu/en/border-focal-point-network/news/cbpt-study-update-permeability-borders-regarding-cross-border-public-transport-services-and-demand#comment-3636>Letöltés ideje: 2023. június 20.

### **Jogszabályok:**

Az Európai Unióról Szóló Szerződés És Az Európai Unió Működéséről Szóló Szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata (2016/C 202/01) Url: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=celex%3A12016ME%2FTXT> letöltés ideje: 2023. 06. 30.

A Magyar Népköztársaság Kormánya és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Kormánya között Budapesten, 1986. évi november hó 24. napján aláírt, a magyar–csehszlovák vasúti forgalom szabályozásáról szóló Egyezmény megszüntetéséről szóló 2023. évi XIII. törvény

a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Kormánya között Budapesten, 1986. évi november hó 24. napján aláírt, a magyar–csehszlovák vasúti forgalom szabályozásáról szóló Egyezmény kihirdetéséről szóló 23/1987. (VII. 22.) MT rendelet

A személyszállítási szolgáltatásokról szóló 2012. évi XLI. törvény

### **Internetes adatbázisok:**

Európai Bizottság Cross-border public transport (CBPT) services (europa.eu) url: [https://ec.europa.eu/regional\\_policy/assets/scripts/map/regio-gis-maps/cbpt/cbpt.html](https://ec.europa.eu/regional_policy/assets/scripts/map/regio-gis-maps/cbpt/cbpt.html) Letöltés ideje: 2023. június 29.

mav.hu

MÁV (2018): Vasútállomások. A magyar királyi államvasutak és a kezelésében levő helyi-érdekű vasutak térképe, <http://vasutallomasok.hu/terk/MAVterkep.jpg> Hozzáférés: 2023. 06. 03.

openrailwaysmap.org

Slovenská autobusová doprava Zvolen, Banskobistricity kraj, [www.sadzv.sk](http://www.sadzv.sk) letöltés ideje: 2023. 06. 10.

Tóth J. (szerk.) (2016): Világföldrajz. Budapest: Akadémiai Kiadó. <https://doi.org/10.1556/9789630598392> Letöltve: [https://mersz.hu/hivatkozas/m27v\\_301\\_p9/#m27v\\_301\\_p9](https://mersz.hu/hivatkozas/m27v_301_p9/#m27v_301_p9) letöltés ideje: 2023. 06. 21.

vlaky.net

volanbusz.hu



## LÓRÁNT BALI

egyetemi docens, habil

Magyar Agrár és Élettudományi Egyetem Vidékfejlesztés és Fenntartható  
Gazdaság Intézet, Keszthely

*associate professor, habil, Hungarian University Agriculture and Life  
Sciences Institute of Rural Development and Sustainable Economy  
Keszthely, Hungary*

**ORCID:** 0009-0002-3611-3042

**email:** balilori@freemail.hu

# CHANGES IN THE SELF-DETERMINATION AND CULTURAL AND SOCIAL LIFE OF THE CROATIAN, SLOVENIAN AND SERBIAN NATIONALITIES IN HUNGARY UNTIL 2019 IN THE LIGHT OF THE LEGISLATIVE CHANGES<sup>1</sup>

## ABSTRACT

The aim of the study is to show how the socio-economic conditions of the Slovenes, Croats and Serbs have evolved over the last thirty years. In the thirty-year period after the regime change, the system of relations of self-determination of nationalities has undergone continuous change and development. The study also deals in depth with the nationality policy of state-socialist Hungary. Without this background, it would not be possible to evaluate the first thirty years correctly. The self-organization and cultural life of the nationalities under study is significantly influenced by the fact that the majority of them live in rural areas in underdeveloped regions of the country. The cultural elite of each nationality was late in coming into being or had to completely reorganise itself after state socialism. In this study, I focus primarily on legislative changes and local elections. I also present the specificities of national cultural civil society organisations.

**Kulcsszavak:** nemzetiség politika, önkormányzatiság, civil szervezetek, választások

**Keywords:** nationality politics, local government, NGOs, elections

## 1. Introduction

During its nearly 920 years of existence, the Kingdom of Hungary was a multi-ethnic state dominated by Hungarian culture and language.<sup>2</sup> After mutilation, this country of Trianon began to change significantly. Today, nearly ninety-five percent

of the country's population claims to be of Hungarian nationality. There are currently thirteen indigenous nationalities in our country. Their areas of accommodations are scattered, and they are mainly found in larger numbers in villages. Gypsies are the only ones that can be said to be dominant in certain parts of the cities. For our nationalities, living in a city means assimilation. According to the 2011 census data, 6.4% of the population declared themselves to belong to a certain nationality. During the municipal elections, an average of 58% registered themselves in the register. This can be said to be an extremely high rate, considering that the census enumerates every single member of the nationality. The purpose of the study is to present the changes in the operational characteristics of national governments and their main aspects in the three decades following the change of system for the Croatian, Serbian and Slovenian nationalities.

## **2. Some historical backgrounds of state socialism**

After the short democratic period following the Second World War, the Hungarian party leadership followed the Soviet nationality policy.<sup>3</sup> Sensitivity to nationalities depended on world political processes on ad-hoc great power units. The first and perhaps the biggest losers of the period following the Second World War were the native Germans, who suffered the most during the resettlement. Closely related to this were the Hungarians from the highlands settled in our country under the Czechoslovak-Hungarian population exchange agreement. A similar fate befell the Székely people from Bukovina<sup>4</sup>, who had been on their way to the cross for many years.

In the initial period of the process of reconstruction and the communist takeover, the Yugoslav-Hungarian relations had a favorable start. In the domestic press, Tito appeared as a positive person, a successful partisan leader, and an example to be followed. The everyday life of Croats, Serbs and Slovenians in Hungary was not particularly affected by „big politics”. In fact, the development of interstate relations predicted a positive future. On December 23, 1946, a trade and goods circulation agreement was signed, then in December 1947, Josip Broz Tito visited Hungary and a 20-year friendship and cooperation agreement was signed in the IV of 1948. were signed into law in January of the current year, a few months before the deterioration of Soviet-Yugoslav and then Hungarian-Yugoslav relations. Tito's Balkan confederation aspirations were the last straw, causing a complete rejection of the separate-passenger Yugoslav policy from Stalin, who sought to convince and later destroy Josip Broz. Excommunication was announced by the decision of the Cominform on June 21, 1948 in Bucharest. On June 18, 1949, the Hungarian government gave impetus to the condemnation of its southern neighbor by terminating the five-year economic agreements. The appearance of our ultimate opposition in everyday politics became felt from September with the Rajk trial<sup>5</sup>. From the

1950s, tension on the border and in its narrower area became commonplace and the institution of the border strip was established. 15 districts of six counties with 300,000 inhabitants were included in this zone, where the authorities carried out the „Kulak removal”<sup>6</sup> more harshly, the displacements and paid more attention to the control of the South Slavic population along the border and to making their everyday life miserable.<sup>7</sup> The easing began after Stalin’s death, on September 9, 1953, on Hungarian initiative, Yugoslav-Hungarian diplomatic relations were restored, an intergovernmental joint commission began to operate furthermore the communication between border protection agencies became commonplace. Following the policy of appeasement on the part of the Soviet side, on March 8, 1956, according to the decision of the Council of Ministers, the border strip was abolished and the dismantling of the technical lock began. On October 10, 1956, almost the entire party and political leadership took part in the re-consecration of friendly relations between the two countries in Belgrade.<sup>8</sup>

In the years following the 1956 revolution and freedom struggle, relations changed rapidly, in both positive and negative directions. After the consolidation of the Kádár system in the spring of 1957, interstate cultural relations were revived: Lakócsa Népi Együttes was on a Yugoslav tour, Lado Horvát Népi Együttes was on a Hungarian tour at the end of May 1958 (Budapest, Baja, Bácsalmás, Mohács, Pécs), the Yugoslav embassy its employees participated in the Pomáz junial in the same year. However, the execution of Prime Minister Imre Nagy on June 16, 1958 resulted in another estrangement. Although the possibility of a small border traffic crossing was raised by the Hungarian side in 1957, the positive Yugoslav response was nevertheless rejected in 1961<sup>9</sup>.

In the 1960s, interstate relations were volatile, still showing considerable dependence on the world political situation. Although visits between political elites have become regular, little progress has been made on issues affecting nationalities<sup>10</sup>. The small border traffic regulations implemented in 1965, which allowed crossing and staying at a depth of twenty kilometers in the territory of the neighboring country eight times a year, for a maximum of ten days per visit, can be considered an indirect positive change in the life of the Hungarian nationalities in Hungary and Yugoslavia.<sup>11</sup>

Hungary’s entry into Czechoslovakia in 1968 had a negative effect on relations, but the 1970s already brought positives to national relations. Radio broadcasts in ethnic languages started, also several settlements inhabited by South Slavic nationalities entered into sister settlement cooperation. In the 1970s and 1980s, relations between cultural institutions were mostly organized from below. The authorities did not strictly observe the twenty-kilometer distance for small border traffic on either side<sup>12</sup>.

In the 1970s and 1980s, the political pressure on Hungarian „South Slavs” gradually ceased. It became possible for them to learn their mother tongue at the basic, middle and higher levels, and through the university language training,

a layer of intellectuals that did not exist before was formed. This social group made possible the organization of the Slovenian, but especially the Serbian and Croatian communities (municipalities) in the 1990s and their successful operation to this day.

### **3. The legal foundations of nationality policy in state socialism**

The Hungarian Socialist Workers Party wanted to build the socialist political institutional system on three pillars: „one party” (HSWP), state, social organizations. He wanted to deal with the nationality issue within the framework of the latter. He did not want to make them a factor influencing state and national politics. He forced them under the „protective umbrella” of the state and the party and kept their daily operations under control. The Association of the Southern Slavs of Hungary was established in 1945, which operated within the framework of the Patriotic People’s Front, and their leaders were members of its National Council. The Association was actually intended to play the role of a „bridge” between the mother country (Yugoslavia) and Hungary. The XX of 1949 law, paragraph 49(3) of the Constitution of the Hungarian People’s Republic stated that „the Hungarian People’s Republic provides the opportunity for education in its mother tongue and the cultivation of its national culture for all nationalities living in its territory.” In line with this, at the local level, Section 9 (1) of Act I of 1971 enforced the rights of nationalities: the use of the mother language, education on it, and the cultivation of national culture<sup>13</sup>.

Act I of 1972, Act XX of 1949 § 61 (2-3) of the Act on Amendments to the Constitution of the Hungarian People’s Republic stated:

(2) „Citizens are not subject to any disadvantage based on gender, religion or nationality discrimination is strictly punished by law.

(3) The Hungarian People’s Republic provides it for all nationalities living in its territory equality, the use of the mother tongue, education in the mother tongue, own culture the preservation and care of.

The issue of territorial autonomy was not officially on the agenda. First of all, referring to the lack of ethnic blocks and the scattered location of the ethnic population. In 1989, the last state-socialist parliament further expanded their rights, elevated them to state-creating factors and ensured them „the right to use their names in their own language”.<sup>14</sup>

### **4. International regulation**

State socialist Hungary joined the international convention at the elimination of all forms of racial discrimination, adopted in New York on December 21, 1965, with Decree No. 8 of 1969.<sup>15</sup> After that, the Presidential Council adopted the International Covenant on Civil and Political Rights with Legislative Decree No.

8 of 1976, which should guarantee all citizens direct or indirect participation in the management of public affairs.<sup>16</sup> 47/135 of the United Nations. Declaration of the Rights of National, Ethnic, Religious and Linguistic Minorities in 1992 defined the rights of each of the above-mentioned minorities in national or local decisions affecting their own community. In addition, the 1990 Copenhagen Final Document of the OSCE and the Lund Recommendations, which deal specifically with the public activities of national minorities, should be mentioned.

### **5. The main aspects of changes in domestic regulations after the system change**

The XX of 1949 law, the amendment of the Constitution of September 30, 1990 enabled national and ethnic minorities to participate in local government elections, and considered them to be members of the people's power and state-creating factors. LXXVII of 1993, which also contains precise regulations. however, the law made it possible to hold elections only in the second cycle following the system change. In the fall of 1994, the first minority self-government elections took place, as a result of which 679 local minority self-governments were established.<sup>17</sup> In the 1998 cycle, twice as many organizations were founded. During the 2002 elections, a new phenomenon that had not been known before came to the fore: ethno-business. To eliminate this, the parliament created Act CXIV of 2005. law on the election of minority local government representatives, according to which elections could only be held in settlements where at least thirty people declared themselves to belong to one and the same nationality.<sup>18</sup> The nominated statement was made by a non-governmental organization of a nationality. The number of elected representatives was set at five. In addition, the possibility of entering the local government with a preferential mandate was ended. Regional and national municipalities were elected in an electoral system until the law came into force. The number of national electors was not determined by the number of nationalities, but by the number of local governments. Therefore, from 2006, both regional and national representatives of nationalities were directly elected<sup>19</sup>.

The strict regulations aimed at suppressing ethno-business did not have a demobilizing effect. In 2006, nearly 200,000 people registered as members of a national community. This number increased to more than 314 thousand people by 2019.<sup>20</sup>

XXIX of the Basic Law of Hungary created in 2011. also states that nationalities have the right to use their mother language, as well as to freely assume their identity and exercise their self-government. CLXXIX of 2011 on the rights of nationalities. Act, instead of the terminology of national and ethnic minority, § 1 uses the more nuanced term nationality.<sup>21 22</sup>

In order to suppress ethno-business, several electoral law measures have been taken, participation in the election is tied to registration, the conditions of which

are as follows for candidates and voters: they must have the right to vote in the local government election, they have not run as a candidate of another nationality in the previous two general elections, the candidate's declaration of knowledge of the language, traditions and culture of the nationality. Local government and national elections take place on the same day.

## 6. Regulation of our days

In 2018, ethnic self-governments operated in 2,023 settlements, almost half of which, 1,097, were provided by the Roma. Germans (401) and Croats (112) had the second largest representation in settlements. During the 2019 local government elections, the minimum number of people who claimed to belong to one nationality during the last census was set at thirty people, which was changed as of July 16, 2020 with an amendment to the law. If 25 people declare themselves to belong to the given nationality community and there is already a nationality self-government in the settlement, the election must be called. If a new entrant applies, in that case the national self-government must examine the fulfillment of the prerequisites of citizenship and self-organization in the settlement. Does it work – is it, for example, a national foundation or association, does it receive state support? In addition, the president of the Hungarian Academy of Sciences also comments on the fulfillment of the citizenship condition.<sup>23</sup>

At the local level, the candidate statement is subject to the collection of recommendations. The signatures of at least five percent of those on the name list, at least five people, are required. Votes are cast for individual candidates. In the case of less than one hundred registrations, the ethnic self-government of the settlement consists of three, and in the case of more than one hundred, five people. The representative seats are divided between the candidates who received the most votes. The head of the municipality is elected from among themselves.

The procedure system for the election of local governments differs from that at the settlement level. The prerequisite for putting up a list is that at the regional (county/capital district) level, at least ten percent of the settlements are able to nominate an independent candidate and collect at least two percent of the voters' recommendations. Votes for the regional list are cast on a separate ballot paper. Mandates are allocated based on the votes cast for each list. The body of the local ethnic self-government is the general assembly, which consists of seven members. In 2014, the Roma had 20, the Germans 13, the Croats 7, the Slovaks 6, the Romanians 5, the Ruthenians and the Serbs 2 each also the others 1 each in 2014, except for the Slovenians.

The conditions for calling the national election are similar to the regional ones. It is not linked to census data. An organization that runs at least ten percent of independent candidates in local elections and collects at least two percent of voters' recommendations is entitled to be listed. In 2014, the number of members of the

General Assembly ranged from 15 to 47 in relation to the number registered in the register: Roma 47, Germans 39, Croats and Slovaks 23 each, and the others had national self-governments of 15 people.

### **7. Croats, Serbs, and Slovenes in the 2019 national elections<sup>24</sup>**

All three nationalities are equally indigenous to the Carpathian basin and the territory of today's Hungary. Most of their accommodation is located in Transdanubia, in some cases in the Southern Great Plains. Their number is negligible compared to the country's population. According to the 2011 census data, 26,774 people declared themselves Croatian, in the 2019 election, 11,593 people registered in the voter register and 7,799 valid votes were cast. In the national government, the Association of Hungarian Croats has 23 mandates, and the Hrvati - Croatian Association - Sopron „Cakav Katedra” Association has 8 mandates.

At the regional level, there are seven Croatian municipalities: Zala county (Hungarian Croatian Association has 5 seats, and the Hrvati – Croatian Association – Sopron „Cakav Katedra” Association has 2 mandates), Vas county (Hungarian Grádistyei Croatian Association has 7 seats), Győr-Moson-Sopron county: (Hungarian Grádistyei Croatian Association 4, and Sopron „Cakav Katedra” Egyesület 3 mandates), in the counties of Somogy, Baranya, Bács - Kiskun, the Association of Hungarian Croats won all the mandates on each regional list, as in Budapest. In addition, 117 settlements in Hungary have local Croat self-governments. Most of them are located in the counties of Baranya, Bács-Kiskun, Somogy, Zala and Vas.<sup>25</sup> Their occurrence outside the traditional accommodation area, mainly in the big cities (Dunaújváros, Székesfehérvár, etc.) is due to the high level of emigration and marriages with Hungarians.

According to the 2011 census data, 10,038 people declared themselves to be of Serbian nationality, and 2,444 registered themselves in the nationality register. 1668 people appeared in the election. In the national government, the Battonya Serbian Association – Lórévi Egyesület NHKE – Srpski Forum – Serbian Association won 9 mandates, while the „Krug” Art Association won 6 mandates. They have a total of two local governments: Budapest (Srpski Forum 4, Szerb Szövetség 3 mandates) Pest county (Lórévi Egyesület NHKE 7 mandates). Serbian ethnic self-governments were established in a total of 47 settlements.<sup>26</sup> Most of them are located in the traditional accommodation area along the Danube, and in the settlements close to it, as well as in some settlements along the Serbian border. Their self-organization in larger settlements is also due to emigration.

Based on the 2011 census data, 2,820 people declared themselves Slovenes in Hungary. In 2019, 859 registered themselves on the nationality list and 607 went to vote. A single organization, the Association of Hungarian Slovenes, won all the mandates in the national government. Due to the aforementioned legal conditions,

they do not have a regional self-government. They were able to establish ethnic self-government in ten settlements.<sup>27</sup>

### **8. Civil organizations, media, culture**

The Croatian, Serbian and Slovenian nationalities in Hungary can be said to have an organized cultural and church life. In addition to their civil society organizations, which also act as umbrella organizations during municipal elections, their local governments also provide a colorful cultural life at the settlement level, and in many cases they strive to establish active relations with the settlements in the mother country. They also use their opportunities in the field of media and culture.

Hrvatski Glasnik, the weekly newspaper of the Croatians in Hungary, was published for the first time on May 2, 1991, and has been continuously available to readers since then. The Pécs Horvát Theater was presented for the first time in 1992 at the Várszínház in Budapest, since then it has had its own theater, the new building of which was handed over on May 4, 2018.<sup>28</sup> Croatica Internet Radio was founded in 2005, which broadcasts programs on a weekly basis. Thanks to their high level of self-organization and the Croatian-language higher education operating in Budapest, Pécs, Szombathely, and Baja, they have a significant scientific “elite”. It is also thanks to this that the Scientific Institute of Hungarian Croats was established in 2004, which also has research groups in linguistics, ethnography, sociology and social sciences. They have several nationally known cultural associations, the most important of which are: Bácska tambura band, Zabavna industrija, Jasen trio, Slavuj choir, Fáklya Croatian Art Ensemble.<sup>29</sup>

Srpske Nedelne Novine, the weekly newspaper of Hungarian Serbs, has been operating in its current form since 2009. The Serbian Theater named after Joakim Vujić started its official operation in 1995, before that the theater company had been working without an organizational framework since 1991. Based in Pécs, the Serbian-language editorial office operates within the framework of Magyar Rádió and broadcasts programs on a daily basis. Srpski Ekran (Serbian Magazine) is a nearly half-hour weekly Serbian-language program of Hungarian Television. They also have several cultural associations, the most important of which are: Bánát Folk Dance Association, “Veszeli Szantovcsani” Folk Dance Association, “Opanke” Folk Dance Association, “Tabán” Folk Dance Association, “Ruzmarin” Folk Dance Association, Lórévi Serbian Traditional Preservation Association.<sup>30</sup>

Porabje, the weekly newspaper of Slovenes in Hungary, has been published weekly since February 14, 1991. From 2017, instead of the previous eight pages, twelve pages in length are published. In July 2000, Radio Monošter, a Slovenian-language radio station, started operating, and the magazine show “Slovenski utrinki” is produced in the Szombathely studio within the framework of MTV. The engine and central place of the community’s cultural life is the Slovenian



Cultural and Information Center, established and operating in Szentgotthárd in 1998, which also has a conference and exhibition hall, hosting countless meetings and exhibitions. All settlements inhabited by Slovenes have an amateur cultural/artistic group. Their relations with the motherland are close.<sup>31</sup>

### **Summary**

The system of national local government elections has been shaped by continuous legislative changes over the past thirty years. Examining the local and territorial self-determination of the examined Croatian, Serbian and Slovenian nationalities as an example, we can conclude that even a handful of people belonging to the same nationality are provided with extensive self-organization opportunities. The legislator's constant efforts included the suppression of ethno-business and the creation of the possibility of territorial self-government. Their civil organizations are active, and their cultural life is colorful. They also have their own press, media and publishing, scientific and artistic organizations.

## JEGYZETEK / NOTES

- 1 „This (book, paper, project) was supported by the János Bolyai Research Scholarship of the Hungarian Academy of Sciences”.
- 2 Gulyás László (2012/a): *Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914.* Kárpátia Stúdió. Budapest.
- 3 Gulyás László (2012/b): *A kommunista hatalomátvétel első fázisa Magyarországon. (1945-1947). Különös tekintettel az agrárgazdaságra.* In: Schlett András (szerk): *Földindulások-Sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében.* A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Könyvei. Szent István Társulat az apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest. 35–46.old.
- 4 Historical region, which today lies on the territory of Romania and Ukraine.
- 5 A showcase trial “organized” on the Soviet model. László Rajk was sentenced to death in 1949 on trumped-up charges of spying for Yugoslavia. After his rehabilitation, he was reburied on October 6, 1956.
- 6 The word is of Russian origin. A well-to-do, rich peasant who was considered an enemy of the system during the darkest years of the proletarian dictatorship, the 1950s. They saw the rural germs of capitalism in it, so they tried to make it impossible by taking land into community ownership or state ownership.
- 7 Gulyás László (2002) *A magyar-osztrák és a magyar jugoszláv határ szerepe az államszocializmus időszakában 1948-1990.* In: VIII. Ifjúsági Tudományos Fórum. Veszprém, Magyarország, 2002.03.28. Veszprém: Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar. 8. old.
- 8 Hajdú Zoltán (2008): *A magyar – jugoszláv kapcsolatok a hidegháború első szakaszában (1948 – 1955).* In: (szerk.) Horváth István – Kiss Jenő: *A baranyai államhatár a XX. században.* HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 69-79. old.
- 9 Szesztay Ádám (2022): *Nemzetiségi kérdés a Kárpát – medencében 1956-1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet – közép – európai kisebbségpolitikára.* Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet. Budapest. 419. old.
- 10 The term “South Slav” used in the period confused and treated the Croatians, Serbs and Slovenes in Hungary as one nationality. Such a nationality did not exist even then.
- 11 Legislative Decree No. 19 of 1976 of the Presidential Council of the Hungarian People’s Republic on the promulgation of the agreement between the Government of the Hungarian People’s Republic and the Government of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia on the regulation of cross-border traffic, signed in Budapest on November 5, 1975. Internal Affairs Gazette XVII. year Number 8. p. 173
- 12 Arday Lajos (2002): *Reformok és kudarok. Jugoszlávia utolsó évtizedei és ami utána következett.* BIP. Budapest. 351. old.
- 13 Kukorelli István (2018): *A nemzetiségek jogállása a rendszerváltozáséveiben – kísérletek országgyűlési képviselőtük szabályozására.* Parlamenti Szemle. 1. szám 3. old
- 14 XXXI of 1989. Act on Amendments to the Constitution, Section 68 (1-2).

- 15 Legislative Decree No. 8 of 1969 on the Promulgation of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination adopted in New York on December 21, 1965
- 16 Legislative Decree 8 of 1976 of the United Nations General Assembly XXI. session, on the promulgation of the International Covenant on Civil and Political Rights adopted on December 16, 1966.
- 17 LXXVII of 1993 law on the rights of national and ethnic minorities.
- 18 CXIV of 2005 Act on the Election of Minority Local Government Representatives and Amendments to Certain Acts on National and Ethnic Minorities.
- 19 Szalayné Sándor Erzsébet: Szalayné Sándor, Erzsébet (2014): A 2014. évi választások magyarországi nemzetiségekért felelős biztos-helyettes szemszögéből. Kisebbségkutatás 1. 7-14. old.
- 20 Dobos, Balázs (2019): A nemzetiségi önkormányzatok rendszere Magyarországon (Országtanulmány). 30. old.
- 21 CLXXIX of 2011 law on the rights of nationalities.
- 22 Pursuant to this law, a nationality is any ethnic group - native to the territory of Hungary for at least a century - which is in a numerical minority among the population of the state, is distinguished from the rest of the population by its own language, culture and traditions, and at the same time demonstrates a sense of belonging, which, in order to preserve all of these, it is aimed at expressing and protecting the interests of their historically established communities. CLXXIX of 2011 Act, § 1.
- 23 LXVIII of 2020 Act CLXXIX of 2011 on the rights of nationalities. § 14 on amending the Act.
- 24 Nationalities of Hungary 2021. Office of the National Assembly. Directorate of Public Collections and Public Culture. Representative Information Survey. June 15, 2021
- 25 Budapest, Baranya County: Aranyosgadány, Beremend, Birján, Drávafok, Drávakeresztúr, Drávasztára, Felsőszentmárton, Harkány, Kásád, Kátoly, Komlói, Kozármisleny, Kökeny, Lánycsók, Lotárd, Mohács, Nagydobsza, Nagykozár, Nagynyárad, Olasz, Pécs, Pécsudvard, Pogány, Sellye, Siklós, Sják, Szalanta, Szederkény, Szemely, Szentlőrinc, Szigetvár, Szőkéd, Vajszló, Versend. Bács-Kiskun county: Baja, Bácsalmás, Bácsbokod, Bácskány, Csávoly, Csikéria, Dunszigetvár, Felsőszentiván, Gara, Hercegszántó, Kalocsa, Katymár, Kecskemét. Csongrád County: Szeged. Fejér county: Dunaújváros, Ercsi, Székesfehérvár. Győr-Moson-Sopron county: Bezenye, Fertőhomok, Hidegség, Kimle, Kópháza, Mosonmagyaróvár, Sopron, Sopronhorpács, Und. Pest county: Érd, Szentendre, Tököl. Somogy county: Barcs, Bolhó, Darány, Drávataházi, Heresznye, Kaposvár, Kastélyosdombó, Lakócsa, Nagyatád, Potony, Szentborbás, Tótújfalu, Vízvár. Tolna county: Dombóvár. Vas county: Bük, Csepreg, Felsőcsatár, Horvátlövő, Horvátzsidány, Kőszeg, Narda, Ólmod, Peresznye, Szentpéterfa, Szombathely. Zala county: Becsehely, Fityeház, Letenye, Molnári, Murakeresztúr, Nagykanizsa, Petrivente, Semjénháza, Szepetnek, Tótszentmárton, Tótszerdahely.
- 26 Budapest, Baranya county: Harkány, Lippó, Magyarbóly, Mohács, Pécs, Siklós. Bács-Kiskun county: Baja, Hercegszántó. Békés County: Battonya. Csongrád county: Desk, Magyarcsanak, Szeged, Újszentiván. Fejér County: Dunaújváros, Székesfehérvár. Pest

- county: Budakalász, Budaörs, Csobánka, Göd, Lórév, Pomáz, Ráckeve, Százhalombatta, Szentendre, Szigetsép, Tököl. Tolna County: Medina.
- 27 Budapest, Győr – Moson – Sopron county: Mosonmagyaróvár. Vas county: Alsószőlőnk, Apátistvánfalva, Felsőszőlőnk, Kétvölgy, Orfalu, Szakonyfalu, Szentgotthárd, Szombathely.
- 28 It is the only Croatian theater in Europe operating outside of the mother country.
- 29 <http://mhti.hu/rolunk> Viewed: 2021. 10. 26.
- 30 <https://www.szerb.hu> Viewed: 2021. 11. 18.
- 31 <https://www.zveza.hu/hu/bemutatkozás/> Viewed: 2021. 10. 20.

## FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Arday Lajos (2002):** Reformok és kudarcok. Jugoszlávia utolsó évtizedei és ami utána következett. BIP. Budapest. 351.old.
- Dobos, Balázs (2019):** A nemzetiségi önkormányzatok rendszere Magyarországon (Országtanulmány). 30. old.
- Gulyás László (2002):** A magyar-osztrák és a magyar jugoszláv határ szerepe az államszocializmus időszakában 1948-1990. In. VIII. Ifjúsági Tudományos Fórum. Veszprém, Magyarország, 2002.03.28. Veszprém: Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar. 8. old.
- Gulyás László (2012/a):** Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Gulyás László (2012/b):** A kommunista hatalomátvétel első fázisa Magyarországon. (1945-1947). Különös tekintettel az agrárgazdaságra. In. Schlett András (szerk): Földindulások-Sorsfordulók. Kollektívizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Könyvei. Szent István Társulat az apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest. 35–46. old.
- Hajdú Zoltán (2008):** A magyar – jugoszláv kapcsolatok a hidegháború első szakaszában (1948 – 1955). In: (szerk.) Horváth István – Kiss Jenő: A baranyai államhatár a XX. században. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Budapest, 69-79. old.
- Kukorelli István (2018):** A nemzetiségek jogállása a rendszerváltozáséveiben – kísérletek országgyűlési képviselők szabályozására. Parlamenti Szemle. 1. szám
- Szalayné Sándor, Erzsébet (2014):** A 2014. évi választások magyarországi nemzetiségekért felelős biztos-helyettes szemszögéből. Kisebbségkutatás, I. 7-14. old
- Szesztay Ádám (2022):** Nemzetiségi kérdés a Kárpát – medencében 1956-1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet – közép – európai kisebbségpolitikára. Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet. Budapest, 419. old
- Vajda, Adrienn (2021):** Magyarországi nemzetiségek 2021. Képviselői Információs Szolgálat, 2021/29. Infotabló. [https://www.parlament.hu/documents/10181/39233533/Infotablo\\_2021\\_29\\_magyarorszagi\\_nemzetisegek.pdf](https://www.parlament.hu/documents/10181/39233533/Infotablo_2021_29_magyarorszagi_nemzetisegek.pdf)/ Letöltés ideje: 2021. 11. 10.

**PELLES MÁRTON****PhD., adjunktus,**

KRE Gazdaság-, Egészségtudományi és Szociális Kar, Budapest  
*assistant professor; Károli Gáspár University of the Reformed Church,  
Faculty of Business, Health and Social Sciences, Budapest*

**ORCID:** 0000-0002-4446-569X**email:** pelles.marton@kre.hu**A BARTHA JÓZSEF VEZETTE ÜZLETI KÖRÖK  
SZEREPE A MAGYAR KERESKEDELM  
TENGERÉSZET TÖRTÉNETÉBEN (1929–1949)**

*THE ROLE OF THE OWNERSHIP NETWORKS LED BY JÓZSEF  
BARTHA IN THE HUNGARIAN MARITIME INDUSTRY (1929–1949)*

**ABSTRACT**

The golden age of the development of the Hungarian merchant marine was interrupted by the Trianon peace decree that ended the First World War. In landlocked Hungary, many former sailors and ship owners were left without livelihood and property due to the merchant fleet taken away due to war reparations. Jenő Polnay first tried to solve the crisis that arose, but his activities between 1921 and 1929 were unsuccessful. In 1929, however, a new organizer appeared on the scene: József Bartha, a Hungarian shipowner from Trieste, who, through his extensive business connections could take an advantage of the discounts provided by the Hungarian state, founded a number of shipping companies in the 1930s. In our study, we present how József Bartha was able to unite groups of international ship owners, Hungarian sailors, professionals and investors in a wide variety of relationships, and how he brought the Pannónia Hungarian Shipping Co., the Hungarian Overseas Shipping Company, the Hungarian Orient-Line Shipping Company, and the Merchant Shipping Company. Our research is the first to write the history of these companies, using the wide range of Hungarian archives, relevant literature, daily press materials and statistical sources.

**Kulcsszavak:** Fiume, Tengerhajózás, Bartha József, Magyar történelem, Külkereskedelem

**Keynotes:** Fiume, Maritime shipping, Giuseppe Bartha, Hungarian history, Foreign trade

## 1. Bevezetés

A magyar kereskedelmi tengerészetet rendkívül nagy negatív sokkhatásként érte a trianoni békediktátum.<sup>1</sup> Nemcsak az egyetlen magyar tengeri kikötő Fiume veszett el, de háborús jóvátétel gyanánt a teljes magyar kereskedelmi hajóállományt is át kellett adni a győztes hatalmak részére, akár államilag finanszírozott cégekről, akár magántulajdonban levő szabadhajózási társaságokról volt szó. Így pedig az addig évtizedek alatt kinevelt magyar tengerésztársadalom is egyik pillanatról a másikra veszítette el a megélhetését, melyet addig a több, mint száz magyar tengeri hajó és az ennek koordinálását végző tengerészeti közigazgatás jelentett. A kezdeti sokkhatásra ugyan több nekibuzdulás is történt, hogy újra ott legyen a magyar lobogó a világ tengerein és így a tengerészek is újra szakmájuk szerinti megélhetést szerezhessenek, ám ezek mind zátonyra futottak. Az Atlantica Trust a Fiuamana S. A. N. és az Oceana Rt leányvállalatai révén; a Magyar Keleti Tengerhajózási Rt., az Ancora Tengerészek Hajózási Társasága és még több egyéni kezdeményezés mind-mind kifulladt a háború utáni koronainfláció, a nemzetközi áruszállítás depressziója, majd az 1929. évi nagy gazdasági világválság hatására.<sup>2</sup>

A magyar állam is, mely az első világháború előtt számos jogszabállyal igyekezett stimulálni, fuvar- és hajóépítési támogatásokkal megteremteni a magyar tengeri szabadhajózást csak az 1920-as évtized végére tudott újra a jogalkotás révén foglalkozni a kérdéssel. Igaz ugyan, hogy valójában az évtized második felében, főleg az Olaszországgal kötött 1926-os egyezmények hatására felvetődött a Fiumei kikötő újbóli használatának állandó, magyar finanszírozású vonalhajózással való összekötése, például Szmirnával, vagy Alexandriával, ám ezen előkészítő munkák végül megszakadtak, és az 1929. évi I. törvénnyel nem az addig előkészített vonalhajózási elképzelés cikkelyezettett be, hanem létrejött az 1907. évi VI. törvénycikk óta nem rendezett szabadhajózási törvénynek az akkori helyzetre való aktualizálása, mely utána valóban lökést adott a magyar tulajdonú hajózási társaságok alapításának.<sup>3</sup>

Az 1929. évi I. törvénycikk rögzítette, hogy szabadhajózást űző magyar tengerhajózási vállalatok bizonyos feltételek teljesülése esetén (például a vállalat tisztviselőinek legalább fele magyar állampolgár legyen) hajóik vízrebocsátásának napjától 15 évig részben vagy egészben mentesülnek az adók és azok járulékaiknak, valamint a tevékenységükből fakadó illetékek megfizetése alól.

A törvényről részletes elemzést készített Rákos Lajos kapitány.<sup>4</sup> Meglátása szerint a törvény ugyan pozitív fejlemény, ám az nem ad elegendő segítséget a magyar hajózás talpra állításához. Számításai szerint összevetve az új törvényt a korábbi 1893. évi XXII. és 1907. évi VI. törvényekkel, kimutatható, hogy míg azok a hajóbeszerzés 35–40%-át fedezték és kikötötték, hogy a hajók 10, majd 6 évnél fiatalabbak legyenek, addig az új törvény nem ad ilyen támogatást, de kiköti, hogy a hajóknak 15 évnél fiatalabbnak kell lenniük, mely Rákos szerint nehezen

megvalósítható körülményeket teremt, hiszen például a Magyar Keleti Rt. vagy az Atlantica Trust, mely saját hajói Olaszországtól való visszaszerzésén fáradozik, az ekkor 15 évnél már idősebb hajóit nem fogja tudni így visszafoglalkoztatni. Ugyanakkor az újonnan alakuló cégek hajóvásárlását sem segíti elő a törvény kellő mértékben, mert míg 1929-ben egy hajó ára hordképességi tonnánként 11 font sterlingbe kerül, addig a háború előtti magasabb támogatás időszakában az csak 6 font sterling volt, mely a támogatással 3–4 font sterlingre csökkent. Azonban 1929-ben az utóbbi áron, használtan csak 18–22 éves hajókat lehetett vásárolni.

Az 1929-es törvény hatására alakultak már társaságok, ám a Rákos Lajos által is felhozott példák miatt szükségessé vált egy új rendelkezés megalkotása, mely az 1934. évi IV. törvénycikkben öltött testet, mely megerősítette az adó és illetékmentességet azon esetben, ha a cég magyar érdekek mentén, magyarok alkalmazására törekedve működik. A törvény indoklása emellett rögzítette, hogy kibővítették a társaságok adómentességét, és azt nem csak 15 hanem 30 évre engedélyezik, nem csak szabadhajózási de bármilyen hajózási számára.

A törvény mögötti állami megfontolások megértésére fontos belenézni a törvény indoklásába is:

„Az 1930 szeptember havában megalakult Pannonia Magyar Tengerhajózási Rt. a »Magyar« nevű 5 500 tonnás, ugyanezen év novemberében a Transoecania Magyar Szabadhajózási Rt. a »Tisza« nevű 7 300, a »Tátra« nevű 6 900 és a »Tenger« nevű 6 500 tonna hordképességű gőzösöket helyezte üzembe. 1931 júniusban az Angol-Magyar Hajózási Rt. alakult, amely működését a »Csárda« nevű 6 350 és a »Pusztá« nevű 6 450 tonnás gőzösökkel és ugyancsak 1931 szeptemberben a Magyar Tengerentúli Hajózási Rt. üzemét a »Rákóczi Ferenc« nevű 4 950 tonnás gőzössel kezdte meg. Az elősorolt társulatok valamennyien egyetlen hajózási vállalkozó vezetése alatt állottak, akinek németalföldi, angol és német tőkéseket sikerült megnyernie, hogy – hajóiknak vagyontettként a vállalatba bevitele útján – az alapításokban részt vegyenek. Az illető vállalkozó egyébiránt, mint egyéni cég, 1931-ben a »Balaton« nevű 3 700 tonnás és 1932 elején a »Badacsony« nevű ugyancsak 3 700 tonnás gőzösöket helyezte üzembe. Végül még meg kell említeni, hogy 1930 szeptemberében az »Árpád« nevű 6 200 tonnás, 1932 végén a »Ramona« nevű 6 000 tonnás olajszállító és a folyó év elején a »Kelet« nevű 8 000 tonnás gőzöst helyezték üzembe. A három utóbbi gőzös ugyanannak a társaságnak érdekeltségéhez tartozik.

Az 1932. év elején tehát 13 magyar tengeri gőzös 65 000 tonna hordképességgel közlekedett magyar lobogó alatt és e gőzösökön 108 magyar tiszt és 216 főnyi magyar legénység teljesített szolgálatot. A világgazdasági depresszió elmélyülése folytán azonban a gyors fellendülést hamarosan visszaesés követte. Ezidőszereint magyar lobogó alatt csupán hét gőzös van, 45 400 tonna hordképességgel, 50 főnyi tiszt és 130 főnyi legénységi állományú személyzettel. A fenti szám adatok mindazonáltal arról tanúskodnak, hogy a magyar tengerhajózási élő valóság és az embereknek, különösen az intelligens ifjúságnak a tengerészpályára állandó és tömeges

jelentkezése a munkaalkalom teremtéséről való gondoskodást e téren is éppen úgy kötelességünkké teszi, mint bármely más foglalkozási ágban”.<sup>5</sup>

Mint láthatjuk, maga a törvény indoklása (mely egyébként tényadatokban, például vállalatalapítási dátumban nem mindenhol pontos) kiemeli, hogy az 1929. évi I. tc. megjelenése után egyetlen hajózási vállalkozó volt, aki élére állt a magyar kereskedelmi tengerészeti újjáteremtésének és kivételes szervezőmunkája révén idegen tőkét tudott hozni a magyar hajózási társaságok alapítása révén. Tanulmányunkban ezért a következőkben bemutatjuk immáron nevesítve, a Bartha József által alapított tisztán tengeri magyar vállalatok történetét.

## 2. A Bartha-csoport

Bartha Józsefről sajnálatos módon kevés információ áll rendelkezésre, azon kívül, hogy 1929-től kezdve a magyar hajózás megkerülhetetlen szereplője lett, csupán egy 1914 júliusi fényképünk van, amely az egyik Atlantica hajón készült testvérei (és későbbi üzlettársai) körében.<sup>6</sup> Testvérei közül Ferenc Brailában lakott és ott látott el hajózási ügynöki feladatokat, így a háború előtt az Atlanticának is alkalmazásában állt. Bartha Kálmán ezzel szemben Fiumében élt, és az ottani hajózási ügyeket intézte. József pedig Triesztből irányította hajózási vállalatait legalább az 1930-as évek közepéig, az évtized végén pedig ugyan még, mint Giuseppe Bartha hivatkoznak rá, a lakcíme már Budapesten volt.

Ha végig tekintünk a későbbi Bartha-féle hajózási vállalatok alapítóinak összetételén két jól körülhatárolt üzleti körrel találkozhatunk. Egyfelől az 1929–1935 közötti és egyfelől az ezutáni időszakból; nézzük is át, mit értünk Bartha-csoport/ok alatt:



**1. táblázat: A Bartha-csoport  
Sheet 1: The Bartha-group**

Név	Pannonia	Transzoccánia	Angol-Magyar	Tengerentúli	Orient-vonal	Kereskedelmi	Σ
Bartha József	1	1	1	1	1	1	6
Bartha Kálmán	1						1
Bartha Ferenc			1	1			2
Iványi József	1	1	1	1			4
Rákos Lajos <sup>7</sup>	1	1	1	1			4
Rákos Lajosné szül. Stürza Teréz	1	1					2
Rákos Manó <sup>8</sup>	1	1	1	1			4
Dr. Csatkai Sándor	1	1	1	1			4
Földes Henrik	1		1	1			3
Sági Ödön <sup>9</sup>	1	1					2
Sándor Gyula <sup>10</sup>	1	1	1	1			4
Dr. Csatkai Sándorné szül. Bánki Olga	1	1					2
Holop Adolf <sup>11</sup>		1					1
érdi Krausz György		1	1	1			3
Craggs, Vincent George			1				1
Katona Sándor			1	1			2
Norman H. Foster				1			1
Robert S. Hex				1			1
Wulff Olaf					1	1	2
nemes Suhay Imre					1	1	2
vitéz Bornemissza Félix					1	1	2
Kispétery Jenő					1	1	2
nemes Sponer Sándor					1	1	2
Szeibert Lajos					1		1
Görgey Richárd						1	1

*Forrás:* BFL Cégbírósági iratok.

### 3. A Pannonia Magyar Tengerhajózási Rt.

Az 1929. évi I. törvény nyújtotta kedvezményekkel élve elsőként a Pannonia Magyar Tengerhajózási Társaság alakult meg 1929. szeptember 2-án 280 000 P alaptőkével.<sup>12</sup> A Társaság alapításának elindulása egyébként egybeesett a magyar kormány Fiume-Szmirna közötti vonal tervezésének időszakával, és első körben a Pannonia Rt. abba kapcsolódott volna be, ám miután kiderült, hogy nem a szubvencionált, hanem a szabadhajózást támogatja az állam, ők is abba az irányba indították el működésüket. A társaság alapítói a következők voltak:

**2. táblázat: A Pannonia Magyar Tengerhajózási Rt. alapítói**  
**Sheet 2: The founders of the Pannonia Hungarian Sea Navigation Company**

Név	Foglalkozás	Lakhely	Részvények
Bartha József	hajózási vállalkozó	Trieste, Via San Nicolo 7.	168 000 P
Bartha Kálmán	részvénytársasági igazgató	Fiume, Via Firenze 9. I/4.	84 000 P
Iványi József	részvénytársasági igazgató	Bp., V. Katona József u. 31. III/5.	2 800 P
Rákos Lajos	tengerészkapitány	Bp., I. Otthon utca 10.	5 600 P
Rákos Lajosné szül. Stürza Teréz	háztartásbeli	Bp., I. Otthon utca 10.	2 800 P
Rákos Manó	szobrász	Bp., VII. Szent Domokos u. 5.	2 800 P
Dr. Csatkai Sándor	ügyvéd	Bp., I. Horthy Miklós u. 44. I. 9.	1 400 P
Földes Henrik	részvénytársasági főtisztviselő	Bp., III. Elemér u. 3. IV/2.	2 800 P
Sági Ödön	tengerészkapitány	Bp., VII. Szent Domokos u. 5.	5 600 P
Sándor Gyula	főiskolai tanár	Bp., VII. Rottenbiller u. 7.	2 800 P
Dr. Csatkai Sándorné szül. Bánki Olga	háztartásbeli	Bp., I. Horthy Miklós u. 44.	1 400 P

*Forrás:* BFL. VII–2–e. 30654–1929 Pannónia Magyar Tengerhajózási Rt. 1929–1936 (Ügyirat).

Az alapítók összetételéből levonhatunk néhány alapvető következtetést. Egyfelől, mint ahogy az egyértelmű, a Pannonia Rt. teljes mértékben hazai honosságú részvényesek tevékenysége folytán jött létre, tehát ennél a cégnél, mint azt később látni fogjuk még nem voltak külföldi részvényesek. Az alakulást követően a társaság megszerezte a Magyar nevű gőzöst, melynek első parancsnoka Földes Károly lett.<sup>13</sup> Az SS Magyar első útja Gravosából farakomány volt Prestonba (Egyesült Királyság).<sup>14</sup>

A társaság mai tudásunk szerint ugyanakkor a lehető legrosszabbkor alakult meg, hisz a nagy gazdasági világválság jelentősen megviselte a nemzetközi szállítmányozást is. Ennek okán a cég már 1930-ban a teljes üzemét áthelyezte a Giuseppe Bartha trieszti cégre a Magyar gőzösre pedig 6 500 £ jelzalogot vettek fel, amelynek fejében a lajstromban 1930. szeptember 30-án át is írták a hajót a holland N. V. Noord-Europeesche Erts en Pyriet Maatschappij Amsterdam cégre.<sup>15</sup> Nem sokkal később, novemberben Norvégiában pedig olyan súlyos viharba került a hajó, hogy jelentős javításra szorult, mely további forrásokat emésztett fel.

A jelzalog mellett az alaptőkét közben új, főként külföldi részvényesek bevonásával 560 000 pengőre emelték, az év vesztesége 9 467 P volt.<sup>16</sup> Az új részvényesek között találjuk többek között Thomandl Ernőt, aki az elnöki széket is elfoglalta később, a Coal Trading Association-t, Marmaduke Lawther-t és D'Arcy O. Edwardot. Utóbbi két úriember jelentős szerepet játszott az Atlantica Trust kapcsán abban, hogy a vállalat fő részvényese az Angol-Osztrák (később Angol-International) Bank képviselőjében a társaság vezérigazgatóját Polnay Jenőt eltávolítsák.<sup>17</sup> Feltűnésük a Pannonia részvényesei között arra utalhat, hogy meglátták a lehetőséget egy abban, hogy az Atlantica Trust eszközállományát az eddigre felhalmozott adósságok nélkül egy új társaságba vihessék, mely azonban később nem valósult meg.

A Pannónia Rt-t annyira megviselte az 1930-as évek elején kibontakozó depresszió, hogy 1931-ben 32 262 P, 1932-ben 73 347 P, 1933-ban 200 593 P és 1934-ben 279 804 P veszteséget szenvedtek el. Időközben a holland hitelezőjük is megelégtelt, hogy a cég nem tudja törleszteni az adósságát így a Pannónia Rt. kénytelen volt 1933. május 16-án az SS Magyarat átadni a holland cégnek, amely a hajót értékesítette. A vevő a tarvisioi illetőségű Aczél Ödön lett, de a hajó ügyeit Rákos Lajos kapitány menedzselte az ő nevében – a Pannonia Rt. pedig visszabérelte Aczélától a saját hajóját. Ezt követően a gőzös 1933. szeptember 17-én Leixoes közelében víz alatti tárgynak ütközött, felborult és elsüllyedt.<sup>18</sup> Végül hajó és tőke 1935 januárjában a részvényesek elhatározták a felszámolást.<sup>19</sup>

#### **4. A Transocéánia Magyar Szabadhajózási Rt.**

A Transocéánia Magyar Szabadhajózási Rt. 1930. szeptember 20-án alakult meg Budapest székhellyel. Az alapítók összetétele szinte teljesen megegyezett a Pannonia Rt-nél leírtakkal. A társaság az alakulás után 1930. november 21-én három hajót vásárolt meg, melyek a Tátra, Tenger és Tisza neveket kapták. A hajókra egyúttal 400 000 holland forint értékű jelzalogot is felvettek az N. V. Maatschappij

Vrachtvaart Rotterdam cégtől.<sup>20</sup> A hajók egyenként átlagosan 7 000 tonna hordképességgel rendelkeztek.

**3. táblázat: A Transoecánia Magyar Szabadhajózási Rt. alapítói**  
**Sheet 3: The founders of the Transoceanic Hungarian Free Shipping Company**

Név	Foglalkozás	Lakhely	Részvények
Bartha József	hajózási vállalkozó	Trieste, Via Felice Veneziani 1.	196 000 P
Rákos Lajos	tengerészkapitány	Bp., I. Otthon utca 10.	28 000 P
Rákos Lajosné szül. Stürza Teréz	háztartásbeli	Bp., I. Otthon utca 10.	8 400 P
Sági Ödön	tengerészkapitány	Bp., VII. Szent Domokos u. 5.	8 400 P
Holop Adolf	tengerészkapitány	Bp., I. Horthy Miklós út 52.	8 400 P
érdi Krausz György	okleveles gépészmérnök, közlekedéstechnikus, részvénytársasági igazgató	Bp., VII. Stefánia út 26.	1 400 P
Rákos Manó	szobrász	Bp., VII. Szent Domokos u. 5.	7 000 P
Iványi József	részvénytársasági igazgató	Bp., V. Katona József u. 31. III/5.	14 000 P
Sándor Gyula	főiskolai tanár	Bp., VII. Rottenbiller u. 7.	4 200 P
Dr. Csatkai Sándorné szül. Bánki Olga	háztartásbeli	Bp., I. Horthy Miklós u. 44.	2 800 P
Dr. Csatkai Sándor	ügyvéd	Bp., I. Horthy Miklós u. 44. I. 9.	1 400 P

*Forrás:* BFL–VII–2–e. 31839–1930. Transoecánia Magyar Szabadhajózási Rt., 1930–1936 (Ügyirat)

Az első teljes, 1931-es üzletév katasztrofális veszteséget hozott a cégnek a maga 116 924,16 P hiányával, ennek ellenére sikerült további tőkét hozni a cégbe, így Thomandl Ernő (42 000 P) és a Coal Trading Association (224 000 P) ebbe a cégbe is beszállt részvényesként. 1932-ben a holland hitelező nyomására a cég kénytelen volt eladni a Tenger és Tisza gőzösöket, melyek következtében az évi veszteség „csak” 6 089,71 pengő lett, majd 1933-ban 1 243,33 pengő. Végül az 1934-es év hozott újabb nagy hiányt (124 257,8 P), mely után a hollandok eladatták a Tátrát is 1935-ben. Hajók nélkül, szinte teljesen felemészített tőkével a cég 1935. június 11-i közgyűlése kimondta a felszámolást.

## 5. Az Angol-Magyar Hajózási Rt.

A Pannonia Rt. és a Transoecánia Rt. megalakulását követően Bartha József 1931. június 18-án újabb hajózási társaságot alapított Angol-Magyar Hajózási Rt. néven, melyhez sikerült megnyernie a londoni Vincent George Craggs hajótulajdonost is.<sup>21</sup> A cég alaptőkéje 150 000 P volt, részvényesei pedig a következők:

**4. táblázat: Az Angol-Magyar Hajózási Rt. alapítói**  
**Sheet 4: The founders of the English–Hungarian Sea Navigation Company**

Név	Foglalkozás	Lakhely	Részvények
Bartha József	hajózási vállalkozó	Trieste, Via Felice Veneziani 1.	50 000 P
Craggs, Vincent George	hajótulajdonos	London, Mary Axe St. 2–4.	50 000 P
Rákos Lajos	tengerészkapitány	Bp., I. Otthon utca 10.	10 000 P
Iványi József	részvénytársasági igazgató	Bp., V. Katona József u. 31. III/5.	5 000 P
Rákos Manó	szobrász	Bp., VII. Szent Domokos u. 5.	5 000 P
Sándor Gyula	főiskolai tanár	Bp., VII. Rottenbiller u. 7.	5 000 P
érdi Krausz György	mérnök	Bp., VII. Stefánia út 26.	5 000 P
Dr. Csatka Sándor	ügyvéd	Bp., I. Horthy Miklós u. 44. I. 9.	5 000 P
Földes Henrik	részvénytársasági főtisztviselő	Bp., III. Elemér u. 3. IV/2.	5 000 P
Katona Sándor	mérnök	Bp., V. Sziget u. 19/B II. 2.	5 000 P
Bartha Ferenc	hajózási vállalkozó	Braila	5 000 P

*Forrás:* BFL. VII–2–e. 32831–1931. Angol-Magyar Hajózási Rt., 1931–1949 (Ügyirat).

A társaság még 1931-ben tárgyalásokat kezdett a Latchmere angol gőzös megvásárlására, miközben az alapításhoz szükséges költségek miatt az 1931-es év vesztesége 36 763,29 P lett. 1932-ben sikerült is megszerezniük a hajót, mely a keresztségben a Pusztta nevet kapta; a hajóra egyúttal 12 000 font sterling jelzálogot jegyeztek be, melyet Herbert Foxton Craggs és George Vincent Craggs nyújtott.<sup>22</sup> Ugyanebben az évben a cég vesztesége 45 771,63 pengőre rúgott, majd 1933-ban 5 863,61 pengőt tett ki. 1934. április 17-én a Pusztta Providencéből kifutva a Block Islandon zátonyra futott és a javítására nem volt pénz, de a biztosításból sikerült megvásárolni a később Csárdaként elnevezett gőzöst.<sup>23</sup> A Csárda ugyanakkor az átvétel utáni két hónapban fuvar nélkül volt az 1934. május 31-én bevezetett román gabonakiviteli tilalom miatt, így az év vesztesége 7 711,71 P volt.

1935-re az adatok alapján véget ért a nagy gazdasági világválság okozta depresszió, mivel a nemzetközi szállítás újból fellendült. E mellett abban, hogy az Angol-Magyar Rt. mérlege pozitívrá fordult (30 404,27 P) minden bizonnyal az 1934. évi IV. tc. további igénybe vehető kedvezményei is szerepet játszottak, hiszen a Csárda ekkor 18 éves volt. Ekkoriban érkezett a társaság flottájába a Csikós is, melyre a lajstrom szerint 1934. október 29-én jegyezték be 7 000 font sterling jelzalogot Herbert Foxton Craggs részéről.<sup>24</sup> Az 1936-os év is nyereséggel (11 287,98 P) zárult, ahogy az 1937-es (5 191,5 P), az 1938-as (1 278,37 P) és az 1939-es is (26 325,18 P).

Erről az időszakról (1936–1939) részletes adataink is vannak a Csárda és a Csikós hajóforgalmáról, melyeket az MTI Napi híradásai rögzítettek (az 1937. október végi adatok hiányoznak a napi tudósításokból, de szerencsére a Közlekedési Múzeum Archívumban egyedül pont ez maradt fenn: MMKM. APRGY. 151).<sup>25</sup>

A Csárda 1936. szeptember 26 – október 9. között az Al-Duna és Plymouth között hajózott, október 17 – november 7 között Barry és Braila között. Brailából november 28-án indult Manchesterbe és Liverpoolba, ahová december 19-én érkezett. 1937. január 2-án indult Rosairoba, ahová február 27-én érkezett. Rosarioól Limerick felé március 20-án indult és április 10-én érkezett. Ezt követően a Swansea–Boston utat tette meg április 17 és május 8 között. Baltimoreból május 20-án indult Glasgowba, majd Cardiffból Villa Constitucionba július 3-án. Innen Avonmouth volt az úti cél szeptember 18-i indulással, majd egy újabb út következett október 9-én Cardiffból Rosariba. A hajó a Karácsonyt La Plataban töltötte.

A Csárda 1938. január 8-án La Plataból brazil és argentin kikötők között járt, majd március 12-én indult Rio de Janeiroból Montevideóba, ahol június 4-ig tartózkodott. június 25-én indult Rosairoból Antwerpenbe, ahová augusztus 6-án érkezett, majd augusztus 27-én indult Cardiffból Villa Constitucion irányába (szeptember 17.). Ezt követte egy Argentína–Limerick vonal (október 22 – november 12), majd a Cardiff (december 10) Portoferraio (december 17) vonal. 1939 január 7-én indult Bonából Middlesboroughba (január 28). Innen február 4-én hajózott Cardiffba, ahonnan február 18-án indult Villa Constitucionba. Április 1-től San Nicholasban állt, ahonnan Belfastba indult április 29-én. A visszaútra Cardiffból indult május 20-án és június 24-én érkezett Buenos Airesbe. Innen július 1-én indult Madeira szigetére, ahonnan augusztus 5-én indult tovább Manchesterbe. Newportból augusztus 26-án indult Fayalba, ahonnan szeptember 23-án Norfolkba. A Norfolk–Rosario vonalat szeptember 30-án kezdte meg és az utolsó híradás szerint ezen haladt október 7-én is.

A Csikós 1936. szeptember 26-án Antwerpenből hajózott Rosairoba, ahonnan november 28-án indult Liverpool felé. 1937. január 23-án indult Liverpoolból Rosariba, ahonnan március 20-án indult vissza Plymouth felé. Ezt követte a Plymouth–Flushing vonal május 1–8 között, Flushingból indult a Panama-csatornába május 15-én. A Panama-csatornából Williamsheadbe indult június 12-én, ahonnan július 3-án hajózott át a közeli Vancouverbe. Innen július 17-én indult vissza a Pana-

ma-csatornához, ahonnan augusztus 7-én haladt tovább Avonmouthba. Innen Sharpensbe ment szeptember 11-én, majd Cardiffban talált fuvarra, ahonnan szeptember 18-án indult Iquiquebe október végi érkezéssel. Innen október 30-án indult a Panama-csatorna érintésével (november 20) Velencébe és Anconába, ahová december 24-én érkezett. Anconából 1938. január 8-án indult Traganaba, ahonnan január 22-én ment Rotterdamba (február 12.). Ezután áthajózott Barrydockba, ahonnan március 5-én indult La Platába (április 16.). Innen felhajózott San Nicholasba, a május-júniust töltötte. Végül július 9-én indult Amszterdamba, ahonnan augusztus 27-én ment át Cardiffba. Cardiffból újabb dél-amerikai út következett szeptember 3-i indulással Buenos Airesbe (október 22.), majd november 5-én vissza Hullba (december 10.). Ezt követően Flushingból indult december 17-én és 1939. január 28-án érkezett Bahia Blancába, ahonnan február 4-én fordult vissza Antwerpen irányába (március 11). Március 24-én Rotterdamból indult Rosario felé, ahová április 29-én érkezett. Rosarióból május 20-án indult Antwerpenbe (június 17). Ezt követte egy Cardiff (július 1) Alexandria (július 22) vonal, ahonnan Bonaba hajózott tovább július 29-én. Bonaból Middlesboroughba vette az irányt augusztus 5-én, majd Imminghamból indult szeptember 2-án vissza Alexandriába. Legutolsó magyarországi híradás alapján a Csikós 1939. október 7-én útban volt Alexandriából India irányába.

A háborús veszély miatt az Angol-Magyar Rt. vezetése úgy határozott, hogy a hajók feletti rendelkezési jogot Vincent Geoerge Craggs főrezvényesre ruházzák. 1940-ben a Csárda az év elején javítás alatt volt Angliában, majd a német hajózási korlátozások miatt hat hetet vesztegelt La Plataban. Október 27-én érkezett Lisszabonba, ahol december végén a magyar lobogót semlegesre cserélték. A Csárdát 1942 folyamán a Craggs vállalat átvette saját Vinvessels Ltd. nevű cégébe Vinriver néven, majd a hajó 1945-ben már Britkon néven hajózott. Végül 1949. november 27-én úton Kőpingből Oskharsamnbba az oskharsamni Furon révkalauzállomás közelében viharban partközélen megfeneklett és december 10–11-én kettétört.<sup>26</sup>

A Csikós 1940 elején Baltimore-ban állt javítás alatt, majd francia bérletben hajózott fél évet, de a francia összeomlás miatt sem a bérleti díjat, sem a hajót nem kapta vissza a cég. Augusztus közepén vette át a bérleti jogot az Egyesült Királyság, ám a gőzös első Gibraltár–Írország útja alatt a németek által veszélyessé vált a tengeri szállítás, így a Craggs cég visszarendelte a hajót, melyet a bérlő brit kormány megtagadott és lefoglalta a gőzöst, mely december 22-én indult New Orleansból Lisszabonba, hogy a semleges lobogót britre cseréljék. A Csikós 1941-ben panamai-lobogó alá került, majd Vinlake név alatt hajózott a Craggs-csoport Kentship Ltd-je alatt. 1944-bán már a brit Közlekedési Minisztérium kezelésében volt, ekkor tudjuk, hogy az Atlanti-óceánon konvolyban haladt más hajókkal.<sup>27</sup> Június 9-én léket kapott a normandiai Goosberry 3-as kikötőpontonál. Kiemelése után úton a szétbontása helyére újra léket kapott így, St. Maws-nál partra futtatták és később szétvágták.<sup>28</sup>

Az 1940. év nyeresége 42 839,92 P volt. Mivel a hajók mozgásáról a háború miatt a magyarországi vállalat nem kapott érdemi információkat, így a működési

költségekből fakadóan az 1941. év vesztesége 11 167,56 P, az 1942. évi 135 287,64 P, az 1943. évi pedig 10 065,79 P lett. Ezt követően közgyűlésre 1947. június 26-án került sor, ahol kiderült, hogy a budapesti ostrom miatt 1945. január 7-én Rákos Lajos otthona bombatalálatot kapott, és mivel itt volt a cég összes irata, azok teljesen elpusztultak. Ezzel egyidőben pedig a cég cégbírósági iratai is véget értek, így a vállalkozás további sorsa ismeretlen.

## 6. A Magyar Tengerentúli Hajózási Rt.

Az Angol-Magyar Rt. 1931. júniusi alapítása után Bartha József egy másik londoni hajótulajdonos bevonásával szeptember 12-én is alapított egy társaságot Magyar Tengerentúli Hajózási Rt. néven 280 000 P alaptőkével.<sup>29</sup> A társaság 1931. szeptember 21-én pedig megvásárolta az Arbor Shipping Co. Ltd. London-tól az Ulmus gőzöst, melyet Rákóczi Ferenc néven lajstromoztattak Budapesten. A hajóra jelzálogkölcönt is felvettek 30 000 font sterling értékben Sir James Lithgow és Henry Lithgow glasgowi lakosoktól. A részvényesek az alábbiak voltak:

**5. táblázat: A Magyar Tengerentúli Hajózási Rt. alapítói**  
**Sheet 5: The founders of the Hungarian Overseas Sea Navigation Company**

Név	Foglalkozás	Lakhely	Részvények
Bartha József	hajózási vállalkozó	Trieste, Via Felice Veneziani 1.	72 800 P
Norman H. Foster	hajótulajdonos	London, Bevis Mark House 23–24.	72 800 P
Bartha Ferenc	hajózási vállalkozó	Braila	50 400 P
Robert S. Hex	hajózási vállalkozó	London, Billiter street 23.	72 800 P
Iványi József	részvénytársasági igazgató	Bp., V. Katona József u. 31. III/5.	2 240 P
Rákos Lajos	tengerészkapitány	Bp., I. Otthon utca 10.	2 240 P
Katona Sándor	mérnök	Bp., V. Sziget u. 19/B II. 2.	1 120 P
Rákos Manó	szobrász	Bp., VII. Szent Domokos u. 5.	1 120 P
Földes Henrik	részvénytársasági főtisztviselő	Bp., III. Elemér u. 3. IV/2.	1 120 P
Sándor Gyula	főiskolai tanár	Bp., VII. Rottenbiller u. 7.	1 120 P
érdi Krausz György	mérnök	Bp., VII. Stefánia út 26.	1 120 P
Dr. Csatkai Sándor	ügyvéd	Bp., I. Horthy Miklós u. 44. I. 9.	1 120 P

*Forrás:* BFL. VII–2–e. 32983–1931. Magyar Tengerentúli Hajózási Rt., 1931–1941 (Ügyirat).

A társaság ugyanabba a mély hajózási depresszióban alakult, mint az eddig bemutatottak, ám míg az Angol-Magyar Rt. sikeresen átvészelte azt, a Tengerentúli



Rt. hasonlóan a Pannóniához és a Transocéániához nem. A vesztesége 1932-ben 88 213 P, 1933-ban 49 558 P, 1934-ben 20 633 P volt. Ugyancsak 1934-ben a jelzalogot kölcsönző Lithgow-ok nyomására a Rákóczi Ferencet át is kellett adniuk. Ezután egy ideig még bizakodott a cég, hogy tud új tőkét és így hajót hozni a vállalkozásba, de végül ez sem sikerült. A veszteség 1935-ben 4 317 P lett. 1936-ban nem hívtak össze közgyűlést, amiért a Cégbíróság 10 P büntetést szabott ki Rákos Lajosra a cég magyarországi ügyintézőjére. 1937-ben a veszteség 5 907 P volt, majd végül 1941. április 30-án a közgyűlés kimondta a felszámolást.

### 7. A Magyar Orient-Vonal Tengerhajózási Rt.

Az 1930-as évek első felének katasztrófája nem szegte Bartha József hajózási vállalat alapítási kedvét. 1939. január 31-én 300 000 P alaptőkével új céget hozott tető alá Magyar-Orient Vonal Tengerhajózási Rt. néven.<sup>30</sup> A részvényesek között pedig az akkori hajós elit legmeghatározóbb személyiségei is feltűntek:

**6. táblázat: A Magyar Orient-Vonal Tengerhajózási Rt. alapítói**  
**Sheet 6: The founders of the Hungarian Orient-Line Sea Navigation Company**

Név	Foglalkozás	Lakhely	Részvények
Bartha József	hajózási vállalkozó	Bp., V. Mária Valéria u. 14.	50 000 P
Wulff Olaf	m. kir. titkos tanácsos	Bp., Múzeum körút 31.	75 000 P
nemes Suhay Imre	nyugalmazott m. kir. altábornagy	Bp., Múzeum körút 31.	50 000 P
vitész Bornemissza Félix	M. Kir. Szabadkikötő igazgatója	Bp., Ruszti út 10.	50 000 P
Kispétery Jenő	M. Kir. Szabadkikötő osztályvezetője	Bp., Sziget u. 34.	25 000 P
nemes Sponer Sándor	M. Kir. Szabadkikötő aligazgatója	Bp., Trombita u. 20.	25 000 P
Szeibert Lajos	tengerészkapitány	Bp., Dorottya utca 2	25 000 P

*Forrás:* BFL. VII–2–e. 40797–1939. Magyar Orient-Vonal Tengerhajózási Rt., 1939–1948 (Ügyirat).

A részvényesek összetétele 1941-re úgy változott, hogy Bornemissza és Szeibert helyükre pedig Dr. borostyánkői Borostyánkeőy László és Dr. néveri Fóris József került úgy, hogy az 50 P névértékű részvényekből 2000 db Wulff Olaf, 1500 db Suhay Imre és 500–500 db illetve a többi tulajdonost; majd 1943-ban Dr. Fórisé lett az előbbieket megtartásával 600 db, báró Malcomes Alberté 450 db, Gyalokay

Dezsőé 250 db, vitéz Bornemissza Félixé 200 db, Kispétery Jenőé 230 db, nemes Ligarth Béláé 400 db és Bartha Józsefé 370 db.<sup>31</sup>

Az alapítás körüli költségek miatt az 1939-es év vesztesége 4 607 P volt. Bartha József még 1939-ben megállapodást kötött a Ganz és társa villamossági, gép, vagon és hajógyár Rt-vel két modern 4 000 tonnás és egy 2 500 tonnás Duna-tengerjáró hajó építésére. Az Orient-Vonal részére épített hajó később a Magyar Vitéz, a Kereskedelmi Rt. részére épült a Magyar Tengerész és az Adria-Tengeri Magyar Szabadhajózási Rt. (máshol Földközi-tengeri Hajózási Rt.) részére készült hajó az Adria nevet kapta.<sup>32</sup>

1940-ből maradt fenn a megrendelt hajó részletes leírása és tervrajza.<sup>33</sup> A hajót Ivo Schiavon trieszti mérnök, a Studio Ingegneria Navale Meccanica & Laboratorio Sperimentale cég alkalmazottja tervezte.<sup>34</sup> A hajó építését és a felhasznált alapanyagok minőségét a Germanischer Lloyd ellenőrizte, ugyanakkor a Ganznak törekednie kellett arra, hogy alapvetően hazai alapanyagokból és eszközökkel építse a hajót.<sup>35</sup> Az 1940-es év vesztesége forgalomban levő hajó hiányában 39 841 P volt.<sup>36</sup>

A társaság 1941-es közgyűlése tájékoztat minket arról, hogy „a társaság magasabb helyekről jövő óhajásoknak eleget téve, az eléje tárt országos érdekre való tekintettel készségét nyilvánította abban a tekintetben, hogy a társaság részére épülő 4 000 tonnás tengeri hajóépítési szerződése hatálytalaníttassék avégből, hogy a szóban forgó hajó külföldre adathassék el az ország nyersanyagszükségletének hathatósabb módon való biztosítása érdekében”.<sup>37</sup> Amint az a Ganz irataiból kiderül a hajót az 1940. szeptember 3-án aláírt magyar-szovjet kereskedelmi szerződés értelmében a szovjet nyersanyagokért cserébe ajánlották fel megvételre, testvérhajójával a Magyar Tengerésszel egyetemben. A Magyar Vitéz nevét ekkor jelképesen Simferopolra is változtatták.<sup>38</sup> Ugyanakkor a Németország és a Szovjetunió között 1941. június 22-én kitört háború miatt ez az elképzelés meghiúsult, ezért az időközben a Ganz birtokába került félkész hajót az Orient-Vonal Rt. már június 26-án szóban jelezte a Ganz vezérigazgatója Práger úr és Varga József miniszter felé, hogy a hajót szeretnék visszavásárolni.<sup>39</sup> A Ganz 1941. szeptember 29-én kelt leveléből kiderült, hogy hajlandó a hajókat értékesíteni az Orient-Vonal és a Kereskedelmi Rt. részére méghozzá 6 000 000 P vételáron, amelyet 1942. április 30-ig kellett megfizetni.

A hajókat a következő napokban megtekintették a cégek tulajdonosai és Ivo Schiavon tervező-mérnök is, aki a Magyar Vitézen, melynek építése előrehaladott állapotban volt, számos hibát fedezett fel. Erről egy október 17-i levelezés tudósít minket, amely azt is rögzíti, hogy az esetleges javítások ügyében sikerült egyezsére jutni.<sup>40</sup> 1941-ben egyébként a cég 589 185,61 P nyereséget ért el.

A következő információnk az 1942-es évről szóló igazgatósági beszámoló, melyből kiderül, hogy a cégen kívül álló okok miatt nem tudott sor kerülni a tranzakcióra. Ezért az Orient-vonal Rt. Winterthurban hajómotorokat rendelt, hogy értékálló befektetésbe mentse pénzét, egyúttal elősegítse a Ganz gyárban épülő

további megrendeléseit biztosítását. Ugyancsak ezügyben 450 tonna vaslemez is vásároltak Belgiumból az épülő Adria 2 500 tonnás motorhajó részére (amelyet egyébként a Bartha csoport Földközi-tengeri Rt-je építtetett). Az év nyeresége 1 900,86 P volt. Ezzel pedig lezárul a cégről megmaradt iratok halmaza. A Magyar Vitézt elkészülte után lehajózták az Al-Dunára, ahol 1944-ben a német lefoglalták és Totila néven lajstromozták. Ezt követően 1944. május 10-én bombatalálat következtében kigyulladt és a Herszon-fok közelében 5 000 emberrel a fedélzeten elsüllyedt.<sup>41</sup>

## 8. A Kereskedelmi Tengerhajózási Rt.

A Kereskedelmi Tengerhajózási Rt. is Bartha József irányítása alatt röviddel az Orient-Vonal Rt. megalapítása után 1939. március 1-én történt 150 000 P alaptőkével.<sup>42</sup> A részvényesek köre szinte teljesen megegyezik az Orient-vonal Rt-vel.

**7. táblázat: A Kereskedelmi Tengerhajózási Rt. alapítói**  
**Sheet 7: The founders of the Merchant Sea Navigation Company**

Név	Foglalkozás	Lakhely	Részvények
Bartha József	hajózási vállalkozó	Bp., V. Mária Valéria u. 14.	15 000 P
Wulff Olaf	nyug. folyamórségi főkapitány, m. kir. titkos tanácsos	Bp., Múzeum körút 31.	50 000 P
nemes Suhay Imre	nyugalmazott m. kir. altábornagy	Bp., Múzeum körút 31.	35 000 P
vitész Bornemissza Félix	M. Kir. Szabadkikötő igazgatója	Bp., Ruszti út 10.	15 000 P
Kispétery Jenő	M. Kir. Szabadkikötő osztályvezetője	Bp., Sziget u. 34.	10 000 P
nemes Sponer Sándor	M. Kir. Szabadkikötő aligazgatója	Bp., Trombita u. 20.	9 000 P
Görgey Richárd	nyug. sorhajóhadnagy	M. Kir. Szabadkikötő, Csepel	10 000 P

*Forrás:* BFL. VII–2–e. 40879–1939. Kereskedelmi-Tengerhajózási Rt., 1939–1948 (Ügyirat).

A megalakulás évében 2 497 P veszteséget szenvedett el a társaság és az Orient-Vonal Rt-vel együtt ők is megrendeltek egy 4 000 tonnás motorhajót a Ganznál, mely később a Magyar Tengerész nevet kapta. Az 1940-es évben ők is veszteségesek voltak (31 816 P), majd 1941-ben nekik is el kellett adniuk a hajót a Ganznak (950 000 dollár értékben), akik azt tovább szándékoztak értékesíteni orosz megrendelők részére, melyből a Németország-Szovjetunió közötti háború miatt ugyanúgy nem lett végül semmi, igaz így 1941-ben lett 621 458 P nyereségük (a

félkész hajó eladásából).<sup>43</sup> A nyereség azért csak ekkora lett, mert a cég már ekkor beruházta a befolyt vételár nagyobb részét egy jövőbeli 2 300 tonnás hajó motorjába, amelyet ők is Winterthurban a Sulzer-féle motorgyárban rendeltek meg.<sup>44</sup>

1942-ben hasonlóan az Orient-Vonalhoz, ők sem tudták visszavásárolni rajtuk kívül álló okokból a Magyar Tengerészt, így a maradék vagyonukból ők is további motorokat rendeltek, illetve 450 tonna vaslemezt vásároltak az épülő Uzsok nevű motorhajó részére. Ezzel pedig a cég iratai véget érnek. A Magyar Tengerész, testvérhajójához hasonlóan 1942-ben elkészültekor a Sewastopol néven érkezett az Al-Dunára, ahol a német elfoglalták és Teja nével lajstromozták. Ezt követően ugyanaznap, amikor az egykori Magyar Vitéz, tehát 1944. május 10-én ez a hajó is orosz légitámadás áldozata lett és Szevasztopoltól dél-nyugatra elsüllyedt. 5 000 főből alig 400-an tudtak megmenekülni.<sup>45</sup>

## 9. Összefoglalás

Bartha József személye meghatározta a magyar kereskedelmi tengerészet életét a Horthy-kor második felében. Alapításai révén sikerült a magyar lobogót a világ óceánjain megtartani, és még ha időlegesen is, de a magyar tengerészek újra munkához is jutottak. Bartha tevékenysége az iratok hiányában csak erős korlátok között értelmezhető, mégis, ami kép a tevékenységéből kirajzolódott, az ahogyan az 1934. évi IV. tc. indoklásából is kitűnt: egyedülálló.

Ő maga hozta létre a korszak szinte összes magyar tengerhajózási vállalatát, ráadásul a bemutatottakon felül, noha iratok nem maradtak fenn róluk, nyoma van még a Földközi-tengeri Hajózási Rt-nek is és a Transzatlantica Magyar Szabadhajózási Rt-nek is, ahogy a Dorottya utca 2. alá még számos szállítmányozási cég is be volt jegyezve. Bartha jelentős szereplő volt, ugyanakkor nem egyedüli. mellette kibontakozott az 1930-as évek közepétől a Burger Bernát-féle genovai érdekkör, akik látva Bartha-csoport működését, inkább a Duna-tengerhajózásra koncentráltak. Végül ez utóbbi lett a sikeres és ezért fordult Bartha is a Wulff Olaf-féle érdekkörökkel a Magyar Tengerész és a Magyar Vitéz megépítése felé, ám ahogy ezen hajók elsüllyedtek a háborúban, úgy a teljes Bartha hajózási céghálózat is elsüllyedt a háború okozta viszontagságok közepett.

## JEGYZETEK / NOTES

- 1 Gulyás László-Bali Lóránt 2012: Ten years from the history of Fiume, 1914-1924. 41-53. pp. *The Twentieth Century*. 2012/2. szám 41-52. old.
- 2 Pelles 2023.
- 3 Hamerli 2018. Noha ezen tárgyalások nem hoztak eredményt, áttételesen mégis a Levante elérésére tett korai kísérlet alapozhatta meg az 1930-as évek nagy szállítmányozási forradalmát, a Magyarország–Egyiptom között tesztelt, majd az egész Levante térségére kiterjesztett Duna-Tengerhajózást.
- 4 Rákos 1928.
- 5 Az 1934. évi IV. tc. indoklása, aláhúzás és kiemelés a szerzőtől.
- 6 Nevét a korszakban alapvetően háromféleképpen írták: Barta József, Bartha József, Giuseppe Bartha. Tanulmányunkban az egység jegyében mindhárom testvér esetében Bartha-t fogunk alkalmazni akkor is, ha az adott cég „h” nélkül írta épp.
- 7 Reichmann (Rákos) Lajos (1878, Budapest – 1952., Budapest), 1897-ben végzett a Nauticán, majd spanyol, amerikai és német vitorlásokon szolgált. 1900-ban tengerész-hadnagy, 1902-től kapitány. Az Adria Rt-nél helyezkedett el, 1903-ban a Széchenyi I. tiszte, 1907-től az Atlantica állományában a Morawitz, majd a Gróf Khuen Héderváry, a Szerényi és az Atlantica parancsnoka. 1922-től az Oceana Háros gőzösén szolgált 1927-ig. 1935-től tanár a M. Kir. Tengerésztisztképző Tanfolyamon. 1948-ban a Műszaki Egyetem angoltanára, 1950-től a Vasipari kutatóintézet fordítója. 1952-ben öngyilkos lett (Horváth 1999:149).
- 8 Rákos Manórol bővebben: <https://epiteszforum.hu/dinasztiak-mesterek-es-muveszek-a-rakos-csaladban>.
- 9 Günsberger (Sági) Ödön (1894, Mihályi – 1970-es évek Haifa) 1912-ben véget a Nauticán, 1913-ban az Atlantica III. tiszte. 1916-tól hadnagy, és II. tiszt a Fiume gőzö-sön, 1918-ban a Gróf Khuen Héderváry II. tiszte, 1921-től kapitány és a Szerényi I. tiszte. 1929-től az SS Magyar III. tiszte, majd Transocéánia Rt. Tisza gőzösének I. tiszte, majd újra a Magyar gőzö-sön szolgált, ekkor már parancsnokként. 1934-től a Palestine Lloydnál hajózott, ahol az Atid motorhajó kapitányaként Budapest – Haifa útvonalat is tett. A háború után, az izraeli tengerészet egyik alapítója lett, 1948-ban ő kapta meg az 1. számú izraeli tengerészképesítést. 1970-ben ment nyugdíjba (Horváth 1999:117–118).
- 10 Horváth 1999:153.
- 11 Horváth 1999:121.
- 12 BFL. VII–2–e. 30654–1929. Pannónia Magyar Tengerhajózási Rt. 1929–1936 (Ügyirat).
- 13 Érdekesképp jegyezzük meg, hogy a háború előtt a Grünhut & Co. fiumei cég is birtokolt egy Magyar nevű gőzöst, de annak ehhez semmi köze nem volt (Pelles–Zsigmond 2021). A Pannónia Rt. hajója eredendően Stella néven a trieszti Navigazione Libera társaság hajója volt, melyet 1915-ben a Fekete-tengeren az oroszok elfoglaltak, majd, amely 1918-ban visszakerült eredeti tulajdonosához, ahonnan 1929-ben a Pannónia Rt. vásárolta meg. A hajóról lásd bővebben: Gatscher-Riedl 2022:197–205.
- 14 A Tenger1929. 238.

- 15 Schláth 2017:284.
- 16 BFL. VII–2–e. 30654–1929. Pannónia Magyar Tengerhajózási Rt. 1929–1936 (Ügyirat).
- 17 Pelles 2023.
- 18 Schláth 2017:285. Vesd össze: MMKM. KEZ. 677. Egyes kutatók biztosítási csalást emlegetnek a hajó elsüllyedése kapcsán, melyen források hiányában nem tudunk megerősíteni, de a cég jegyzőkönyvei alapján nem valószínű, hogy ez történt, mert a hajó elsüllyedése csak felgyorsította a cég megszűnését, nem pedig megakadályozta azt a remélt biztosítási forrásokkal (MATE 2021:28).
- 19 BFL. VII–2–e. 30654–1929. Pannónia Magyar Tengerhajózási Rt. 1929–1936 (Ügyirat).
- 20 Schláth 2017:285–286. A hajók mind a Hermann Kimme brémai cégtől érkeztek a Transoecánia flottájába (hajoregiszter.hu).
- 21 BFL. VII–2–e. 32831–1931. Angol-Magyar Hajózási Rt., 1931–1949 (Ügyirat).
- 22 Schláth 2017:287.
- 23 A Csárdára szintén Craggs biztosított jelzáloghitelt 26 050 font sterling összegben (Schláth 2017:286.).
- 24 Schláth 2017:288.
- 25 Napi tudósítások, 1920-1944 | Könyvtár | Hungaricana.
- 26 [https://www.hajoregiszter.hu/hajoadatlap/britkon\\_excscarda\\_exleominster\\_excapelcastle/1021](https://www.hajoregiszter.hu/hajoadatlap/britkon_excscarda_exleominster_excapelcastle/1021).
- 27 Hague 2000:31.
- 28 [https://www.hajoregiszter.hu/hajoadatlap/vinlake\\_excscikos\\_exnorth\\_pacific/1019](https://www.hajoregiszter.hu/hajoadatlap/vinlake_excscikos_exnorth_pacific/1019).
- 29 BFL. VII–2–e. 32983–1931. Magyar Tengerentúli Hajózási Rt., 1931–1941 (Ügyirat).
- 30 BFL. VII–2–e. 40797–1939. Magyar Orient-Vonal Tengerhajózási Rt., 1939–1948 (Ügyirat).
- 31 BFL. VII–2–e. 40797–1939. Magyar Orient-Vonal Tengerhajózási Rt., 1939–1948 (Ügyirat).
- 32 MNL. OL. Z. 429. Ganz és Társa Villamossági Rt. 25. cs. 159. tétel Tengeri motoros áruszállító hajók építése.
- 33 MNL. OL. Z. 429. Ganz és Társa Villamossági Rt. 25. cs. 159. tétel Tengeri motoros áruszállító hajók építése.
- 34 MNL. OL. Z. 429. Ganz és Társa Villamossági Rt. 25. cs. 159. tétel Tengeri motoros áruszállító hajók építése.
- 35 MNL. OL. Z. 429. Ganz és Társa Villamossági Rt. 25. cs. 159. tétel Tengeri motoros áruszállító hajók építése.
- 36 BFL. VII–2–e. 40797–1939. Magyar Orient-Vonal Tengerhajózási Rt., 1939–1948 (Ügyirat).
- 37 BFL. VII–2–e. 40797–1939. Magyar Orient-Vonal Tengerhajózási Rt., 1939–1948 (Ügyirat).
- 38 MNL. OL. Z. 429. Ganz és Társa Villamossági Rt. 25. cs. 159. tétel Tengeri motoros áruszállító hajók építése.

- 39 MNL. OL. Z. 429. Ganz és Társa Villamossági Rt. 25. cs. 159. tétel Tengeri motoros áruszállító hajók építése.
- 40 MNL. OL. Z. 429. Ganz és Társa Villamossági Rt. 25. cs. 159. tétel Tengeri motoros áruszállító hajók építése.
- 41 hajoregiszter.hu
- 42 BFL. VII-2-e. 40879-1939. Kereskedelmi-Tengerhajózási Rt., 1939-1948 (Ügyirat).
- 43 MNL. OL. Z. 429. Ganz és Társa Villamossági Rt. 25. cs. 159. tétel Tengeri motoros áruszállító hajók építése.
- 44 BFL. VII-2-e. 40879-1939. Kereskedelmi-Tengerhajózási Rt., 1939-1948 (Ügyirat).
- 45 hajoregiszter.hu

## FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

### Levéltári források

- BFL. VII-2-e. 30654-1929. Pannónia Magyar Tengerhajózási Rt. 1929-1936 (Ügyirat).
- BFL. VII-2-e. 32831-1931. Angol-Magyar Hajózási Rt., 1931-1949 (Ügyirat).
- BFL. VII-2-e. 32983-1931. Magyar Tengerentúli Hajózási Rt., 1931-1941 (Ügyirat).
- BFL. VII-2-e. 40797-1939. Magyar Orient-Vonal Tengerhajózási Rt., 1939-1948 (Ügyirat).
- BFL. VII-2-e. 40879-1939. Kereskedelmi-Tengerhajózási Rt., 1939-1948 (Ügyirat).
- BFL. VII-2-e. 40879-1939. Kereskedelmi-Tengerhajózási Rt., 1939-1948 (Ügyirat).
- Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Archivum. Kézirattár. 677. kézirat.
- MNL. OL. Z. 429. Ganz és Társa Villamossági Rt. 25. cs. 159. tétel Tengeri motoros áruszállító hajók építése.

### Szakirodalom

- Gulyás László-Bali Lóránt (2012):** Ten years from the history of Fiume, 1914-1924. 41-53. pp. *The Twentieth Century*. 2012/2. szám 41-52. old.
- Gatscher-Riedl, Gregor (2022):** *Dampfer unter dem doppeladler. Handelsschiffe und reedereien in der Habsburgermonarchie*. Berndorf. 197-205. old.
- Hague, A. (2000):** *The allied convoy system 1939-1945: its organization, defence and operation*.
- Hajóregiszter:** hajoregiszter.hu
- Hamerli Petra (2018):** *Magyar-olasz diplomáciai kapcsolatok és regionális hatásaik (1927-1934)*. Fakultás Kiadó, Budapest.
- Horváth József (1999):** *A „Nautica”. A fiumei Tengerészeti Akadémia története*. Róna, Budapest. *Hungaricana, Napi Tudósítások: Napi tudósítások, 1920-1944* | Könyvtár | *Hungaricana*.
- MATE (2021):** *A magyar tengerhajózás története*. Magyar Tengerészek Egyesülete. 608. o.

**Pelles Márton (2023):** Az Atlantica Trust története (1906–1944). Századok 2023/4, 789–814. old.

**Pelles Márton – Zsigmond Gábor (2021):** A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet története 1868–1921. 2. bővített kiadás. Szülőföld Kiadó, Szombathely.

**Rákos Lajos (1928):** Az új szabadhajózási törvény. A Tenger 1928. 250–252.

**Schláth János (2017):** Eltékozolt örökség. Szemelvények a magyar tengerhajózás történetéből. Budapest.



**LEBA JÓZSEF****PhD, óraadó oktató,**

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest  
*teaching instructor, Pázmány Péter Catholic University, Faculty of  
Humanities, Budapest*

**ORCID:** 0009-0002-2739-7493**email:** drlebajozsef@gmail.com**A BUDAPESTI ZSIDÓ LAKOSSÁG GAZDASÁGI  
SZEREPE 1873-1918 KÖZÖTT**

*THE ECONOMIC ROLE OF THE JEWISH POPULATION OF  
BUDAPEST BETWEEN 1873 AND 1918*

**ABSTRACT**

The Hungarian capital, established in 1873, began to develop rapidly almost immediately. The XX. by the beginning of the century, Budapest had developed into a real world city. The citizens of the big city participated in this development in various ways. Not only Hungarians, but also many other nationalities settled in Budapest. Among these nationalities, I analyze the Jews. First, I will introduce their first residence, the Orczy House. At that time, they could not live within the city walls. In the second chapter, I briefly analyze the Jewish population of Terézváros, Erzsébetváros and Józsefváros. Then I turn to the analysis of the Jewish population of Budapest according to income and professions, starting from the top layer and moving downwards. In my study, I explain that they were most present in trade, banking and in the entrepreneurial sector in general. They were also attracted to independent intellectual careers. In Budapest, neologism and orthodox tendencies were present, whose, mentality, customs and attitude towards the majority society differed somewhat.

**Kulcsszavak:** kereskedelem, Budapest, fejlődés, dualizmus, zsidóság**Keynotes:** commerce, Budapest, development, dualism, Judaism**1. Bevezetés**

Budapest nem egy régi város, hiszen csak 1873-ban született meg, a kiegyezést követően, tulajdonképp felsőbb utasításra hozták létre, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia keleti felének is legyen egy fővárosa, egy világváros, amelyből akkoriban minden kontinensen már egyre több és több volt. Az 1872. XXXVI. Buda-Pestet fővárosi törvényhatósággá alakító és annak dolgai rende-

zéséről szóló törvénycikk 1872. december 22-én jelent meg. „1.§ Buda és Pest szabad királyi fővárosok, valamint Ó-Buda és a Margit-sziget, ez utóbbiak Pest vármegyéből kikebelezetvén, Buda-Pest főváros név alatt egy törvényhatósággá egyesítetnek.” A törvény kiadását követően 1873. január 9-én összeült egy harmincnégy tagú bizottság, melynek feladata az egyesítéshez szükséges szervezeti változtatások kidolgozása és előkészítése volt. Munkájuk megfelelő elvégzéséhez albizottságokat is alakítottak, melyekkel egészen szeptember 11-ig többször tartottak ülést. Az előkészített javaslatokat a Vigadóban összeült első közgyűlés október 25-én elfogadta, majd Havas Ignác belügyminiszteri biztos megalakultnak nyilvánította Budapest törvényhatóságát. November 17-én Budapest főváros tanácsa átvette az ügyeket a tevékenységüket az előző napon beszüntető városi tanácsoktól, ezzel végleg létrejött az egységes Budapest. Az első polgármester Ráth György lett, akinek deklarált célja volt, hogy „Budapest a világvárosok sorában az öt megillető díszes helyet elfoglalja.”<sup>1</sup>

Budapest megalakulásától kezdve folyamatosan fejlődött, a századforduló idején a kijelölt célt, a prosperáló világvárossá válást is teljes mértékben sikerült elérni, szép hidak, impozáns főútvonalak, modern létesítmények, gyönyörűen kialakított közterek, földalatti vasút, adták bizonyítékát, hogy Magyarország fővárosa méltó címére.

A rengeteg új építmény mellett a gazdasági élet is folyamatosan pezsgett, hatalmas fejlődés ment végbe ezekben az évtizedekben e téren, Budapest hazánk lüktető szívévé vált gazdasági értelemben is. Az ipar, a bankok, a kereskedelem fellendült, hatalmas tőkék keletkeztek, sokan meggazdagodtak a budapesti polgárok közül, miközben munkájukkal a fővárost is gyarapították.

A több nemzetiség által is lakott, és folyamatosan növekvő lélekszámú Budapest számtalan lakosa közül írásomban kimondottan egy etnikum, a zsidóság korabeli gazdasági helyzetével és szerepével foglalkozom.

### 1.táblázat: Budapest izraelita népességének változása a korban

1. Table: Changes in the Jewish population of Budapest over the years

időpont	1869	1880	1890	1900	1910
szám szerint	44. 890	70. 879	103. 317	168. 385	203. 487
százalékban	16. 6	19. 7	21	23. 1	23. 1

*Forrás:* Dr. Thirring Lajos: Nagy-Budapest népessége, Budapest székesfőváros háziyomdája, 1935.: 79. p.

## 2. Mindenek eredete, az Orczy-ház

A régi Pest, a török háborúk után kisváros volt, ahol hosszú időn keresztül zsidók nem lakhattak a városfalon belül. Ez a városfal nagyjából a mai Kiskörút vonalát követte, a város másik, természetes határa a Duna volt.

Az izraeliták azonban megtalálták a lehetőséget arra, hogy a letelepedési tilalom ellenére részt vehessenek Pest gazdasági életében. Ennek módja pedig az Orczy-ház több mint egy évszázadon keresztül használata volt. Ez a gigantikus épület a mai Károly körút és a Király utca sarkán állt, s megnyílásától, a XVIII. század végétől lebontásáig, 1936-ig a „gettó citadellája” volt. Ez a terület már kívül esett a városfalon, így a zsidók itt már tartózkodhattak.

Az óriási, három udvarral is rendelkező komplexum minden olyan dologgal rendelkezett, amire az ide betérő izraelitának szüksége lehetett, volt kóser kávéház, ahol a vendégek kalapban, sapkában ültek az asztaloknál, héber nyelvű lapokat olvasva, héber betűs kártyalapokkal játszva. Ez itt már teljesen természetesnek tűnt.<sup>2</sup>

Mivel Pesten éjszakára nem maradhattak, így szállásukat az akkoriban kiépülő Terézia külvárosban volt a legegyszerűbb megoldaniuk. A háztulajdonos, az Orczy család, igyekezett a betérő zsidó vendégek kedvében járni, így 1795-ben az óbudai főrabbi, Kunitzer Mózes fennhatósága alatt zsinagógát is berendezhettek.<sup>3</sup> (A házban később már két imaház is működött, és az ott élő lakosok kereskedelmi érzékére kiváló példa, hogy mikor 1859-ben a Dohány utcában található nagy és impozáns zsinagóga elkészült, az akkor meglehetősen gyorsan feleslegessé váló egyik templomukat üzleti célra kezdték el használni, s Pollák Jakab Központi Szörme-kereskedő Vállalata hasznosította.)<sup>4</sup> Ebben a hatalmas házban volt a pesti zsidók megtelepedésének első állomása, ide összpontosult kereskedelmi tevékenységük. A kétemeletes komplexumban lakások, üzletek, raktárhelyiségek, pincék voltak, melyek bérbeadása hosszú időn keresztül hatalmas jövedelmet biztosított az Orczy családnak. Szinte egy egész kisváros alakult ki itt, ahol minden megtalálható volt, ami a zsidó élethez kellett, a fentebb említett dolgok mellett volt itt mészárszék, fürdő, sőt még sírkőfaragó is működött a zsúfolt, szinte keleti bazárként nyüzsgő épületben. A kávéházban működött gabonatőzsde és bőrbörze is.<sup>5</sup>

A jogszabályi keretek változásával, azzal, hogy 1840-től a zsidók már ingatlant birtokolhattak, a dolgok kezdtek megváltozni.<sup>6</sup> Az Orczy-ház környékén egyre több izraelita lakos telepedett meg, az 1870-es években a Király utca 7.500 fős lakosságával megközelítette egy kisváros lélekszámát. A belső Terézvárosban kis-kereskedések, szatócsboltok, kávémérések, pénzváltók sorakoztak egymás mellett, sok esetben szinte konstantinápolyi hangulatot árasztva. A Király utca két oldalát műhelyek, kisüzemek, üzletek szegélyezték. Az itt élők számára ez már egyszerre volt munkahely, lakóhely, valamint a hitélet és a szórakozás helyszíne, ugyanis a Király utcában éjszaka sem állt meg az élet, a sokszor zsidó tulajdonosok által vezetett zengerájok<sup>7</sup>, Berger Málcsi pincéje, Vak Holló, Kék Macska, Vörös Macska, Fekete Macska sok kikapcsolódásra vágyót vonzott.<sup>8</sup> Itt már tetten

érhető, hogy a zsidó lakosság nem csupán kívülállóként van jelen, hanem aktívan részt vesz a főváros gazdasági életében. Ha nem is azonnal, hanem egy folyamat részeként, de lezárul az „Orczy-korszak”.

### **3. A mai Erzsébet város, Terézváros és a Józsefváros korabeli izraelita lakossága**

Magyarországra a XIX. század elejétől nőtt meg jelentősen a bevándorlás. A század második felében a zsidó családok nagyarányú természetes szaporodása miatt a Habsburg Birodalom magyar tartományában élő zsidóság létszáma mintegy nyolcszázezer főre nőtt. Ennek a hatalmas tömegnek a Budapesten élő része többnyire a címben említett három pesti kerületben lakott, itt a népesség számarányán belül is jelentős százalékban voltak kimutathatóak. A Dob utca környékén például kimondottan sok ortodox család élt.<sup>9</sup> Fontos azonban kiemelni, hogy a magyar fővárosban nem volt kimondottan gettónak minősített terület, miközben ekkoriban a legtöbb európai országban és városban törvény írta elő a gettók létesítését. A zsidók csak ott élhettek, ez számukra kijelölt körülhatárolt terület volt. Mivel azonban igaz, hogy például a Király utca környékét mintegy kétszáz év óta jórészt zsidók lakták, ezt a területet talán joggal nevezhetjük e néven, de helytállóbb a zsidónegyed kifejezés.<sup>10</sup> Terézváros és Erzsébetváros bizonyos területein a zsidó élet teljes vertikuma kiépült a dualizmus időszakában. Ez adott egy tipikusan zsidó arculatot, a boltok, a számtalan kifőzde, a vendéglők, kocsmák, kávéházak pedig teljessé tették a hangulatot.<sup>11</sup>

A Király utcában ortodox héber nyelvű könyvesboltok is voltak, az arculatot ezek is formálták, hiszen a zsidók előszeretettel nevezik magukat a „könyv népének”, talán nem is véletlenül.<sup>12</sup> Összességében elmondhatjuk, hogy a XIX. század jó volt a hazai zsidósághoz, az emancipáció mellett számuk is jelentősen gyarapodott, 1900-ra már a magyar főváros lakosságának mintegy tíz százalékát alkották, és mivel e népesség döntően az említett három pesti kerületben lakott, így számarányuknál fogva már a városkép, az utca markánsan látható részét képezték.<sup>13</sup>

### **4. Társadalmi rétegződés**

Mint minden nagyobb létszámú társadalmi csoport, így a zsidóság estében is elmondhatjuk, hogy természetes rétegződés alakult ki. Születés, képesség és motiváció alapján a népesség különbözött, a dualizmus rendszere pedig lehetővé tette, hogy az addig marginálisabb helyzetben lévő csoportok tagjai is feljebb kerülhessenek. A felfelé törekvők közül sokan izraeliták voltak, és elmondhatjuk, hogy egészen az első világháborúig a magyarországi iparosítás sok innovátora és vállalkozója zsidó volt. Bizonyos logikát is feltételezhetünk a rendszerben, hiszen a modernizáció előfutárai, vezetői, ellentétben a földesurakkal, a nemességgel, sem társadalmilag, sem politikailag nem támogatták a régi rendszert, csak az új, kapita-

lista rendszert képviselték, képviselheték. Az új középosztály, ahová a feltörekvő zsidók is tartoztak, változásra és újításra törekedett. Mentalitásából adódóan tehát a felemelkedő új középosztály meghatározó rétege lett a zsidóság. Azonban annak, hogy ez így alakult több oka is volt. Egyrészt a dualizmus iparosodása előtt a zsidók egy része mezőgazdasági termékekkel kereskedett, így ekkor már rendelkezett a szükséges tőkével. Másrészt a magyar hazafias érzületűvé váló zsidóságnak teljesen stabil, megingathatatlan politikai helyzete volt a sok nemzet által lakott országban. Harmadrészt a zsidók mindig nagyon ügyesen használták nemzetközi kapcsolataikat is, melyekből bőven akadt. Negyedrészt a kiegyezést követő évtizedekben a zsidó nagypolgárság sikeresen és tudatosan beépült a magyar gazdasági elitbe. A XX. század elején a zsidók ott voltak a GyOSz (Gyáriparosok Országos Szövetsége) alapítói között és sokan közülük tevékenyen részt vettek a magyar nagybankok alapításában és irányításában is.<sup>14</sup> A pénzüzetek irányításában szinte domináns szerepre tettek szert, a szektorban az 1910-es adatok szerint a hitelintézetek igazgatóinak kilencven százaléka izraelita vallású volt. Emellett ugyanebben az évben Budapesten a kereskedelemben és a bankszektorban fizetéssel rendelkező vezetők 67, míg az iparban tevékenykedő vezetők 56%-a volt izraelita vallású.

#### **4. 1. A budapesti izraelita lakosság legfelső, leggazdagabb rétege**

Iparbáró és bankár, e kifejezések sűrűn elhangzanak korunkban, és sokan hajlamosak ezeket a szavakat a gazdag zsidókkal azonosítani, és annak ellenére, hogy nem minden bankelnök és ipari vezető volt izraelita, mégis sokszor még ma is e kifejezések a hazai zsidó származású pénz és ipari arisztokráciát jelölik. Sokan közülük valódi arisztokratává váltak, nemesítést, majd nem egy esetben főnemesi, bárói kinevezést is elnyertek az uralkodótól. Nemesi előnevet használtak már ekkor, és olyan is volt közöttük, aki meg is keresztelkedett. Ez a nemesítés a zsidó vagyoni arisztokrácia státuszát megerősítette a társadalmi ranglétrán, beágyazódottságuk ezáltal erősebbé vált, a magyar nép integrált részeivé váltak. A XIX.-XX. század nemesítéseinek mintegy 20%-a zsidókat érintett, ők a sikeres gazdasági tevékenységükkel felemelkedők rétegéből kerültek ki, vagyonuk egy részét földbirtokokba fektették, kastélyt vásároltak, hogy minél tökéletesebben azonosulhassanak a történelmi arisztokrata családok életvitelével. Azonban nem csak a nagy múltú famíliák életmódját igyekeztek utánozni, hanem családi kapcsolatok révén össze is fonódtak velük. Az előnyök ilyen esetben kölcsönösek voltak, a gyakran ekkor már szerényebb anyagi körülmények között élő kékvérűek számára jól jött a rendkívül tehető, folyamatosan magas életszínvonalat biztosító új családtag, míg az újonnan nemesítettnek hatalmas társadalmi legitimációt nyújtott az, hogy házasátarsa családfája sok évszázadra nyúlt vissza, és ősei között számos kiemelkedő személy volt megtalálható.<sup>15</sup>

A hazai izraeliták közül az 1824 és 1918 közötti időszakban mintegy 350 család vagy személy kapott nemességet. A dualizmus ideje alatt volt ez a jelenség a legdinamikusabb, ekkor 280 nemesítés történt. Az ebben az időben számukra elérhető legmagasabb főúri cím a báróság volt. Körülbelül harminc zsidó vagy zsidó eredetű bárói családot tartunk számon, akik nemesítésüket ekkor nyerték el. Az újonnan kinevezettek elsöprő többsége a neológ irányzathoz tartozott, a zsidó nemesek közül alig egy-két százalék tartozott az ortodox irányzathoz.<sup>16</sup>

Ezek a modern főnemesek, bár szerte az országban rendelkeztek birtokokkal, döntően azért valamilyen módon mindig kötődtek a fővároshoz, lakhelyük vagy legalább valamilyen vállalkozásuk révén. Mindenképpen érdemes a közülük leginkább kiemelkedő személyiségekkel, ha csupán néhány mondat erejéig is, de külön-külön foglalkozni.

E réteg jó eséllyel legismertebb képviselője a gyáriparos, báró csepeli Weiss Manfréd (1857-1922) volt, akinek testvére, csepeli Weiss Berthold (1845-1915) szintén nemesítést nyert, azonban miként az a nevéből is látszik, bárósításig már nem jutott. A fiatalabb Weiss testvér, Manfréd, a budapesti kereskedelmi akadémián szerzett oklevelet 1873-ban, majd vállalkozásba kezdett. Az évek során egyre nagyobbá fejlődő konzerv- és tölténygyárát 1892-ben Csepelre költöztette. Vállalkozását a nyersanyag-feldolgozásától a késztermék előállításáig tartó folyamatokat egyesítő vertikális nagyüzemmé fejlesztette. 1913-ban zárt, családi tulajdonú társaságként létrehozták a Weiss Manfréd Lőszer-, Acél, és Féművek Rt.-t.<sup>17</sup> Állhatatos, kitaró és innovatív munkájával hatalmas vagyont szerzett, és emellett, a korban elérhető legmagasabb rangokat is elnyerte, főrendiházi taggá nevezték ki, és utódaira vonatkozó bárósítást nyert. Bárói kinevezését a háború alatt a hadiipar területén a katonai érdekek előmozdítása miatt kapta, szinte az utolsó pillanatban, 1918. IX. 16-án kelt az okmány.<sup>18</sup> Testvére, Berthold szintén gyáriparos volt, és eleinte Manfréddal közös vállalkozást vezettek, testvérével Bosznia-Hercegovina okkupálásakor részt vettek a katonai szállításokban, később azonban Berthold külön útra tért, többek között a pesti Lloyd Társulat elnöke is volt. Közéleti tevékenységet is folytatott, melynek során szorgalmazta a budapesti HÉV megalapítását.<sup>19</sup>

A korabeli Budapest sikeres izraelitái között mindenképpen érdemes megemlíteni Zwack József (1821-1915) nevét és tevékenységét. Zwack miután kitanulta a szeszipari szakmát, 1840-ben Pesten az egykori ügynevezett Marokkó udvarban, melyet 1962-ben lebontottak és területét az Erzsébet, akkori nevén Engels, térhez csatolták, rendezett be szerény üzemet, amelyet 1854-ben, mint a legelső szabadalmaztatott likörgyárat, az Üllői útra helyezett át. A likőr-, rum- és szeszgyártás fokozatos fejlesztésével készítményei a külföldi piacokon is versenyképesek lettek. A gyár legismertebb terméke az Unicum volt, amelyet a Zwack család 1790-től készített. Az ital nevét 1883-ban védjegyeztették. Az üzem még egyszer költözött, ezúttal is Budapesten belül, és ezúttal is megint egy kicsivel kijebb a központtól. Az átszervezett italgár a Soroksári és a Dandár utca sar-

kára került, ahol korszerű technikai berendezéseivel tűnt ki, például a pince és az utca szintje között felvonót üzemeltettek.<sup>20</sup>

Szintén nagy jelentőségre tett szert a Hatvany-Deutsch család is, mely hatalmas vagyon ura volt, gazdagságukat a magyar cukoriparban való tevékenységük alapozta meg. Sokrétű üzleti tevékenységükre jellemző, hogy cukorgyáron kívül sörfőző üzemet, cserzőműhelyt és gőzmalmot is üzemeltettek. A család legismertebb képviselője báró Hatvany Lajos (1880-1961) volt, akinek regénye az „Urak és emberek” belülről rajzolta meg a magyar társadalmi rétegek életét és vívódását az identitással, az asszimilációval. Hatvany Lajos, aki maga is kitért, annak ellenére, hogy elődei gazdasági teljesítményükkel jutottak az elérhető legmagasabb cím birtokába, már nem volt igazán sem üzletember, sem gyáros. Ő már író, irodalomkritikus, a magyar irodalom mecénása volt. Budapesten több nivós ingatlannal, köztük egy palotával is rendelkezett, s a magyar főváros irodalmi életében aktívan részt vett. Pártolta Ady Endrét, az író súlyos betegsége, haldoklása idején sem hagyta magára. Azonban nem ő volt családja egyetlen képviselője, aki eltávolodott az üzleti élettől, báró Hatvany Ferenc (1881-1958) festőművész lett.<sup>21</sup>

A hazai pénzarisztokrácia kiemelkedő jelentőségű képviselője volt báró Kornfeld Zsigmond (1852-1909), aki a bécsi Rothschildok közvetítésével 1878-ban jött Budapestre, miután Prágában, Bécsben és Párizsban is dolgozott már a nagyhatalmú frankfurti családnak, hogy itteni bankjukat felügyelje.<sup>22</sup> Ideiglenes itt tartózkodása élethosszig tartott végül. A Magyar Általános Hitelbank leválasztása a bécsi Credit-Anstaltól az ő érdeme, az immár önálló nagybankként funkcionáló Hitelbanknak előbb vezérigazgatója 1900-tól, majd elnöke 1906-tól haláláig. Érdemei közé tartozott Bosznia megszállásakor a pénzügyi fedezet megteremtése, a századvég állami pénzügyeiben mindvégig jelentős, tulajdonképpen megkerülhetetlen szerepe volt, ő hajtotta végre a pénzreformot, az aranyfedezet és az aranykorona bevezetését. Kornfeld Zsigmond báró a budapesti tőzsde megteremtésében is jelentős szerepet játszott, annak elnökévé is megválasztották és később a tőzsde új épülete is Kornfeld kezdeményezése révén jöhetett létre.<sup>23</sup> A kiírt jelíges tervpályázatot az általa vezetett építőbizottság bírálta el, melyben bankemberek mellett szakértők is közreműködtek. A ma is álló Tőzsdepalota Alpár Ignác tervei szerint készült el, a szükséges anyagi fedezet biztosítása azonban Kornfeld munkája volt.<sup>24</sup>

Kornfeld Zsigmond báró nagy ellenlábasa és konkurense sok hosszú éven keresztül egy hozzá hasonlóan izraelita származású pesti bankár, Lánczy Leó (1852-1921) volt. Lánczy, akinek apja még a Lazarsfeld Adolf nevet viselte, és előbb tímársegéd, majd borkereskedő, később pedig sörfőzde tulajdonos volt, mindössze egy kereskedelmi iskolai végzettséggel előbb a Magyar Általános Földhitel Rt.-nél vezérigazgató, majd a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál elnök lett. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Lánczy vezetése alatt élte fénykorát. A korszakban végig a legnagyobb tőkeerejű budapesti nagybankok közé tartozott. Társadalmi presztízse természetesen neki is kiemelkedően magas volt, az ország érdekében kifejtett gazdasági tevékenységéért kinevezést nyert a főrendi házba.<sup>25</sup>

Lánczy természetesen nem elégedett meg a bankvezetői státusszal, hanem emellett a Budapesti Kereskedelmi- és Iparkamara elnöke és az Első Budapesti Gőzmalom, a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság és a Magyar Helyi Érdekű Vasutak Rt. igazgatósági tagja is volt.<sup>26</sup>

A dualizmus korabeli budapesti pénzügyi élet zsidó potentátjai közül említést érdemel még Weiss Fülöp bankár (1859-1842) is, aki a drezdai és a budapesti kereskedelmi akadémiák elvégzése után különböző bankoknál helyezkedett el a magyar fővárosban. A Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál jelentős karriert futott be, egyszerű tőzsdei intézőből a ranglétrát végigjárva jutott a legfelső pozíciókba. Emellett a Magyar Textilgyárosok Országos Egyesületének elnöke és a Gyáriparosok Országos Szövetsége végrehajtó bizottságának tagja is volt.<sup>27</sup>

A budapesti zsidók vezető szerepet töltöttek be a kereskedelemben is, a XIX. század végén a nagykereskedelemmel foglalkozók hetven százaléka származott közülük.<sup>28</sup> Az 1880-as évektől kezdődő iparosodás eredményeként az ország kimondottan gyorsan, világviszonylatban is jelentős sebességgel fejlődött, és emiatt egyre nagyobb szükség volt egy vállalkozó szellemű középosztályra. Azonban mint a keresztény többség a kereskedelmet, az üzletet, az üzletelést úriemberhez méltatlannak tartotta, és inkább a hivatalnoki, vagy esetleg a katonai, más esetben a papi pálya mellett döntöttek. Az így keletkező vákuumot jórészt a hazai zsidóság töltötte be. Megszerezték az ehhez a pályához szükséges képzettséget, amit az emancipáció ekkor már lehetővé tett, és ezt követően egyre nagyobb aktivitással kapcsolódtak be az ország gazdasági életébe. Az ezt követően újonnan meggazdagodott zsidók iskoláztatták gyermekeiket, valamint erőteljesen támogatták szellemi ambícióikat. Ily módon a következő generáció már eleve „írástudó” volt, és a kereskedelem, a gazdasági élet vagy a szellemi szabadfoglalkozások képzett szakembere.<sup>29</sup>

Annak ellenére, hogy a fővárosban élő izraeliták döntő százalékban a szinte egymásba érő három belső pesti kerületben laktak, a századfordulón már Budán is laktak gazdag zsidó családok.<sup>30</sup> A XX. század első évtizedére a főváros szinte minden kerületében megtalálható volt néhány zsidó lakos, azonban összefüggő, szemmel is jól látható csoportot a többségi társadalom mellett továbbra is csak a három, már említett pesti, belső kerületben alkottak.

#### **4. 2. A középső réteg, orvosok, építészek, mérnökök, jogászok**

Az izraelita vallás nagy hangsúlyt fektet a gazdasági függetlenségre. A korabeli karriermintákat vizsgálva kirajzolódik, hogy míg például a szegényebbé váló dzsenti csoport a kialakuló hivatalnokréteget gyarapította, és számukra az ügynevezett „nyugdíjas állás” volt az áhított cél, addig a zsidó vallásúak körében nagyon kedvelt volt a szellemi szabadfoglalkozású státusz, számos ügyvéd, mérnök, orvos volt található közöttük, akik kiemelkedően jól kerestek, azonban sokszor egész életükben a maguk urai tudtak maradni. A pénzbeli tőkefelhalmozás mellett a zsi-



dók egy másik típusú tőkefelhalmozást is előnyben részesítettek. Igyekeztek minél nagyobb humán tőkét felhalmozni. Nagy arányban szerezték meg a fizikailag kevésbé megterhelő, egyúttal jobb megélhetést biztosító szabadfoglalkozásokhoz szükséges végzettséget. Általában egyetemi tanulmányaik során a modern gazdaságban betöltendő feladatokhoz szükséges természettudományi, pénzügyi és közgazdasági képzést választották.<sup>31</sup> A modern oktatás kiemelt fontosságú volt e réteg körében, az egyén és az emancipálódó közösség egyaránt átlátta, hogy a kapitalista társadalom keretein belül a felfelé vezető út a ranglétrán az oktatás. Jelentős dolog azonban, hogy ez a mentalitás elsősorban a neológokra volt jellemző, ellentétben a konzervatív közösséggel, mely szigorúan ragaszkodott a hagyományos oktatáshoz.<sup>32</sup> Ennek a hozzáállásnak néhány évtized alatt szemmel látható eredményei is lettek. A XIX.-XX. század fordulóján már igen sok zsidó vallású volt a hazai elitben, azonban szinte mindegyikük neológ, az igazán sikeresek és gazdagok között az ortodoxok nagyon kis számmal képviseltették magukat. A korszerű oktatással való kiemelt törődés a neológ hitközség munkájában is megjelent. A Pesti Izraelita Hitközség ugyanis sok teendője mellett nem feledkezett el a zsidó fiatalok oktatásáról sem, ülésükön felmerült egy felekezeti alapon létesítendő kereskedelmi iskola alapításának ötlete is.<sup>33</sup> Maga a hitközségi előjáróság is adott arra, hogy vezetői kvalifikált emberek legyenek, a századforduló után az elnök a doktori címmel rendelkező Weissmann Fülöp volt, a jegyzői teendőket dr. Weissburg Gyula látta el és az elnökség négy tagja közül egy szintén doktori fokozattal rendelkezett.<sup>34</sup> Az előjárósági iratok arról is tanúskodnak, hogy a hitközségnek volt saját elemi fiúiskolája, amely tanárainak fizetését is ők, azaz a tagok adták, emelték óradíjukat, ha szükségesnek mutatkozott.<sup>35</sup>

A kiegyezést követően egymás után nyíltak a zsidó iskolák, melyek között a legtöbb a négy és hat osztállyal működő népiskola volt. A zsidó iskolák közül nem is egy kimondottan kereskedelmi iskola volt.<sup>36</sup> Azonban fontos megjegyezni, hogy a budapesti zsidó középosztály művelődési stratégiái mindenekelőtt a társadalmi integráció maximalizálására, az utódok biztosan felfelé ívelő mobilitása lehetőségének javítására és a családok által már addig elért társadalmi-gazdasági státusz teljes és végleges legitimálására irányultak. Emiatt a családok elsődlegesen gyermekeiket nem feltétlen zsidó iskolába, hanem jó iskolába akarták íratni, olyan helyre, ahonnan a megszerzett tudással, szellemi tőkével már eleve jobb eséllyel indultak tovább az iskola befejezése után. Így állt elő az a helyzet például, hogy a dualista korban a pesti evangélikus gimnáziumba beiratkozott diákok többsége a polgárság felső rétegéből származó zsidó volt, arányuk 1873 és 1918 között 55% körül alakult.<sup>37</sup> Sok más nagy jelentőségű személy mellett például maga Herzl Tivadar, a cionizmus megalkotója is a Fasori Evangélikus Gimnáziumot látogatta, mielőtt a család Herzl tizenkilenc éves korában Bécsbe költözött.<sup>38</sup>

Az ortodox zsidók kisebb volumenű gazdagodása nagyban összefüggött azzal, hogy bizonyos esetekben nem a hazai társadalom, hanem a saját normáik rendszere alapján éltek. Például sok zsidó pénteken napnyugta előtt 18 perccel meggyújtotta

a gyertyákat, áldást mondtak rá, ezzel szimbolikusan kifejezték a szombat megtartását, mást azonban a vallás szabályrendszeréből nem vettek át, döntően csak a többségi társadalom egyik napját éltek. Az ortodoxok azonban a szombati nyugalomnapot megtartották teljes egészében, ami jellegzetes bonyodalmakat okozott, mivel így például a kereskedéseket nem óra alapján zárták be, mondjuk hatkor, hanem mindig sötétedéskor, ami kilenckor van augusztusban és négykor januárban. Így a pénteki sötétedéstől a szombati naplementéig nem dolgoztak. A többségi társadalom e szabályokat nem ismerte, nem is foglalkozott vele, ment máshová vásárolni. Ilyen és ehhez hasonló kicsi okok miatt például kevesebb bevételük volt, ami évek alatt látható különbséghez vezetett. Markáns határvonal húzódott tehát a szombattartó és a nem szombattartó zsidók között.<sup>39</sup>

A zsidó származású hazai polgárok a XIX. század végétől egyre inkább jelen voltak a modern, elsősorban szellemi pályákon, ahonnan sokszor korábban ki voltak zárva. Az 1910-es évben például a budapesti ügyvédek 62%-a, az orvosok 59%-a, az állatorvosok 52%-a, az önálló mérnökök 44%-a, a gyógyszerészek 33%-a került ki közülük. A magasan képzett és ezzel összefüggésben magasan is fizetett értelmiségiek mellett a pesti zsidóság szép számban képviseltette magát egyéb szabadpályás vagy önálló értelmiségi pályákon is. A népcsoport vizsgált, középső, polgári rétegében kiemelkedően sok könyvkiadó, újságalapító, színházigazgató, újságíró, író színész volt található. Budapesten a korszakban az újságírók 48%-a, a színészek 30%-a, az irodalmi és művészeti területen tevékenykedők 32%-a, a tudósok és független kutatók 36%-a volt izraelita származású.<sup>40</sup>

A korban folyamatosan alakuló és szépülő Budapest építészeti arculatára is hatást gyakoroltak az izraelita építészek. Korábban ez azért sem volt lehetséges, mert a XIX. század folyamán nem folytathattak felsőfokú építészeti tanulmányokat, így a magyar építészetre mindössze vállalkozóként vagy megrendelőként gyakorolhattak hatást. Azonban az egyenjogúsítás ezen a téren is döntő változást hozott, és az azt követő évtizedekben a zsidó városfejlesztők is részt vehettek a főváros építésében, például az akkor létrejövő Andrassy út kiépítésében.

Az építészet irányába való törekvésük olyan jelentős méreteket öltött, hogy 1900-ra a Műegyetemen a zsidó építészhallgatók száma elérte a 44%-ot. Az egyetem elvégzése után általában neves, ismert tervezőirodáknál helyezkedtek el, sokan később saját tervezőirodát nyitottak. A XX. század elején már egész sor kiváló hazai zsidó építész volt, Lajta Béla, Jakab Dezső, Komor Marcell és Márkus Géza, akik csatlakoztak a Lechner Ödön nevével fémjelzett mozgalomhoz, és az általuk tervezett és kivitelezett épületek homlokzatát a magyar népművészet motívumaival díszítették, ily módon is hangsúlyozva a főváros magyar jellegét.<sup>41</sup>

Az architektúra mellett a Budapesten élő izraeliták egy másik területen is jelentős csoportot alkottak, az orvosok között is szép számban képviseltették magukat, itt a helyzet azonban egy kicsit más fundamentumon nyugodott. A középkorban a zsidók a tudományos címeiktől el voltak tiltva, az egyetemi tudományokat, mint foglalkozást nem művelhették, az orvosi mesterség viszont nem tudománynak szá-

mított, hanem inkább megbecsült kézművességnek, és a középkor óta folyamatosan működtek zsidó orvosok. Belőlük Magyarországon is sok akadt, sőt ekkor már saját kórházat is létrehozta. A Pesti Izraelita Hitközség 1889-ben nyitotta meg az Aréna, (ez a mai Dózsa György út,) Vágány és Szabolcs utcák által határolt hatalmas területen a saját kórházát. Ezt az intézményt hívták Zsidó kórháznak, ahol nevével ellentétben kezeltek nem zsidó betegeket is.<sup>42</sup>

A „könyv népe” nem csak nevében szerette a betűket és a betűvetést. Az újságírás, lapkiadás a tanult, emancipált és esetenként vagyonnal rendelkező izraeliták által előszeretettel választott hivatás volt. A XIX. század utolsó harmadában már szinte minden újságnál dolgozott zsidó munkatárs, sok újságot zsidó újságírók szerkesztettek. Fontos megemlíteni azonban, hogy aki zszurnaliszta pályára ment, döntő százalékban eloldozta vallási kötelekeit, és többnyire csak a pesti zsidó társadalom szekularizált rétegeivel tartott kapcsolatot.<sup>43</sup> Az újságírók és szerkesztők neológok voltak, az ortodox irányzat ebben a rétegben egyáltalán nem képviseltette magát.

Ha nem is a példátlan üzleti siker miatt, de érdemes megemlíteni az izraeliták által működtetett egészségügyi intézmények között a Király utca 12. alatt található Arany Oroszlán gyógyszertárat, ahol a gyógyszerész Österreicher István volt, akinek fia, kilépvé a kereskedelem kötelékéből, Örkény István néven lett ismert.<sup>44</sup>

Ha nem is műveltségi alapon, de mindenképpen a pesti zsidóság középső részéhez számítanak azok, akik kiemelkedő színvonalú és ismertségű kávéházakat üzemeltettek a fővárosban. Közismert és népszerű ilyen kávéház volt az Emke, az Astoria, a Japán, a New York és a Belvárosi.<sup>45</sup> Ezeken a helyeken sokszor pezsgő élet folyt, írók, irodalmárok, újságírók törzsasztalai alakultak ki, volt ahol már reggel találkozott, és volt olyan, ahol csak délután, azonban onnantól már hajnalig maradtak, s csak záráskor távoztak. A Japán kávéház, mely a város közepén, az Andrásy út és a mai Liszt Ferenc tér sarkán állt, valóságos „művészanya” volt. A helyet Weisz Richárd üzemeltette, aki az 1908. évi londoni olimpián aranyérmert nyert birkózásban. A Japán kávéház vendégei közé tartozott Lechner Ödön, Lajta Béla, Szinyei Merse Pál, Rippl-Rónai József, Kernstock Károly, később pedig Molnár Ferenc, Nagy Lajos, József Attila és Székely Mihály is.<sup>46</sup>

Ezekon a helyeken természetesen nem pusztán kávé, hanem ételeket és szeszes italt, például Ady Endre kedvencét, fröccsöt is árusítottak.

### 4. 3. A budapesti zsidóság kevésbé módos rés szegény rétegei

Ha a budapesti izraelita lakosság gazdasági, szakmák szerinti piramisát elkészítjük, lefelé haladva már találkozhatunk a kisegzisztenciákkal, akik sokszor jellegzetes pesti zsidó szakmák képviselői voltak. A tipikus pesti bérházak emeletesek, körfolyosósak voltak ekkoriban. Az udvar közepén állt meg az ószeres.<sup>47</sup> Az ószeres nagyon tipikusan zsidó szakma volt, mondhatni az ószeres volt a szegény zsidó archetípusa.

Mint már fentebb említettem az ortodox zsidók nagyjából a szegényebb népességhez tartoztak. Sokan közülük a Józsefvárosban, a Teleki téren és környékén laktak. A sokáig nagyjából beépítetlen, pusztás füves terület fejlődésének nagy lökést adott a vasút megjelenése. Itt épült meg a Józsefvárosi pályaudvar, amelynek környékén logikusan összpontosult a piac, mely hatalmas vonzerőt jelentett a zsidó kereskedők és vállalkozók számára. A Teleki tér tehát így épült fel, eleve piacnak szánták, mivel elhelyezkedése erre kiválóan alkalmassá tette. Ennek két oka volt, az egyik a pályaudvar maga, a másik ehhez kapcsolódott, ugyanis a város ekkor már ki volt építve a mai Köztársaság térig, tehát aki a vonatról leszállva a városba sietett, az itt mindenképpen keresztülment, valamint a belső kerületek lakossága is átsétált itt a vonatokhoz menet. Óriási ember- és árutömeg fordult itt meg, 1898-ban került ide az ócska- és zsidóvásár, és ekkor kezdődött a Teleki tér máig tartó kétes hírneve. Kiepült rendszer volt itt, a zsidóvásároknak boltjuk vagy bódéjuk volt, s sok esetben együtt dolgoztak a zálogházakkal. Az itt kereskedők nagy része azonban minden legenda ellenére szegény sorban élt, bár akadtak kivételek.<sup>48</sup>

A Teleki tér valójában a főváros kispénzű lakosságának és a pályaudvarra vidékről érkezőknek bevásárlóhelye volt. A piacon nem csak kereskedelem folyt, hanem odatelepedtek fűszeresek is, valamint kocsmák is megjelentek itt. A tér minden egyes négyzetmétere bódékkal volt telezsúfolva.<sup>49</sup>

A Józsefváros ortodox zsidó lakossága valóságos sziget volt, azonban ez a sziget elhelyezkedés egyáltalán nem volt egyedi jelenség, az ortodoxoknak, ugyanis a neológokkal ellentétben nem volt céljuk a többségi társadalomba való belesimulás. Ez okozta ezt a jelenséget, a világ többi ortodox közösségéhez hasonlóan, a pestiek is mintegy mini államként funkcionáltak, egy komplett gazdasági egységet alkottak tulajdonképpen maguk közt. Teljes vertikum szerveződött így, volt saját kórházuk, iskolájuk, öregotthonuk, árvaházuk, kifőzdéjük, zsinagógájuk. Alapvetően részt vettek a gazdanemzet életében, viszont a régi zsidó kultúra megőrzése láthatóan egy kicsit el is zárta őket a többségtől.<sup>50</sup> Budapesten azonban az ortodoxok lélekszáma nem volt igazán jelentős, mivel leginkább vidéken voltak begyökerezve, a pesti, hagyományos, vallásos közösség tulajdonképpen mindössze egy vidéki rokonnépesség nyúlványának volt tekinthető. A konzervatív hitközség kötelékében lévők számaránya a teljes budapesti izraelita lakosságnak csak mintegy öt százalékát tette ki.<sup>51</sup>

Az első világháborút megelőző időszakban a több tízezer fős budapesti zsidó lakosság többsége kereskedő, nagyon nagy százalékban kiskereskedő volt, és valójában szegényes fizetésből élt.<sup>52</sup>

Az ószeresek és piaci árusok társadalmi csoportja alatt is még helyezkedtek el a pesti zsidóságot képviselő, egészen marginalizálódott, kimondottan szegénynek tekinthető csoportok. Voltak köztük például hordárok is, akik bár kemény fizikai munkát végeztek, és jó eséllyel iskolázottságuk is csekély volt, még mindig nem tekinthetőek a budapesti mőzeshitű lakosság legalsó rétegének. Az ő

csoportjuk alatt helyezkedett el ugyanis a hitközségi segélyből tengődő „lumpenproletár” elemek rétege.<sup>53</sup>

## 5. Összegzés

A XIX. század, főként a kiegyezés utáni időszak nagyon sok helyen hozott döntő változást, többek között a zsidók életében is. Korábban a középkori állam az ember és Isten kapcsolatának fogalma köré épült, és arra törekedett, hogy az egyház vezető szellemi szerepe fennmaradjon. A korunkban Magyarországon is megjelenő modern állam középpontjában azonban már az ember és az állam által kötött „társadalmi szerződés” fogalma állt. A polgári hatalom rajzolata igen markánsan megváltozott, a korábban szinte mindent meghatározó hit helyébe az értelem lépett, és a nemességtől a bankárokhoz helyeződött át a gazdasági hatalom gyeplője. A zsidók újkora Kelet-Európában tehát a XIX. században kezdődött. Egy másik fontos és észrevehető dolog, hogy míg a középkori zsidó történelem párhuzamosan vagy esetenként szemben haladt a korabeli keresztény történelem kibontakozásával, addig az új korban a kettő már összefonódott, a keresztényekre zúduló eszmék a zsidókat is magukkal ragadták. A vallás háttérbe szorulása mindkét csoportnál megfigyelhető volt, a keresztények egyre inkább elvilágiasodtak, a zsidók közt kialakult a neológ irányzat, és a századfordulón külsejükben sok esetben már tulajdonképpen szinte megkülönböztethetetlenekké váltak a többségi társadalom tagjaitól. A zsidó emancipáció tehát nem csak a zsidó cselekvésnek, hanem a keresztény attitűdök megváltozásának is volt az eredménye. A helyzet mindörökre megváltozott, a zsidók eloldozták korábbi kötelekeiket, hogy „szerződést köthessenek” a modern állammal, amiként a keresztények is eloldozták feudális kötelezettségeiket, hogy az állam polgáraivá válhassanak.<sup>54</sup>

Ez a jellegzetes folyamat játszódott le hazánkban is, és legjobban Budapesten érhető tetten. Az itt élő zsidó lakosság már döntő hányadát tekintve neológ volt, tulajdonképpen beleilleszkedett a többségi társadalomba, a fővárosban lakó ortodox lakosság, akiknek legfőbb attribútuma a régi hagyományok megőrzése volt, úgy mentalitásában, mint öltözködésében és szokásaiban, az itteni izraelitáknak csak töredékét tette ki.

A fenti kutatási eredmények summázataként elmondhatjuk, hogy a zsidó lakosság az új gazdasági rendszerben, a kapitalizmusban kiemelkedően jól teljesített, mondhatni, megtalálta önmagát, azonban az a nézet, hogy minden izraelita vallású gazdag, vagy, hogy mindannyian kereskedők, egész biztosan téves.

Azonban bizonyos következtetések összességében levonhatóak a budapesti izraelita vallású lakosság gazdasági életben betöltött szerepével kapcsolatban. A pénzes pesti izraeliták a város legnagyobb adófizetői közé tartoztak. A vagyoneloszlás, az adóztatás és a lakáskomfort adatai hasonló tényeket mutattak, tehát összességében elmondható, hogy a korszakban a főváros izraelita lakosai jobb körülmények között éltek az átlagnál.<sup>55</sup> Emellett látható jellegzetességként egyér-

telmően kirajzolódik a zsidók magas részvételi aránya a pesti kereskedelemben, és az is, hogy viszonylag magas volt a részvételi arányuk a szellemi szabadfoglalkozásúak, jogászok, orvosok, művészek, újságírók, mérnökök, körében is.<sup>56</sup>

A vállalkozás maga volt a jellegzetes zsidó foglalkozási forma, az 1910-es népszámlálás adatai szerint például az önálló pénzügyi foglalkozásokban részvételi arányuk elérte a 85%-ot.<sup>57</sup> Előnyös volt számukra a szabadpiac, hiszen pozíciójukat így sokkal nagyobb arányban köszönhették saját maguknak, saját kreativitásuknak, szorgalmuknak és mentalitásuknak.

## JEGYZETEK / NOTES

- 1 Ágoston Gábor, Bak borbála, Csorba László, Csordás Lajos, Domonkos György, Gyáni Gábor, Kerényi Ferenc, Sali Emil, Strausz Péter, Szabó Róbert, Szerencsés Károly, Ungváry Krisztián, Valló Judit, Varga J. János, Zeidler Miklós (2007): Budapest krónikája a kezdetektől napjainkig, Bart István (szerk.), Corvina, Gyula: 289.-291. p.
- 2 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014): A magyarországi zsidóság képes története, Vince Kiadó, Budapest: 238. p.
- 3 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014): 44. p.
- 4 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014): 238. p.
- 5 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014): 89. p.
- 6 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014): 58. p.
- 7 zengeráj: német eredetű, régies kifejezés (sangerei), énekes kávéház: Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára, Akadémiai Kiadó, (1989) Budapest.: 750. p.
- 8 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna: (2014): 91.-93. p.
- 9 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014): 18.-36. p.
- 10 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014): 50. p.
- 11 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014): 52. p.
- 12 Dov London (2002): A budapesti ortodox közösség, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa, A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra, Kossuth Kiadó, Budapest: 159. p.
- 13 Shlomo Avineri (2015): Herzl, Corvina Kiadó, Budapest: 47.-49. p.
- 14 Jehuda Don (2002): A zsidók részvétele a magyar gazdaságban, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa, A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra, Kossuth Kiadó, Budapest: 49.-51. p.
- 15 Kovács András (2002): Zsidók a mai Magyarországon, Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése, Múlt és Jövő Kiadó: 199. p.
- 16 Komoróczy Géza (2012): A zsidók története Magyarországon, II. kötet, 1849-től a jelenkorig, Kalligram Kiadó, Pozsony: 199.-200. p.
- 17 Markó László (szerk.) (2007): Új magyar életrajzi lexikon, VI. kötet, Sz-Zs, Magyar Könyvklub, Szekszárdi Nyomda: 1336. p.
- 18 HU-MNL-OL-K19 (73. kötet)
- 19 Markó László (2007): 1335. p.
- 20 Markó László (2007): 1499. p.
- 21 Komoróczy Géza (2012): 203. p.
- 22 Markó László (szerk.) (2002): Új magyar életrajzi lexikon, III. kötet, H-K, Magyar Könyvklub, Szekszárdi Nyomda: 1089. p.
- 23 Komoróczy Géza (2012): 205.-206. p.
- 24 Ráday Mihály (2020): Házak nyilvános titkai 1., Fekete Sas Kiadó, Budapest: 216.-218. p.
- 25 Komoróczy Géza (2012): 213. p.

- 26 Markó László (szerk.) (2003): Új magyar életrajzi lexikon, IV. kötet, L-Ő, Magyar Könyvklub, Szekszárdi Nyomda: 67. p.
- 27 Markó László (2007): 1335. p.
- 28 Karády Viktor (2002): A budapesti zsidó polgárság, In. Szalai Anna (szerk.): A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra, Kossuth Kiadó, Budapest: 147. p.
- 29 Simon Mihály (2002): Zsidó fényképészek Magyarországon, In. Szalai Anna (szerk.): A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra, Kossuth Kiadó, Budapest: 243. p.
- 30 Dr. Balázs Pál (2009): Forgószélben, A budapesti ortodox zsidóság és iskolái, Novella Könyvkiadó, Budapest: 78. p.
- 31 Jehuda Don (2002): 53. p.
- 32 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014): 64. p.
- 33 Pesti Izraelita Hitközség, iratok, ülések jegyzőkönyvei 1896+1904-1910: 1907. március 20. ülés jegyzőkönyve
- 34 Pesti Izraelita Hitközség, iratok, ülések jegyzőkönyvei 1896+1904-1910: 1907. január 10. ülés jegyzőkönyve
- 35 Pesti Izraelita Hitközség, iratok, ülések jegyzőkönyvei 1896+1904-1910: 1910. április 19. ülés jegyzőkönyve
- 36 Felkai László (2002): A magyarországi zsidó iskolák, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa, A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra, Kossuth Kiadó, Budapest: 69.-60. p.
- 37 Karády Viktor (2002): 151.-152. p.
- 38 Shlomo Avinert (2015): Herzl, Corvina Kiadó, Budapest: 79. p.
- 39 Czingel Szilvia (2018): Ünnepek és hétköznapiak, Zsidó vallásnéprajz a Kárpát-medencében, Corvina, Budapest: 57.-58. p.
- 40 Karády Viktor (2002): 147.-148. p.
- 41 Klein Rudolf (2002): A magyarországi zsidóság és az építészet, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa, A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra, Kossuth Kiadó, Budapest: 165. p.
- 42 Komoróczy Géza (2012): 196.-197. p.
- 43 Komoróczy Géza (2012): 198. p.
- 44 Dr. Balázs Pál (2009): 57. p.
- 45 Karády Viktor (2002): 153. p.
- 46 Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória, Strbik Andrea (1995): A zsidó Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest: 332.-333. p.
- 47 Dr. Balázs Pál (2009): 56. p.
- 48 Dr. Balázs Pál (2009): 97. p.
- 49 Dr. Balázs Pál (2009): 98. p.
- 50 Don London (2002): 159. p.
- 51 Karády Viktor (2000): Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867-1945), Történeti-szociológiai tanulmányok, Mester Nyomda, Budapest: 44.-46. p.



- 52 Jehuda Don (2002): 52. p.  
 53 Karády Viktor (2002): 149. p.  
 54 Dimont Isaac Max (2022): Zsidók, Isten és történelem, Minerva Kiadó, PrintPrint Nyomda: 284. p.  
 55 Karády Viktor (2002): 146. p.  
 56 Jehuda Don (2002): 52. p.  
 57 Komoróczy Géza (2012): 216. p.

## FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Ágoston Gábor et al. (2007):** Budapest krónikája a kezdetektől napjainkig, Bart István (szerk.), Corvina. Gyula.
- Bakos Ferenc (1989):** Idegen szavak és kifejezések szótára, Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Dr. Balázs Pál (2009):** Forgószeiben, A budapesti ortodox zsidóság és iskolái. Novella Kiadó. Budapest.
- Czingel Szilvia (2018):** Ünnepek és hétköznapok, Zsidó vallásnéprajz a Kárpát-medencében. Corvina. Budapest
- Dimont Isaac Max (2022):** Zsidók, Isten és történelem, Minerva Kiadó. PrintPrint Nyomda.
- Dov London (2002):** A budapesti ortodox közösség, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa. A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra. Kossuth kiadó. Budapest.
- Felkai László (2002):** A magyarországi zsidó iskolák, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa. A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Frojmivics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória, Strbik Andrea (1995):** A zsidó Budapest. MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Budapest.
- Jalovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014):** A magyarországi zsidóság képes története. Vince Kiadó. Budapest.
- Jehuda Don (2002):** A zsidók részvétele a magyar gazdaságban, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa. A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra. Kossuth Kiadó, Budapest
- Karády Viktor (2002):** A budapesti zsidó polgárság, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa. A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra, Kossuth Kiadó, Budapest.
- Karády Viktor (2000):** Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867-1945), Történeti-szociológiai tanulmányok. Mester Nyomda. Budapest
- Komoróczy Géza (2012):** A zsidók története Magyarországon, II. kötet, 1849-től a jelenkorig, Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Kovács András (2002):** Zsidók a mai Magyarországin, Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése. Múlt és Jövő Kiadó. Budapest.

- Klein Rudolf (2002):** A magyarországi zsidóság és az építészet, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa, A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra, Kossuth Kiadó. Budapest.
- Markó László szerk. (2001):** Új magyar életrajzi lexikon, III., IV., VI. kötetek, Magyar Könyvklub, Szekszárdi Nyomda. Szekszárd.
- Ráday Mihály (2020):** Házak nyilvános titkai 1., Fekete Sas Kiadó. Budapest.
- Shlomo Avineri (2015):** Herzl, Corvina Kiadó. Budapest.
- Simon Mihály (2002):** Zsidó fényképészek Magyarországon, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa. A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Dr. Thirring Lajos (1935):** Nagy-Budapest népessége, Budapest székesfőváros házi-nyomdája.

#### **Levéltári források / archival sources**

HU-MNL-OL-K19 (73. kötet)

Pesti Izraelita Hitközség, iratok, ülések jegyzőkönyvei 1896+1904-1910

## OROSZ LÁSZLÓ

PhD, tudományos főmunkatárs

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest  
*senior research fellow, VERITAS Research Institute for History and  
Archives, Budapest, Hungary*

ORCID: 0009-0006-0393-2083

email: laszlo.orosz@veritas.gov.hu

### JÓL JÁRTAK-E A MAGYARORSZÁGI SVÁBOK 1944 TAVASZÁN A NÉMET MEGSZÁLLÁSSAL?

*DID THE SWABIANS OF HUNGARY BENEFIT WHEN THE GERMANS  
OCCUPIED HUNGARY IN SPRING 1944?*

#### ABSTRACT

Concentrating on the years of the Second World War, the study examines the efficacy of the lobbying efforts of the Volksbund, the ethnic advocacy group of the Germans of Hungary under the thumb of Berlin. The study ultimately comes to the conclusion that the Volksbund was a failure in terms of serving the self-defense exigencies of the German minority. On the one hand, the energetic resistance of the governments in Budapest overcame the Nazi-spirited solidarity of the whole of the Germans of Hungary. On the other hand, the Third Reich exploited their economic resources and blood sacrifices with ruthless precision. Berlin and Budapest's mutually reinforcing resistance defeated both minority advocacy and the aspiration for emancipation, which emboldened the greatest number of ethnic Germans. As soon as Hungary's martial willingness wavered, Berlin intervened, although neither the German occupation in March 1944 nor the Arrow Cross Party's seizure of power in October intended to avail the Volksbund. After the work of the sovereign Hungarian government was curtailed, the Hungary-based German advocacy group was proscribed only servile tasks. Never having been in position to take an autonomous decision with regard to the German minority issue, Ferenc Antal Basch, the chairman of the Volksbund, fled to Austrian territory in March 1945.

**Kulcsszavak:** kisebbségi kérdés, nemzetiségpolitika, magyarországi német etnikum, II. világháború, nemzetiszocialista népcsoportszervezet

**Keywords:** minority issues, nationalities policy, ethnic Germans of Hungary, Second World War, National Socialist ethnic advocacy group

1940 augusztusában a II. bécsi döntéshez csatolt kiegészítő jegyzőkönyv – az ún. német népcsoportegyezmény – aláírása révén a hazai németek privilegizált helyzetbe kerültek a magyar államon belül. Kiemelkedő és következményeiben sajnos visszafordíthatatlan állomása volt ez annak az útnak, amelyre Bleyer Jakab halála (1933) után lépett rá a hazai német mozgalom. E tragikus kimenetelű út, nevezetesen az asszimilációval szembeni önvédelem alapvetően jogos törekvéséből táplálkozó emancipációs mozgalomnak a körülmények által determinált radikalizálódása, végzetesen polarizálta a hazai sváb közösséget: veleszületett népiségi attribútumai megvédésének, illetve a magyarság és a magyar haza iránti évszázados lojalitás belső parancsának közös nevezőre hozása ugyanis jóformán ellehetetlenült az adott kor politikai koordináta-rendszerében.

Mindjárt az elején tisztázni kell, hogy maga a polarizálódás és a háttérben álló törésvonal eredetileg nem világnézeti-ideológiai gyökerű volt (vagyis nem a nemzetiszocializmus iránti viszonyban keresendő), hanem inkább az eltérő etnopolitikai koncepciókból fakadt! A kérdés igazából az volt, hogy a hazai németiséget érő kisebbségpolitikai sérelmeket Magyarország belügyeként kezelve és a kormánnyal együttműködve kell-e megoldani, vagy pedig külső patrónust keresve, Berlint bevonva volna célszerű engedményeket kicsikarni. E dilemmát azonban gyorsan fölülírta a történelem. Mivel 1933 után Németország nemzetiszocialista köntöst öltött, a reá taktikai megfontolásokból támaszkodó volksdeutsch szárnyra mintegy magától értetődően rávetült a náci bélyeg. Pedig hangsúlyozzuk: kezdetben vajmi kevés fogalma lehetett a német gyökereihez öntudatosan ragaszkodó hazai svábnak a nemzetiszocializmus mibenlétéről, inkább csak a népközösség eszméjét, az összetartozást és a védelem lehetőségét olvasta ki belőle. Tragikus, önsorsrontó tévedésnek bizonyult ez, mégis sok, a magyar állam iránt egyébként csöppet sem ellenséges hazai német követte a radikalizálódásnak szervezeti kereteket konstruáló fiatal értelmiségi mozgalmárokat, amikor azok – Basch Ferenc karizmatikus személye körül tömörülve – szakítottak a Bethlen-kormány által engedélyezett magyarbarát szellemiségű német ernyőszervezettel (Magyarországi Német Népművelődési Egyesület, MNNE, 1924), s létrehozták előbb a hivatalosan el nem ismert Volksdeutsche Kameradschaftot (1935), majd az immár legális Volksbundot (1938).<sup>1</sup>

A Volksbund Imrédy általi engedélyezése,<sup>2</sup> mely voltaképp az I. bécsi döntést volt hivatott honorálni, a hazai német mozgalom radikális szárnya számára valójában nem hozta meg a várt hatalmas áttörést: az alapszabályt végül szentesítő Teleki-kormány ugyanis azt gondosan visszanyesegette, tartalmilag kiherélte, és pusztán egy – a Népművelődési Egyesület melletti – második német kultúregyesület jogkörével ruházta fel a szervezetet.<sup>3</sup> Teleki tudatos „fékező” törekvései azonban nem tudták már útját állni a német–magyar bilaterális kapcsolatokban való folyamatos alárendelődés pályájának. Ráadásul a külső pozíciók romlása kihatott a mindeddig belügyként kezelt nemzetiségpolitika különösen érzékeny területére is. Egyfelől az abszolút prioritásként kezelt revíziós politikában mutatkozó rászorult-

ság és az általa kijelölt szűkülő mozgástér,<sup>4</sup> másfelől a térség német településtömbjeit immár a hitleri expanzió szolgálatába állító, a korszerű kisebbségvédelmet a „népcsoportjog” elvére helyező – és ezzel együtt a befogadó államtól „népcsoport-autonómiát” követelő – berlini politika tette egyértelművé, hogy a német–magyar relációban valójában ki fűjja a passzázsélet és mi az elvárt irányvonala a hazai német törekvések kezelésének.<sup>5</sup>

Így aztán a mind hangosabbá váló Volksbund pórázon tartásának politikája csak az újabb bécsi döntésig, 1940 nyaráig volt fenntartható. Az erdélyi revízió „áraként”<sup>6</sup> felfogható népcsoportegyezményben Budapest – dacára a hazai német kisebbség jogi személyiségként elismerését elutasító korábbi konzekvens álláspontjának és ama óvó aggályoknak, melyeket a kor elitje fogalmazott meg a szellem<sup>7</sup> és a politika<sup>8</sup> oldaláról egyaránt – végül mégis elfogadja a népcsoportelvet a hazai németiségre, amelyet immár egyedül és kizárólagosan a Volksbund képvisel (az MNNE kimondja feloszlását), biztosítva számára az akadálytalan szervezkedési szabadságot, a saját elkülönült intézményrendszer kiépítését, s körükben a nemzetiszocialista világnézet egyeduralmát.<sup>9</sup> Ezzel az érintett lakosság preferenciáitól függetlenül érvényre jutott Rudolf Hess tézise („németnek lenni annyi, mint nemzetiszocialistának lenni”),<sup>10</sup> ráadásul a faji alapú nemzetfogalom talaján állva még az identitásválasztás jogát is megvonták a már elmagyarosodott népi németektől, deklarálva a Volksbund kizárólagos jogát a népiséghez tartozás meghatározására, s így a tervszerű disszimilációra.<sup>11</sup> Végül rögzítették Berlin védhatalmi szerepét az egyezményt illetően, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a Birodalom a magyar kormánnyal közvetlenül – az érintett népcsoport feje fölött – folytathat tárgyalásokat a német kisebbség ügyeiről, lefektetve ezzel a későbbiekben járt utat, mely szerint a Volksbund csupán tárgya, nem pedig alanya, részese a róla szóló döntéseknek.<sup>12</sup>

E csapdahelyzetben mozgott a Volksbund a világháború további időszakában, s e kényszerhelyzetéből fakadó belső meghasonlottságot látta meg, illetve próbálta saját javára fordítani a magyar kormányzat – a leglátványosabban Kállay Miklós időszakában.

A Volksbund-vezérkar és személy szerint Basch rögtön a népcsoportegyezmény aláírását követően szembesült azzal, hogy nem a veszélyeztetett német népiség diadalútja veszi most kezdetét a magyar kormány gáncsoskodásai ellenében. Azt, hogy Berlin célja nem az aktív kisebbségvédelem a térség németisége érdekében, már előre jelezte Hitlernek a Reichstagban elmondott 1939. októberi beszéde az életképtelen német népforgácsok kezelése kapcsán.<sup>13</sup> Ezek összegyűjtése és áttelepítése ekkor már javában folyt a balti államokból, a szovjet területekről, Romániából, Dél-Tirolból: 1940 végére háromnegyed milliónyi német kényszerült szülőföldje elhagyására.<sup>14</sup> Komoly kihívás lehetett mindezt győzelemként kommunikálni a zárt német „Volksboden”-en kívül élő érintett (és hamarosan szintén sorra kerülő) közösségek számára. Itthon a népcsoportegyezmény sikerének zajos propagandáját a szülőföldvédelem látványos kontrasztjaként árnyalták a kijelölt

új szállásterületük felé az országon átvonuló dobrudzsai és besszarábiai németek szekérkaravánjai. Baschék érdemi meghallgatás nélkül ostromolták tiltakozásukkal a birodalmi vezetést, saját híveiket pedig vajmi kevéssé tudták megnyugtatni azzal, hogy a Duna-medence németjeinek sorsát majd csak a háború után tervezik rendezni.<sup>15</sup> Ők igazán tudhatták, hogy a döntést akkor is a fejük fölött fogják majd meghozni.

Ahogy szintén a megkérdezésük nélkül került sor a háború véráldozataiban való szerepvállalásuk kikényszerítésére, Berlin felé kiszolgáltatott helyzetük leglátványosabb megnyilvánulására is. Gottlob Berger az SS-Hauptamt vezetője már 1940-ben előterjesztette javaslatát Himmlernek, miszerint a Waffen-SS állományának feltöltésére mozgósítani kellene Délkelet-Európa népi németjeit. Az – 1940. tavaszi és 1941. nyári – illegális és titkos toborzások sikertelensége nyomán államközi szerződések révén rendezték ezeket az akciókat (az elsőt Horvátországgal kötötték 1941 szeptemberében). Ezek elfogadtatása kapcsán épp a szuverenitása látszatát mindig féltékenyen óvó Budapest pozitív hozzáállásában bíztak a legkevésbé. Maguk is meglepődtek, hogy a Bárdossy-, majd a Kállay-kormány milyen könnyen ráállt e toborzási egyezmények megkötésére. Az pedig nemigen frusztrálta Berlint, hogy a magyar kormányt mennyire átlátszó motiváció vezérelte: ezáltal is kímélni lehet a magyar haderőt, másfelől a nemzetiségpolitikai keménykezűség ódiuma nélkül lehet megszabadulni a lakosság megbízhatatlan elemeitől, tehát az úgyszólván behajtásra kerülő szövetségesi áldozatvállalás így letudható a hazai németek vérével, akik – ha máskor nem, hát a háború után – Hitler szándéka szerint amúgy is eltávolításra kerülnek majd az országból. (Az 1942. februári és az 1943. májusi két egyezmény értelmében nagyjából 20–20 ezer önkéntesen jelentkező, a magyar állampolgárságát elveszítő népi németet sikerült verbuválni, döntően a visszacsatolt országrészek erősebb népi öntudatú németjeiből, kevésbé a csonka országrészeletről.) Szervezett kiszállításukra Kállay miniszterelnöksége idején került sor, aki Hitlernél tett 1942. júniusi látogatásakor – valós politikai programját imígyen leplezve – Magyarország lojalitását kommunikálta, melynek jegyében (persze a főtebb jelzett motiváció alapján és a 2. egyezményre vonatkozó német kérést meg sem várva) további népi németek toborzásának lehetőségét is megelőlegezte.<sup>16</sup>

Mindeközben a Volksbund-sajtó harsány propagandája sem tudta leplezni azt a tényt, hogy az SS-toborzásnak (melyet a két szerződő kormány saját érdekeitől vezérelve nyereségként könyvelt el) van vesztese is: ez pedig a Volksbund, illetve az általa képviselt hazai németiség. Nem véletlen, hogy Basch – szemben Andreas Schmidt romániai német népcsoportvezetővel<sup>17</sup> – kereken megtagadta a közreműködést a legelső (még illegális) toborzásban, az immár államközi szerződésen nyugvó legális akció után pedig nem vállalta (hanem helyettesére Goldschmidt Györgyre bízta) a sikeres lebonyolítást ünneplő rádióbeszédet.<sup>18</sup> Épp ezért valódi arculcsapás lehetett, hogy – a magyar kormány kérésére – a toborzás propagandamunkáját a Volksbund nyakába varrták. Pedig éppen ő volt abban ellenérdekelt, ő szenvedett el jövátéhetetlen presztízvesztést saját tömegbázisa előtt (taglét-

számának töretlen emelkedése meg is állt 1942 nyarától, s persze a vele szemben szerveződő Hűségmozgalom<sup>19</sup> legfőbb hívószava épp a toborzás elutasítása lett). A hazai németeket aggasztotta a toborzással összekötött állampolgárság-vesztés, és főképp az, hogy utóbbit a szűrés kritériumának vélték Hitler rettegett áttelepítési tervéhez. Eközben az önkéntesek hozzátartozóiról történő nagy hangon beígért gondoskodás elmaradása vagy elégtelensége a Volksbund hitelét, az eltávozott aktív férfi-korosztály pedig a szervezet vidéki csoportjainak hatékonyságát csökkentette, nem is beszélve a földekről kieső munkáskezek okozta veszteségről. A legsúlyosabb kárt azonban a bizalmi deficit jelentette: nemcsak ellenfelei, de már hívei is úgy érezték, hogy a Volksbund a hazai németiség érdekvédelmi szervezetéből a hitleri hatalmi politika kinyújtott keze, végrehajtó szerve, úgyszólván az NSDAP fiókintézménye lett.

Ugyanakkor Berlin is mindinkább expanziós politikája megbízhatatlan eszközeként tekintett a Volksbundra, és Basch elmozdítását csupán annak vitathatatlan személyes népszerűsége miatt nem forszírozta, ehelyett inkább (a 30-as évek közepi bebörtönzése nyomán kialakult mártírkultuszára<sup>20</sup> építve) a lokális „Führerkultusz” kellékeleme gyanánt bábként a kirakatba tolta, ám minden lényegi döntésből kikapcsolta és a visszatért területek valóban nemzetiszocialista kádereivel pótolta őt. Basch kezéből így lassan kicsúszott az irányítás, ami a Volksbund vezérkarának átrendeződésében is lecsapódott. A régi vágású, alapvetően népiségi motivációjú, s inkább csak „konjunktúra-náci” csonkaországi bizalmasait kiszorították az erdélyi és szatmári, ill. a bácskai településterületekkel visszatért „világ-nézeti nemzetiszocialisták”.<sup>21</sup> Ők, akik már Trianon után amúgy sem a magyar állam iránti lojalitás légkörében szocializálódtak, Basch belső ellenzéke gyanánt beszivárogtak a kulcspozíciókba, amit jól mutat, hogy az országgyűlésben a 11 volksbundista képviselő<sup>22</sup> közt csonkaországi csak kettő maradt (Heinrich Mühl és Jakob Brandt), és a népcsoport közigazgatási jogkörébe tartozó hét területi egységnek is csupán egyetlen „hazai” irányítója akadt (Heinrich Neun, Ny-Magyarország); még a „Schwäbische Türkei” is bácskai vezetőt kapott! Baschnak az SS-szel való kapcsolata kimondottan rossz volt (Himmler „puhány”-nak tartotta, Berger a toborzások sabotálásával vádolta), amikor pedig a Gestapo 1943-ban földerítette a zsidó Spieler Klárával 1928 óta fenntartott szerelmi viszonyát, az SS-Hauptamt még lágerbe hurcolással is megfenyegette, s ettől kezdve – zsarolhatósága okán – végképp sakkban tartotta.<sup>23</sup>

E helyzetben Basch óvatosan közeledni kezdett Kállayhoz, pedig őt a Volksbund részéről kezdettől fogva bizalmatlanul fogadták. Goldschmidt helyettes-népcsoportvezető puhatolózó látogatása jól illusztrálja ezt, aki rögtön az 1942. márciusi kormányváltást követően kereste föl a miniszterelnöki hivatal nemzetiségi ügyosztályának munkatársát, Balla Pált. Miután sérelmezte, hogy az új kormányfő a tőle kihallgatást kérő Volksbund-vezetőséget válasza se méltatta, a magyar hivatalnok gögös és durva emberként írta le neki Kállayt, akinek nemzetiségpolitikai gondolkodására főképp – az általa minden kisebbséggel szemben ellenséges érzel-

műnek leírt – Pataky Tibor államtitkár<sup>24</sup> bír befolyással, ami pedig előrevetíti a hazai németkérdés súlyának devalválódását.<sup>25</sup> A jóslat nem is volt alaptalan. Noha Kállay a nagypolitika terén ügyelt a németbarátság látszatának fenntartására, a német kisebbséget érintő belpolitikai lépései azonban – a Teleki-féle hagyomány szellemében – egyértelműen arra utaltak, hogy nem tűri meg a hazai németek faltörő kosként való megjelenését a magyar államgondolat ellenében. 1942. november 20-i parlamenti beszédében világosan jelezte, hogy „a legtisztább szívvvel és szándékkal, magyar szeretettel” viszonyul a nemzetiségekhez, ám nem veszi jó néven, ha azok félreértik a nemzetiségi politika terén tanúsított „magyar lovagiaságot”, s esetleg presszionálni igyekeznek a kormányzatot „odaát és idebent” is.<sup>26</sup>

A diplomatikusan intésen túlmenő keményebb hangvételt Kállay ugyanakkor meghagyta politikustársainak, például a kiscgazda Varga Bélának, aki a kultuszminisztérium 1942. őszi költségvetési vitájában alternatíva elé állította a Volksbund tagjait: vagy alkalmazkodjanak a magyar levegőhöz, vagy pedig – ahogyan jöttek, egyetlen batyuval – távozzanak az országból.<sup>27</sup> Kállay ugyan elhatárolódott e barátságtalan kijelentéstől,<sup>28</sup> ám maga sem csinált titkot belőle, hogy csakis a hazai németek konfliktusgócként való kiiktatása lehet a kormányzat törekvése, történjen ez bármilyen úton is. A Varga-féle botrány után tiltakozó Jagow követnek például azt mondta, hogy hajlandó a hazai németekre támaszkodni, akár még állami vezető pozíciókban is, de csak akkor, ha azok asszimilációjuk révén bizonyosságát adják hűségüknek.<sup>29</sup> Ribbentrop külügyminiszternek pedig értésére adta, hogy a hazai „német kérdésnek” nem tulajdonít túl nagy jelentőséget, merthogy ők, Horthyval együtt, a Führer iniciatívája alapján kész ténynek tekintik a németek háború utáni kitelepítését. Arról van tehát szó, hogy csupán egy átmeneti időre kell – mégpedig a bolsevizmus elleni közös szövetségi együttműködés érdekében – a harmonikus együttélést fenntartani. Akár kölcsönös lemondások és gesztusok révén is. Ennek kapcsán ugyanakkor ő maga járt elől jó példával. Néhány ezek közül: a Südostdeutsche Rundschau című lapban „a haza legértékesebb fiait”-nak nevezte a magyarországi németeket,<sup>30</sup> 1942 nyarán engedélyezte a népcsoport által régóta igényelt ifjúsági szervezet (Deutsche Jugend) megalakulását, valamint a Volksbundon belüli számos gazdasági és népjóléti jellegű intézmény háborítatlan működését, Ribbentropnak pedig megígérte, hogy Basch népcsoportvezető számára rendszeres találkozások lehetőségét biztosítja.<sup>31</sup>

Cserébe viszont maga is előzékenységet várt német részről, s tudatosan politikai tőkévé kovácsolta az SS, illetve a népiségi kapcsolatokért felelős Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi) azon álláspontját, hogy Baschék a befogadó állam iránti lojalitásuk fenntartásával kapcsolják ki az államközi kapcsolatok konfliktuslehetőségeit. A VoMi helyettes vezetője, Hermann Behrends 1942. januári budapesti útján így aztán személyesen tiltotta meg Baschnak, hogy a jövőben tovább folytassa a „népiségi harcot”, s alig valamivel később Himmler is kijelentette, mindent a közös harcnak alárendelve nem akar többé panaszt hallani a magyarországi népcsoportra. Mindez a Volksbundot egyfajta „kettős lojalitás” fölöttébb bénító szere-



pébe kényszerítette, megerősítve a népcsoportegyezményben már rögzített tény: a hazai németiség objektuma lett a politikának, nem alakítója saját sorsának. Kállay ezt kihasználva könnyedén „hintázhatott” a Volksbunddal kapcsolatban. Kifelé siránkozott, milyen mértékben hátráltatja Magyarország háborús szerepvállalását a hazai német mozgalom, s így féken tartásukat voltaképp áthárította Berlinre. Befelé ugyanakkor folyamatosan aprította őket, tudván, hogy sérelmeik felhánytorgatásával süket fülekre találnak Berlinben (is). A tények pedig azt mutatták, hogy a Volksbund számára kiharcolt „állam az államban” pozíció dacára nemigen csökkent az asszimilációs nyomás – sőt Kállay idején kifejezetten új erőre kapott a névmagyarosítási kampány –, a hatósági túlkapásoknak nem parancsolt megálljt Berlin védőszárnya, a Volksbund vezérkarát és helyi aktivistáit honvédségi behívókkal tartották sakkban, a népcsoport legfontosabb prioritását, az iskolakérdés megoldását pedig elszabotálta a kormányzat. Ráadásul a Volksbund szerződésileg rögzített monopóliuma okán hivatalosan el nem ismert Hűségmozgalom lepletlen támogatása révén még a német nemzetiség belső törésvonalait is sikerült tovább mélyíteni, ily módon újjáélesztve az 1940-ben likvidált állampatrióta sváb irányvonal pozícióit.<sup>32</sup>

A népcsoportvezető annyi „tűz közé” került, ahány frontot csak megnyitott az elmúlt években, s 1944 tavaszára mindenhol defenzívában volt, mindenki elégedetlen volt a tevékenységével. E helyzetben Basch felismerte, hogy Budapest, Berlin és saját belső ellenzéke szorításában még leginkább Kállay az, aki a helyén tarthatja őt. Kállaynak nem állhatott érdekében az ő bukása, mert a pozíciójára törő bácskai lobbival aligha lesz fenntartható az eddigi „hintapolitika” révén megóvott belső status quo. Még ha kétségbe is kell vonnunk Baschnak a népbírósi perében elhangzott szavait, miszerint idővel bizalmas viszonyt alakított ki a miniszterelnökkel, aki, úgymond méltányolta tartózkodását az 1940-es egyezményben rögzített jogosítványok teljességének megvalósításától, az bizonyosan látszik, hogy Kállay „hintája” 1944-re Basch térfelére lendült át. Jóllehet továbbra sem mutatott szimpátiát feléje, sőt a hazai németiség kérdését egészében véve periférikus problémahalmaznak tekintette (későbbi visszaemlékezésében például egyetlen említésre se méltatja akár Bascht, akár a Volksbundot), mégis törekedett arra, hogy a népcsoportvezető megbillent politikai egyensúlyát magyar oldalról kiegyensúlyozza. Így amikor személyes találkozásaikkor Basch saját, a szomszéd országok népcsoportjaihoz képest sikertelen érdekérvényesítéséről panaszkodott, és arról, hogy ügynökök hada tartja őt szemmel, letartóztatására pedig bármelyik nap sor kerülhet, Kállay – a Basch-per tanúvallomásai alapján – így biztatta: „hogya nehéz helyzetben vagy a németek felé, akkor hangoskodjál, de a tetteidben maradj szerény és megbízható.” Az állítólag Basch által kért védelmet azonban nem biztosíthatta számára.<sup>33</sup>

Összességében azt állíthatjuk, hogy a Volksbund mint népcsoportszervezet önérdékű politikálása kudarcot vallott. Egyfelől a magyar kormányok – különösen érvényes mindez Kállay időszakára – energikus ellenállása a hazai németek egé-

szét náci szellemiségben összefogni és „gleichschaltolni” igyekvő totalitárius igény bukott meg. Másfelől gazdasági erőforrásaikat és véráldozatukat még csak nem is szülőhazájuk, hanem a Harmadik Birodalom aknáztta ki kíméletlen precizitással. Végül az igazából legtöbbeket megmozgató emancipációs törekvés és a kisebbségi érdekérvényesítés úgyszintén elbukott, mégpedig Berlin és Budapest egymást erősítő ellenállásán. Amint Magyarország háborús szerepvállalása veszélybe került, a Birodalom közbeavatkozott ugyan, ám sem az 1944. márciusi megszállásnak, sem az októberi nyilas hatalomátvételnek nem volt célja a Volksbund „helyzetbe hozása”. A szuverén magyar kormányzati munka ellehetetlenülése után is csupán kiszolgáló feladatokra kárhóztatták a magyarországi német népcsoportszervezetet, így aztán Basch 1945 márciusában annak tudatában menekült osztrák területre, hogy soha egyetlen pillanatra sem került az autonóm döntés pozíciójába a hazai németiség ügyeiben.

## JEGYZETEK / NOTES

- 1 A kérdéskört részletesen tárgyalja Bellér Béla (2002): *A Volksbildungsverein-től a Volksbundig. A magyarországi németek története 1933–1938. Új Mandátum.* Budapest.; Tilkovszky Loránt (1989): *Hét évtized a magyarországi németek történetéből, 1919–1989.* Kossuth. Budapest.; Spannenberger Norbert (2005): *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938–1944.* Lucidus. Budapest.
- 2 A sajtónyilvános megalakulásra 1938. november 26-án került sor, Budapesten, a Vasúti és Hajózási Klubban, több mint 150 német lakta község mintegy ezer küldöttjének jelenlétében.
- 3 Amikor 1939. április 13-án – csaknem négy hónappal a megalakulás után – Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter jóváhagyó szignója rákerült az egyesület átalakított alapszabályára, annak szövegéből következetesen kigyomláztak minden olyan pontot, amely egy kulturális irányultságú egyesület kompetenciáján túlmutatna. Jól mutatja ezt, hogy az alapszabály terjedelme igen jelentősen, mintegy háromnegyedével megrövidült. – Az alapszabályt lásd A „Magyarországi Németek Szövetsége” Alapszabályai. Kiadta a „Magyarországi Németek Szövetsége” Budapest, VI., Lendvai-utca 2. (1939) Buschmann F. utódai könyvnyomda. Budapest.
- 4 A témáról részletesebben Tilkovszky Loránt (1967): *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941).* Akadémiai. Budapest.
- 5 A Teleki-kormány felállása és a Volksbund alapszabályának áprilisi jóváhagyása előtt is tökéletesen világos volt ez. Imrédy külügyminisztereként Csáky 1939. január közepén hivatalos látogatáson járt Berlinben – Hitler, Ribbentrop és Heß egyaránt megbeszélést folytatott vele –, ahol a legfőbb cél, a magyar–német kapcsolatok erősítése kontextusában megkerülhetetlen kérdés gyanánt toladott újra és újra előtérbe Budapest viszonya saját német kisebbségéhez. Végül Heß volt, aki nyomatékositotta, hogy Berlin részéről az államközi kapcsolatok elmélyítésének feltétele a magyarországi német népcsoport iránt tanúsított megfelelő bánásmód. Vö. A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. (1968) Összeáll., sajtó alá rend., bevez. tanulm.: Ránki György–Pámlényi Ervin–Tilkovszky Loránt–Juhász Gyula. Kossuth. Budapest. 176. sz. irat. (a Hitler és Csáky beszélgetéséről készült feljegyzés) 342–347. old. A Heß-szel folytatott megbeszélésről nem áll rendelkezésre feljegyzés, arról Weizsäcker külügy államtitkárnak a külképviselőknek küldött távirata tájékoztat. Uo. 178. sz. irat. 350–351. old.
- 6 A második bécsi döntés szélesebb kontextusáról, s abban a népcsoportegyezményről Gulyás László (2018): *A Horthy-korszak külpolitikája 5.: A revíziós sikerek 2. A második bécsi döntés 1939–1940.* Attraktor. Máriabesnyő. 183–247. old.
- 7 A korszak vezető történetírója így figyelmeztet: „A számos és hatalmas, művelt és nagy szervező erővel bíró németiség e törekvései már eddig is elérték azt, hogy a tőle különváltan, idegen országokban élő németek számára a határok »spiritualizálódtak« [...]” A nemzetársak védelmének „népi» és »faji» megvalósítása, melyet a Németbirodalom megkezdett és folyton növekvő nemzetközi befolyásával támogat, [...] a német hegemonia terjeszkedésének legcélszerűbb eszköze.” A tudatos disszimiláció erőltetésével „mindenki uniformizált tagjává lesz a birodalmi központtól egységesen vezetett német népek [...] s a gazdanépekkel kizárólag államjogi viszonyban

- maradnak, melynek természete a politikai érdek, az anyaország politikai céljai szerint fog változhatni.” Szekfű Gyula (1937): Schittenhelm Ede. Magyar Szemle, 30. köt., 1937/5–8. sz. 223–231. old., az idézet helye: 224–225.
- 8 A Bethlen István egykori miniszterelnök és köre álláspontját megfogalmazó memorandum rögtön a Volksbund legalizálását követően, 1939. januárjában jutott el Horthyhoz. Ez a hazai német mozgalom eddig mesterségesen visszaszorított radikális szárnyának már az engedélyezését is megbocsáthatatlan hibaként értelmezte, mondván, mindez külpolitikailag Németország, belpolitikailag pedig a szélsőjobb javára tett engedmény, ráadásul nemzetiségpolitikai károkozás is, ugyanis a svábság, amely eddig a Bleyer és Gratz féle Népművelődési Egyesület révén „államhű vezetés alatt állott”, most államel- lenes vezetés alá került, s helyzetét tekintve „két malomkö közé szorult”. Megjósolta továbbá azt is, hogy a Volksbund a szudétanémet Henlein-párt szerepét fogja eljátszani. A memorandum szövegét közli Szinai Miklós – Szűcs László (1963): Horthy Miklós titkos iratai. Kossuth. Budapest. 43. sz. irat, 205–211. old., a vonatkozó rész 208–209.
- 9 A m. kir. minisztérium 1940. évi 8.490. M.E. számú rendelete, a Bécsben, 1940. évi augusztus hó 30-án kelt magyar–német kisebbségi megállapodást tartalmazó jegyző- könyv közzétételéről. Magyarországi Rendeleték Tára, 74. évf., 1940. Magyar Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1941. 3239–3245. old. – [https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK\\_RT\\_1940/?pg=3388&layout=s](https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1940/?pg=3388&layout=s)
- 10 A kijelentés 1938 júniusában hangzott el tőle a Deutsches Ausland-Institut (DAI) 1938. júniusi kongresszusán. Vö. Tilkovszky Loránt (1970): A német irredenta és Magyarország. A magyarországi népinémet (volksdeutsch) mozgalom útja. Történelmi Szemle, 1970/3. sz. 369–396. old., 392.
- 11 Mindezt jól visszatükrözi az épp aktuális, 1940/41 fordulóján lezajlott, magyarországi népszámlálás teljességgel átpolitizált aurája, a magyar „szentistváni” és a német faji nemzetfogalom hívószavának erejét fölerősíteni igyekvő hangos propaganda – mind- két fél részéről. A kérdésről részletesebben lásd Tilkovszky (1989) 125–131. old.; Spannenberger (2005). 241–253. old.; Czibulka Zoltán – Heinz Ervin – Lakatos Miklós (szerk.) (2004): A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztály–Központi Statisztikai Hivatal Levéltár. Budapest.
- 12 Seewann, Gerhard (2015): A magyarországi németek története. I–II. Argumentum. Budapest. II. 287. old. A szerző ugyanitt igen kritikus hangot üt meg egyfelől az egyez- mény tényével, másfelől a magyar kormány elhibázott magatartásával kapcsolatban. Mint fogalmaz: „Az egyezményben [a] kisebbségi jogok szinte egyáltalán nem ját- szottak szerepet. A középpontban sokkal inkább az a kérdés állt, hogy ki gyakorolja ki felett a hatalmat [...]” Ugyanakkor azt is világossá teszi, hogy „[...] a magyar kormá- ny önmaga mondott le magyar szuverenitási jogairól, illetve szolgáltatva ki állam- polgárai „német” részét egy idegen hatalomnak.”
- 13 Der großdeutsche Freiheitskampf. Reden Adolf Hitlers. Vom 1. September 1939 bis 10. März 1940. (1942) Zentralverlag der NSDAP. München. 82–83. old.
- 14 A „Heim ins Reich” akcióról Leniger, Markus (2006): Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit” und Umsiedlungspolitik 1933–1945. Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese. Frank & Timme. Berlin.; Vitári Zsolt (2012): „Haza a birodalomba.” A népi németek áttelepítése Németországba. Rubicon, 2012/11. sz. 22–27. old.

- 15 Schödl, Günter (1995): Lange Abschiede. Die Südostdeutschen und ihre Vaterländer (1918–1945). In: Uő. (szerk.): Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau. Siedler. Berlin. 455–530. old., 516.; Seewann (2015) II. 290–292. old.
- 16 Az SS-toborzóakciók kapcsán lásd Márkus Beáta (2023): Ungarndeutsche in der Waffen-SS. Ereignisse, Folgen, Rezeption. In: Im Fokus: Deutsche in Ungarn. Zum Gedenken an Otto Heinek. Szerk. Márkus Beáta – Eiler Ferenc. Magyarországi Németek Országos Önkormányzata. Pécs. 67–85.; Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert (2001): A Waffen-SS Magyarországon. Hadtörténelmi Levéltár. Budapest. 41–74. old. (A Waffen-SS létszámkiegészítése a magyarországi németsegből); Spannenberger (2005) 275–292, 342–352, 362–372.; Tilkovszky Loránt (1974): SS-toborzás Magyarországon. Kossuth. Budapest.
- 17 Popa, Klaus (2004): Die Herrschaftsbestrebungen des Volksgruppenführers Andreas Schmidt und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien (1940–1944) als Paradebeispiel für NS-Fanatisierung und Instrumentalisierung. Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik, 2004/1. 54–62. old. Szélesebb kontextusban Milata, Paul (2007): Zwischen Hitler, Stalin und Antonescu. Rumäniendeutsche in der Waffen-SS. Böhlau. Köln–Weimar.
- 18 A helyettes-népcsoportvezető rádióbeszédét lásd „Wer glaubt, opfert und kämpft, wird siegen!” Rundfunkansprache des Volksgruppenführerstellvertreters Georg Goldschmidt. Deutsche Zeitung, 1942. április 5. 1–2. old.
- 19 Fehér István (1983): A bonyhádi hűségmozgalom történetéhez. Akadémiai. Budapest.; Kolta László – Solymár Imre (1994): Válogatott dokumentumok a Hűséggel a Hazához Mozgalom történetéhez. Vörösmarty Mihály Ifjúsági és Művelődési Központ. Bonyhád.
- 20 Erről és Basch részletesebb életrajzához lásd Seewann, Gerhard – Spannenberger, Norbert (szerk.) (1999): Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest 1945/46. R. Oldenbourg. München. XXXVII–LXI. old., ill. Seewann (2015) 301–316. old.
- 21 Seewann (2015) 288–289. old. A szerző szerint a visszatért területek náci káderei – a bácskai Franz Hamm (1900–1988), Josef Spreitzer (1906–1991), Josef Trischler (1903–1975), továbbá az erdélyi Eduard Keintzel (1897–1973) és Carl Molitoris (1887–1972), valamint a szatmári Sepp Schönborn (1905–1945) – a Volksbundot „kvázi »magyartalanították«, vagyis a Magyarország iránt lojális, Basch vezetése alatt álló vezetőkadereket [...] kiszorították.”
- 22 A visszatért területekről behívott volksbundista képviselőkről ld. Botlik József (2020): Nemzetünket szolgálták. A visszacsatolt területek felsőházi és képviselőházi tagjai a Magyar Országgyűlésben (1938–1944). Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–45 Alapítvány. Budapest. A képviselőházban: Hamm Ferenc 569–572, Keintzel Ede 459–461, Schönborn József 506–508, Spreitzer József 597–598, Trischler József 605–606. A felsőházban: Molitoris Károly 204–206, Reszely Ottó [Othmar Ressler] 282–283, Szegedi Erich 232–233, Welker Keresztély 295–297. old. – Ők hozták létre 1944 tavaszán, kiegészülve az 1939-es választáson bejutott két csonkaországi volksbundista képviselővel, akik idáig a kormánypárt (MÉP) soraiban foglaltak helyet, a 11 tagú Német Nemzetiszocialista Törvényhozók Blokkját. Vö. Parlamenti blokkba tömörülnek a magyar országgyűlés német nemzeti szocialista tagjai. Magyarság, 1944. május 14. 6. old.

- 23 Spiegel-Schmidt, Friedrich (1991): Die Volksgruppenpolitik des Deutschen Reiches 1920–1945. *Suevia Pannonica*, 9. (1991) 33–47. old., 43.; Spannenberger (2005) 228. ill. 319–321. old.
- 24 A magyar nemzetiségpolitika meghatározó személyiségéről Fedinec Csilla (2015): Az ismeretlen eminenciás. Pataky Tibor élete: korai évek, 1888–1921. (I. rész) és Az ismeretlen eminenciás. Pataky Tibor élete II. rész (1921–1953). Kommentár, 2015/1–2. sz. 97–109. old. és 2015/3–4. sz. 1–20. old.
- 25 A megbeszélés kapcsán Spannenberger (2005) 291. old.
- 26 Képviselőházi Napló, 1939–1944, XVI. köt. (310. ülés, 1942. november 20.) 42–45. old., itt: 43. – A beszéd interpretálása a Volksbund-sajtóban: Bedeutsame Erklärungen des Ministerpräsidenten über Volksgruppenfragen. *Deutsche Zeitung*, 1942. november 22. 1–3. old.
- 27 Képviselőházi Napló, 1939–1944, XV. köt. (304. ülés, 1942. november 11.) 218–221. old., itt: 220. – Nemcsak kiszagda oldalról érkeztek ilyen hangok, ugyanebben a szelvényben nyilatkozott ekkoriban a szociáldemokrata Peyer Károly képviselő is, aki pártja 1942. decemberi értekezletén nevezte a svábkérdést vagonkérdésnek.
- 28 Képviselőházi Napló, 1939–1944, XVI. köt. (310. ülés, 1942. november 20.) 42–45. old., itt: 44.
- 29 Szinai Miklós (1992): Magyarország II. világháborús szerepéről. Kállay Miklós beszélgetése a német követtel, 1942. november 12. *História*, 1992/9. sz. 16–18. old. (Az itt közölt forrást a Wilhelmstrasse kötet nem hozza.)
- 30 Südostdeutsche Rundschau. Zeitschrift der deutschen Volksgruppe in Ungarn, Heft 1942/1., 1. old.
- 31 Míndezt megerősíti Basch 1945. október 19-i vallomása is. Lásd Akten des Volksgerichtprozesses, 291. old.
- 32 Minderről részletesen Spannenberger (2005) 273, 282–283, 312–317. old.
- 33 Vö. Basch 1945. október 18-i vallomása, ill. Birkás Géza 1946. január 16-i tanúvallomása. In: Akten des Volksgerichtprozesses, 283–290., ill. 419. old.

## FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

### Szakirodalom

- A „Magyarországi Németek Szövetsége” Alapszabályai.**: Kiadta a „Magyarországi Németek Szövetsége” Budapest, VI., Lendvay-utca 2. (1939) Buschmann F. utódai könyvnyomda. Budapest.
- A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. (1968):** Összeáll., sajtó alá rend., bevez. tanulm.: Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Kossuth. Budapest.
- Bellér Béla (2002):** A Volksbildungsverein-től a Volksbundig. A magyarországi németek története 1933–1938. Új Mandátum. Budapest.
- Botlik József (2020):** Nemzetünket szolgálták. A visszacsatolt területek felsőházi és képviselőházi tagjai a Magyar Országgyűlésben (1938–1944). Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–45 Alapítvány. Budapest.
- Czibulka Zoltán – Heinz Ervin – Lakatos Miklós (szerk.) (2004):** A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztály–Központi Statisztikai Hivatal Levéltár. Budapest.
- Der großdeutsche Freiheitskampf. Reden Adolf Hitlers. Vom 1. September 1939 bis 10. März 1940.** (1942) Zentralverlag der NSDAP. München.
- Fedinec Csilla (2015):** Az ismeretlen eminenciás. Pataky Tibor élete: korai évek, 1888–1921. (I. rész) és Az ismeretlen eminenciás. Pataky Tibor élete II. rész (1921–1953). Kommentár, 2015/1–2. sz. 97–109. old. és 2015/3–4. sz. 1–20. old.
- Fehér István (1983):** A bonyhádi hűségmozgalom történetéhez. Akadémiai. Budapest.
- Gulyás László (2018):** A Horthy-korszak külpolitikája 5.: A revíziós sikerek 2. A második bécsi döntés 1939–1940. Attraktor. Máriabesnyő.
- Kolta László – Solymár Imre (1994):** Válogatott dokumentumok a Hűséggel a Hazához Mozgalom történetéhez. Vörösmarty Mihály Ifjúsági és Művelődési Központ. Bonyhád.
- Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert (2001):** A Waffen-SS Magyarországon. Hadtörténelmi Levéltár. Budapest.
- Leniger, Markus (2006):** Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit” und Umsiedlungspolitik 1933–1945. Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese. Frank & Timme. Berlin.
- Márkus Beáta (2023):** Ungarndeutsche in der Waffen-SS. Ereignisse, Folgen, Rezeption. In: Im Fokus: Deutsche in Ungarn. Zum Gedenken an Otto Heinek. Szerk. Márkus Beáta – Eiler Ferenc. Magyarországi Németek Országos Önkormányzata. Pécs. 67–85. old.
- Milata, Paul (2007):** Zwischen Hitler, Stalin und Antonescu. Rumäniendeutsche in der Waffen-SS. Böhlau. Köln–Weimar.
- Popa, Klaus (2004):** Die Herrschaftsbestrebungen des Volksgruppenführers Andreas Schmidt und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien (1940–1944) als Paradebeispiel für NS-Fanatisierung und Instrumentalisierung. Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik, 2004/1. 54–62. old.

- Schödl, Günter (1995):** Lange Abschiede. Die Südostdeutschen und ihre Vaterländer (1918–1945). In: Uő. (szerk.): Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau. Siedler. Berlin. 455–530. old.
- Seewann, Gerhard – Spannberger, Norbert (szerk.) (1999):** Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest 1945/46. R. Oldenbourg. München.
- Seewann, Gerhard (2015):** A magyarországi németek története. I–II. Argumentum. Budapest.
- Spannberger Norbert (2005):** A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938–1944. Lucidus. Budapest.
- Spiegel-Schmidt, Friedrich (1991):** Die Volksgruppenpolitik des Deutschen Reiches 1920–1945. Suevia Pannonica, 9. (1991) 33–47. old.
- Szekfű Gyula (1937):** Schittenhelm Ede. Magyar Szemle, 30. köt., 1937/5–8. sz. 223–231. old.
- Szinai Miklós – Szűcs László (1963):** Horthy Miklós titkos iratai. Kossuth. Budapest.
- Szinai Miklós (1992):** Magyarország II. világháborús szerepéről. Kállay Miklós beszélgetése a német követtel, 1942. november 12. História, 1992/9. sz. 16–18. old.
- Tilkovszky Loránt (1967):** Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941). Akadémiai. Budapest.
- Tilkovszky Loránt (1970):** A német irredenta és Magyarország. A magyarországi népinémet (volksdeutsch) mozgalom útja. Történelmi Szemle, 1970/3. sz. 369–396. old.
- Tilkovszky Loránt (1974):** SS-toborzás Magyarországon. Kossuth. Budapest.
- Tilkovszky Loránt (1989):** Hét évtized a magyarországi németek történetéből, 1919–1989. Kossuth. Budapest.
- Vitári Zsolt (2012):** „Haza a birodalomba.” A népi németek áttelepítése Németországba. Rubicon, 2012/11. sz. 22–27. old.

#### **Források:**

Képviselőházi Napló, 1939–1944.

Magyarországi Rendeletek Tára, 74. évf., 1940. Magyar Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1941.

#### **Az egykorú sajtóból:**

Deutsche Zeitung, Magyarság, Südostdeutsche Rundschau.



**OLASZ LAJOS**

**PhD. főiskolai docens**

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,  
Szeged

*college associate professor, University of Szeged Juhász Gyula Faculty  
of Education, Szeged, Hungary*

**ORCID:** 0000-0002-4463-3251

**e-mail:** olasz@jgypk.szte.hu

**POLITIKAI VITÁK A MURAKÖZ ÉS A MURAVIDÉK  
VISSZACSATOLÁSÁRÓL (1941)**

*POLITICAL DEBATES ABOUT THE REINTEGRATION OF THE  
MURAKÖZ (MEĐIMURJE) AND THE MURAVIDÉK  
(PREKMURJE) IN 1941*

**ABSTRACT**

During the German attack on April 6, 1941, Yugoslavia fell apart. The independent Croatian state was established. Hungarian forces occupied the territories annexed during the Trianon Peace Treaty of 1920 and introduced military administration in the Muravidék. However, the Croatian administration continued to operate in Muraköz, which has a largely Croatian population. The Budapest government would have handed over control of Muraköz to the Croats. In return, he asked for the recognition of Hungarian sovereignty, as well as Adriatic port and railway rights in Croatia. However, the Croatian government considered Muraköz as its own territory and did not want to give compensation for it. In the meantime, in Hungary, especially in Zala county, a broad social movement was started for the return of these areas. Abbot Joseph Pehm was at the head of the movement. He urged the introduction of military administration in the Muraköz, and then the transition to civilian administration. The government finally took these steps during the summer, and then in December the reintegration of the entire Délvidék was signed into law.

**Kulcsszavak:** revízió, magyar–horvát viszony, katonai és polgári közigazgatás, állampolgári aktivitás, Pehm (Mindszenty) József

**Keywords:** revision, Hungarian–Croatian relations, military and civil administration, citizen activity, Joseph Pehm (Mindszenty)

## 1. A Muravidék és a Muraköz katonai megszállása

A Szovjetunió elleni támadásra készülő német vezetésnek komoly problémát okozott, hogy Jugoszláviában katonai puccs robbant ki, megdöntötték a Berlinnel együttműködő kormányt és egy új, angolbarát vezetés került hatalomra. Adolf Hitler azonnal döntést hozott a délszláv állam szétzúzásáról.<sup>1</sup> Ehhez szüksége volt Magyarországra közreműködésére is. Ezért március 27-én a Horthy Miklós kormányzónak küldött üzenetében elismert minden magyar revíziós igényt, és támogatást ígért a volt magyar területek visszacsatolására. A magyar vezetés április 1-jén, heves vita után a közreműködés mellett döntött, de csak abban az esetben, ha a horvátok élve az alkalommal kiválnak Jugoszláviából és ezzel a délszláv állam (mellyel Magyarország 1940 decemberében barátsági szerződést kötött) a régi formájában megszűnik. A magyar területi igények között szerepelt a Muravidék, a volt Muraszombati és Alsólendvai járás (92 000 lakos – 25% magyar) és a Muraköz, a Csáktornyai és Perlaki járás (93 000 lakos – 8% magyar).<sup>2</sup>

Április 6-án a német 2. hadsereg LI. hadtestének csapatai osztrák területről Muraszombat felé, illetve magyar területen át Alsólendva irányába bevonultak a Muravidékre. Április 8-ra a német XLVI. gépesített hadtest megszállta a Muraközt is. A jugoszláv haderő nem tanúsított komolyabb ellenállást, csak a Dráva és a Mura hídjainak rombolásával igyekezett lassítani a német előrenyomulást. A német megszállás nyomán több magyarlakta muravidéki és muraközi településről küldöttség érkezett a határmenti honvéd parancsnokságokhoz, illetve a Vas és Zala megyei közigazgatási hatóságokhoz. A magyar katonaság bevonulását kérték, remélve, hogy a honvédség jelenléte a rendfenntartás mellett a terület mielőbbi visszacsatolását is biztosíthatja. Werth Henrik gyalogsági tábornok, a Honvéd Vezérkar főnöke azonban a kormány utasításának megfelelően szigorúan megtiltotta a magyar csapatoknak, hogy átlépjék a határt.<sup>3</sup>

Április 10-én 22.30-kor a zágrábi magyar konzul tájékoztatta a Külügyminisztériumot, hogy kikiáltották a Független Horvát Államot.<sup>4</sup> A magyar kormány ezt úgy értékelte, hogy a királyi Jugoszlávia megszűnt, és ezzel érvényüket veszítették azok a kötelezettségek is, melyeket a Magyarország a jugoszláv állammal szemben vállalt. A kormányzó hadparancsban utasította a Honvédséget, hogy szállja meg a volt magyar területeket. Április 11-én a magyar csapatok megkezdték a bevonulást a délszláv haderő által más részben kiürített Bácskába és a Baranyai háromszögbe. Este, Bárdossy László kormányfő tájékoztatta a felsőház Külügyi bizottságát, hogy a német vezetéssel egyeztetve a Honvédség birtokba veszi a volt magyar területeket, helyre állítva a régi Duna–Dráva–Mura határt. Több jelenlévő, köztük Bethlen István felhívták a figyelmet, hogy jószomszédi viszonyra kell törekedni az újonnan létrejött horvát állammal, ezért a visszacsatolás kapcsán nem szabad elzárkózni a kompromisszumoktól.<sup>5</sup>

A Jugoszlávia elleni háborúban résztvevő két nagyhatalom, Olaszország és Németország eltérően viszonyult a magyar igényekhez. Róma saját érdekszférá-

jának tekintette az új horvát államot, és Zágráb pozícióinak erősítése érdekében ellenezte a többségében horvátok lakta Muraköz Magyarországhoz való csatolását. A szerb Bánát magyar fennhatóság alá kerülését azonban támogatta. Berlin viszont, a Bánátra vonatkozó saját érdekei miatt, de formálisan az esetleges magyar–román összetűzések elkerülésére hivatkozva nem járult hozzá a terület magyar megszállásához. Ezzel szemben a Muraköz esetében szabadkezet adott Budapestnek, részben kompenzációként, részben a térségbeli olasz befolyás csökkentése érdekében.<sup>6</sup>

Az április 13-i kormányülésen Bárdossy bejelentette, Slavko Kvaternik, ideiglenes horvát államfő kérését intézett hozzá, hogy a magyar haderő ne szállja meg a Muraközt, hanem az, a németek kivonulása után is maradjon horvát fennhatóság alatt. Bárdossy leszögezte, hogy a területre vonatkozó történelmi jogok érvényesítése és a rendfenntartás biztosítása érdekében a Honvédség mindenképpen bevonul a Muraközbe. A terület későbbi sorsáról viszont a kormány hajlandó tárgyalni a horvátokkal. Magyarországnak szabadkikötőre van szüksége az Adrián, igényt tart a Gyékényes–Zágráb–Fiume, illetve a Csáktornya–Pragerhof–Fiume vasútvonal használatára péage jogokkal, MÁV-személyzettel és vasúti kocsikkal. Ilyen kompenzáció esetén Budapest is rugalmasan viszonyul a Muraköz ügyéhez.<sup>7</sup>

Április 14-én Bárdossy tájékoztatta Otto von Erdmannsdorff budapesti német követet, hogy a magyar hadvezetés szükségesnek látja a Bánát magyar megszállását a Valjevo–Nagykikinda vonalig, de legalább az Aranka folyóig. A német követ ennek a lehetőségét a korábbi berlini döntésre hivatkozva elutasította. Hangsúlyozta azonban, hogy ez nem jelent végleges döntést a terület későbbi hovatarozását illetően. A muravidéki és a muraközi magyar bevonulásnak nem látta akadályát, de jelezte, hogy ezeknek a területeknek a státuszáról, majd később születik döntés. Bárdossy viszont a Bánáttal kapcsolatos elutasítás miatt is fontosnak tartotta a többi igényelt terület státuszának egyértelművé tételét. Közölte a követtel, hogy Hitler személyes ígéretet tett Horthy kormányzónak a volt magyar határok helyreállítására. A Muraköz jövőjéről azonban Budapest hajlandó tárgyalni a horvátokkal. Erdmannsdorff nem vitatta Bárdossy kijelentését, mert épp Berlin újabb kérését tolmácsolta, hogy a Wehrmachtnak szüksége lenne a magyar gyorsdandárok szerb területen való alkalmazására.<sup>8</sup>

Ezen a napon Bárdossy utasítására Bartók László zágrábi magyar konzul tájékoztatta a horvát kormány vezetőjét, Ante Pavelić-et, hogy a Muraköz tervezett magyar megszállása csak stratégiai jellegű, Budapest nem ragaszkodik ehhez a területhez, de kikötő- és vasúthasználati jogokat kér érte. Pavelić ezt tudomásul vette, de kijelentette, hogy amíg az olasz–horvát határról nem születik megállapodás, addig más jellegű területi kérdésekkel nem tud foglalkozni.<sup>9</sup>

A kormányzati szándékoktól függetlenül megmozdult a határmenti területek társadalma. Vas és Zala megye vezetése, ahová korábban a Muravidék és a Muraköz tartozott, szorgalmazni kezdte az újraegyesítés mielőbbi végrehajtását. Április 14-én, húsvét hétfőn Teleki Béla, Zala megye főispánja az alispán társaságában látogatást tett Alsólendván. A nap folyamán bizalmas főispáni értekezletre került

sor Zalaegerszegen, amelyen részt vettek a megalakult Muraközi Nemzeti Tanács képviselői is. A főispán felkérte Pehm (a későbbi Mindszenty) József apát-plébánost, hogy álljon a volt zalai területek visszacsatolását szolgáló propaganda élére. Pehm azonnal hozzákezdett, hogy támogatókat és pénzt gyűjtsön a kampányhoz. Az általa irányított Zalamegyei Hírlap cikkei és különböző egyéb akciók során igyekezett aktivizálni a megye lakosságát, ugyanakkor bátorítást nyújtani a Muraköz magyarságának is, hogy a helyi horvát adminisztráció megfélemlítő fellépése ellenére nyíltan követeljék a Magyarországhoz való tartozást. Ezt a célt szolgálta az apát-plébános személyes látogatása is a régióban.<sup>10</sup>

Április 16-án Bárdossy tájékoztatta a német vezetést, hogy a magyar Honvédség bevonul a Muravidékre és a Muraközbe. A két vezérkar közötti egyeztetésnek megfelelően a helyi német parancsnokságok átadták a helyüket az érkező magyar katonai szerveknek. Muraszombatban nagyszabású bevonulási ünnepségre került sor. Pehm József a Zala megyéhez visszakerülő Alsólendván tartott hálaadó szentmisét. A Muravidéken azonnal bevezetésre került a magyar katonai közigazgatás, kivéve a német határ mentén 22 települést, ahol továbbra is német adminisztráció működött. A felállított muraszombati és alsólendvai parancsnokság az újvidéki Déli Hadsereg Katonai Közigazgatási Parancsnoksága alá tartozott. A kiadott rendelkezések hangsúlyozták, hogy a horvát lakossággal lehetőleg előzékenyen kell bánni.<sup>11</sup>

A Muraközben a kormány utasításának megfelelően nem rendeztek nagyobb ünnepséget. Visszafogták az országos sajtót, amely így inkább csak említette, de nem dicsőítette a Muraköz birtokba vételét. Bárdossy nem akarta ezzel is élezni a horvát-magyar viszonyt, másrészt, változatlanul számolt azzal, hogy jelentős gazdasági kompenzáció fejében a Muraköz horvát igazgatás alatt maradhat. Ez esetben a honvédség kivonul majd a területről, ami egy látványos diadalünnep után nagy visszatetszést szülne. A Muraközben nem vezették be a magyar katonai közigazgatást, a Honvédség csak a fegyverek beszolgáltatását rendelte el, de polgári ügyekbe nem avatkozott. Azokat továbbra is a horvát polgári adminisztráció intézte, amely esetenként visszaélt a helyzetével. Leszedették például a magyar zászlókat, hangsúlyozva, hogy a terület státusza nem változott, csak a német haderőtől a magyarok vették át a rendfenntartást. Ettől függetlenül a horvát kormány április 17-én hivatalosan tiltakozott a magyar katonai megszállás miatt. A tiltakozó jegyzéket a magyar Külügyminisztérium mellett, tájékoztatásul megküldték a német és az olasz, valamint a román és a szlovák kormánynak is.<sup>12</sup>

A magyar kormány a Muraköz ügyét, mintegy cserealapként, igyekezett összekapcsolni a német megszállás alá került Bánát kérdésével. Április 17-én Bárdossy utasította Sztójay Döme berlini követet, közölje a német diplomáciával, hogy Budapest feltétlenül igényt tart a Bánátra, amit Hitler két alkalommal is Magyarországnak ígért. A Muraközre vonatkozóan azonban kész tárgyalni a horvátokkal. A szuverenitáshoz ragaszkodik, de a terület igazgatását hajlandó lenne átengedni, ha a horvát fél szabadkikötőt biztosít és megadja az annak használatához szükséges vas-

úti jogokat. Mindez azonban a Muravidékre nem vonatkozik, azt Budapest felszabadított magyar területnek tekinti, és integrálni kívánja a magyar közigazgatásba.<sup>13</sup>

Április 21-én a horvát vezetés tiltakozott a magyar csapatok Muraközi magatartása miatt, hogy a helyi horvát hatóságokat megkerülve intézkedtek a polgári lakossággal szemben, 100 bevándorló család esetében azonnali kitelepítést kezdeményeztek. Kvaternik német közvetítést akart kérni az ügyben. Bartók László azonban lebeszélte róla, mondván, hogy gyorsabb és eredményesebb a közvetlen kétoldalú egyeztetés. Az április 21-i kormányülésen Bárdossy megerősítette a korábbi álláspontot, hogy a Muraköznek magyar fennhatóság alá kell tartoznia, de akár meghatározatlan ideig is fennmaradhat a horvát közigazgatás – megfelelő ellentételezés esetén. A kompenzáció kapcsán a szabadkikötő és a vasúti jogok mellett megemlíttette a terület olajkitermelését, a Dráva hajózhatóvá tételét és a magyar hajók szabad közlekedését a Száván, valamint felvetette a lakosságcsere lehetőségét is. A magyar kormány április 22-én elismerte Horvátország függetlenségét. Ezt Pavelić már április 16-án kérte Budapesttől. Valójában az április 11-i kormányzói kiáltvány, amely a Horvát Állam elszakadására hivatkozva állapította meg Jugoszlávia széthullását és rendelte el a magyar katonai akció megindítását, közvetve már megadta ezt az elismerést, 22-én mindez csak diplomáciai megerősítésre került.<sup>14</sup>

## 2. Politikai kombinációk, társadalmi mozgalmak

A Jugoszlávia felosztásával foglalkozó német–olasz tárgyalások előtt a magyar kormány támogatást kért Rómától revíziós igényeihez. Tájékoztatta az olasz diplomáciát, hogy Budapest igényt tart minden volt magyar területre, hangsúlyozva, hogy a Muraköz esetében horvát ellentételezés fejében kész engedményeket tenni, a Bánát kapcsán pedig Berlin kívánsága szerint vár a megfelelő alkalomra. Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter néhány nappal később közölte, hogy a Bánátra vonatkozó magyar igényt Róma támogatja, a horvát határok pontos kijelölése még időt vesz igénybe, e tekintetben még nem alakult ki a végleges álláspont.<sup>15</sup>

Április 22-én Ribbentrop közölte a magyar kormányval, hogy Berlin elismeri a magyar revíziós törekvéseket, de kéri néhány német lakosságú muravidéki falu (Határfalva, Gedőudvar, Kismáriahavas, majd később Szarvaslak és Seregháza) átadását. A többi településen élő német lakosság ügyét áttelepítéssel kívánják rendezni. Ribbentrop utasította a budapesti követet, hogy ezt az ügyet kiemelt fontossággal kezelje. Németország és Olaszország képviselői április 24-én Bécsben aláírták a Jugoszlávia felosztására vonatkozó egyezményt, mely szerint a volt magyar területek Magyarországot illetik, de a Muraközzel kapcsolatban Zágrábban, a Bánát esetében Berlinnel kell majd kétoldalú megbeszéléseket folytatni a végleges határvonal, illetve a terület átadása kérdésében. Szerepelt a megállapodásban, hogy Magyarország szabadkikötőt kap a dalmát tengerparton, de ennek helyét, módját közelebbről nem határozták meg.<sup>16</sup>

A Muraköz visszacsatolását sürgető hazai, főként Zala megyei társadalmi körök azonban egyre türelmetlenebbül figyelték a kormány kompromisszumra hajló politikáját. Pehm József április 25-én, Letenyén bizalmas megbeszélést folytatott Csúry Jenővel, a Muraközi Nemzeti Tanács elnökével, és Grabár Lajos zalaegerszegi rendőrtanácsossal, aki több hetet töltött a Muraközben figyelemmel kísérve az ottani helyzetet, a horvát–magyar viszony alakulását, amiről rendszeresen jelentéseket tett megyei vezetésének. Grabár a honvédség bevonulását követően 2-300 főből álló szabadcsapatot szervezett a magyarságot megfélemlítő horvát nacionalista csoportok fellépésének ellensúlyozására. Pehm maga is járt a Muraközben, hogy személyesen tájékozódjon az ottani magyar közösség helyzetéről.<sup>17</sup>

A visszacsatolás felgyorsítása érdekében Csúry társadalmi akció megszervezését javasolta, hogy az ottani lakosság kérje a kormánytól a terület státuszának rendezését. Április 27-én tábori misét tartottak Pehm vezetésével Csáktornyan, melyhez nem volt szükség a területileg illetékes ordinárius, a zágrábi horvát érsek engedélyére. Az eseményen 103 községből 4 000 katonakorú muraközi férfi vonult fel falutáblákkal, zászlókkal. Felolvasták a Muraközi Nemzeti Bizottság kiáltványát, amit Pehm jelenlétében a zalaegerszegi plébánián fogalmaztak. A résztvevők ún. néphatározatot hoztak a Muraköz Magyarországhoz való visszatéréséről. Minderről táviratban értesítették Horthyt, valamint Hitlert és Mussolinit is. Pehm, akit Zala megye vezetőihez képest kevésbé gátolták a hivatali kötöttségek, anyagi és erkölcsi támogatásért kilincselte különböző fórumokon. Komolyabb segítséget állami, vagy államközeli szervektől azonban nem kapott, még a Revíziós Liga is elutasította, mert a kormány még nem határozott Muraköz sorsáról.<sup>18</sup>

A Muravidéken a Bácskához hasonló módon április 30-tól az ideiglenes katonai igazgatást fokozatosan a rendszeres katonai közigazgatás váltotta fel. A katonai igazgatási alosztályok helyén polgári csoport alakult, melyek átvették az ügyek intézését. A katonai erő egyre inkább csak, mint bevethető karhatalom játszott szerepet. A Muraköz esetében azonban nem történt változás, sőt a kormány korlátozta a területre történő beutazást, május 2-től csak erre a célra szolgáló fényképes igazolvánnyal lehetett Magyarországról bejutni a Muraközbe. A területre vonatkozó információk, illetve a visszacsatolását sürgető társadalmi megnyilvánulásokkal kapcsolatos hírek megjelenését a sajtócenzúra gyakran akadályozta.<sup>19</sup>

A nehézségek ellenére Pehm tovább kampányolt. A lobbitevékenységben komoly segítséget kapott Terbócz Miklós miniszteri tanácsostól, Hóman Bálint titkárától is. Táviratküldési akciót szerveztek, és a kormányt elárasztották a Muraköz visszacsatolását sürgető levelekkel. Május 8-ig 93 településről 12 501 aláírás gyűlt össze az újraegyesítés támogatására. Az aláírásokat május 8-án ünnepélyes keretek között adták át a muraközi küldöttek Zala megye közgyűlésén, amelyről a törvényhatóság táviratban tájékoztatta a kormányt és a kormányzót. Az eseményen Pehm nagyívű történelmi visszapillantást tartalmazó beszédet mondott, melyben a kormány politikai és erkölcsi kötelességeként állította be a visszacsatolást. Május 11-én nagyszabású ünnepséget rendeztek Alsólendván, a terület Magyarország-

hoz való visszatérése kapcsán. Pehm József misét cerebrált ebből az alkalomból. Az eseményen 10-12 000 fő vett részt, megjelentek a helyi és a Zala megyei közélet vezetői, felvonult a lovasbandérium. Az ünnepi rendezvény politikai kiállítás volt a Muraköz mellett, a jelenlévők a magyar közigazgatás haladéktalan bevezetését követelték azon a területen is.<sup>20</sup>

A kormány közben változatlanul azzal számolt, a Muraköz horvát igazgatás alatt marad. Május 10-én helyi küldöttség kereste fel Bárdossyt, a miniszterelnök azonban tudva, hogy el kell utasítania a kérésüket, az audienciát átadta Zsindely Ferenc államtitkárnak. Zsindely főként a nagyhatalmak elvárásaira hivatkozott, amikor elvetette a magyar közigazgatás bevezetését. Felhozta azt is, hogy a régió horvát többségű. A küldöttség jórészt szláv vezeték nevű tagjai azonban állították, hogy a muraközi lakosság jelentős része magyar érzelmű. Május 13-án német–horvát egyezményt írtak alá, amely szabályozta Horvátország északi határait. Eszerint a határvonalat a Dráva folyó képezte, a Muraköz feletti fennhatóság tehát Magyarországot illette. A terület konkrét státuszában azonban továbbra sem történt változás, ennek rendezését Berlin a kétoldalú horvát–magyar tárgyalásokra utalta.<sup>21</sup>

Pavelić még ezen a napon jelezte Bartóknak, hogy az olaszokkal történő határegyezmény aláírását követően mielőbb szeretné tisztázni a Muraköz ügyét, ezért május 22. körül le kellene folytatni a horvát–magyar tárgyalásokat, hogy utána már az új állam szervezeti kiépítésével foglalkozhassanak. Kifejtette, hogy számít a Muraköz átengedésére. Más területen a Drávát tekinti természetes határnak, így nem zárkózna el a folyótól északra lévő 2 horvát település (Gola és Ždala) lakosságának áttelepítésétől, illetve a kisebbségi kérdés átfogó szabályozásától. A magyar kikötőhasználatról és vasúti jogokkal kapcsolatos igények ellen nem emelt kifogást, de erről majd csak az olaszokkal való tárgyalások után kívánt véglegesen nyilatkozni. Pavelić azt is közölte, hogy a megállapodás után szeretné az egyezmény mielőbbi ratifikálását és erre az alkalomra szívesen utazna Budapestre, hogy találkozhasson Bárdossyval és a kormányzóval. Ezt követően Bartók találkozott Mladen Lorković horvát külügyminiszterrel is, aki mindezt megerősítette. A kisebbségi kérdéstről viszont nem beszélt, mert ebben az ügyben a horvát kormány egyelőre nem kívánta elkötelezni magát, részben a létszámkülönbség miatt, részben, mert a lakosságcserét az usztasa politikai körök területfeladásként értelmezték.<sup>22</sup>

A Zala megyei politikai elit a kormány tartózkodó magatartása miatt azt remélte, hogy talán a kormányzó meggyőzésével előbbre mozdítható lesz a Muraköz ügye, ezért arra kapacitálták Pehm Józsefet, hogy kérjen kihallgatást Horthytól. Az apát-plébános is sokat várt egy ilyen személyes találkozótól ezért még az általa egyébként fenntartással kezelt Zadravec István tábori püspököt is megkereste, hogy segítsen bejutnia az államfő elé. Május 16-án Horthy végül fogadta. Meghallgatta ugyan Pehm Muraközzel kapcsolatos érvelését, de végig visszafogottan nyilatkozott. Hangsúlyozta, hogy a döntéseknél külső tényezőket (Németország, Olaszország) is tekintetbe kell venni. Annyit mondott megnyugtatóul Pehmnek,

hogyan a Honvédség egyszer bevonult, onnan nem igen szokott kivonulni. Hosszabban azonban nem kívánta a témát taglalni, így a beszédet egyéb dolgokra, köztük a futurista festészetre terelte.<sup>23</sup>

Másnap a miniszterelnök utasította a zalai főispánt, hogy ne folytassanak további akciókat a Muraköz visszacsatolásáért. Hasonló felszólítást kapott Teleki a Kormányzó Kabinetirodájától is. Bizalmas információkból azonban Pehm és Teleki arra következtetett, hogy a tilalom csak a közigazgatás hivatalos megnyilvánulásait érinti. A spontán társadalmi fellépéssel szemben a kormánynak kevesebb a kifogása, így tovább folytatták az újraegyesítési propagandát.<sup>24</sup>

A május 18-i olasz–horvát határtárgyalások Zágráb szempontjából súlyos kudarcra jutottak. Három kis sziget és két kikötő kivételével az egész dalmát tengerpart olasz fennhatóság alá került. A horvátoknak le kellett mondaniuk a saját flottáról és a partvédelmi erődökről is. Mindez Horvátországban nagy felháborodást keltett, ami megrendítette a kormány helyzetét is. A veszteségek nyomán Muraköz hovatarozásának kérdése felértékelődött. A zágrábi lapok olyan térképet tettek közzé, ahol a Muraköz horvát területként szerepelt. A tervezett horvát–magyar tárgyalásokat elhalasztották. Bárdossy felkínálta, hogy a megbeszélésekre Budapesten kerüljön sor, a horvátok azonban ragaszkodtak a zágrábi helyszínhez. Változást jelentett, hogy míg Pavelić alig egy héttel korábban kész volt elfogadni határként a Drávát, május 24-én Lorković már arról beszélt Bartóknak, hogy nem adhatják fel a folyótól északra fekvő kisebb horvát területet, mert az belpolitikai okokból vállalhatatlan volna.<sup>25</sup>

A magyar kormány számára gazdasági és etnikai szempontból egyaránt fontosabbnak tekintett Bánát ügyében semmilyen biztató jel nem érkezett. A helyi német lakosság nyíltan lobbizott a terület Németországhoz való csatolásáért. A megszálló német csapatok a magyar lakosságot lefegyverezték, a tisztviselők egy részét eltávolították a posztjukról. Nagy segítséget nyújtott a népi németeknek a helyi igazgatási pozíciók megszerzésében, de esetenként még a szerbekkel is előnyösebben bántak, mint a magyarokkal. Budapest, a berlini követen keresztül sürgette a Bánát átadását, vagy legalább a magyar közigazgatás bevezetését és a népi német propaganda visszafogását. A német diplomácia azonban közölte, hogy a kérdés megoldását a románokra tekintettel egyelőre halasztani kell. A német–szovjet feszültség rendezése talán majd olyan helyzetet teremt, amikor a Bánát kérdése is nyugvóponttra juthat.<sup>26</sup>

Budapest továbbra is hajlandó volt engedményt tenni a Muraköz esetében a horvátoknak, remélve, hogy ez a németek és az olaszok számára egyaránt fontos gesztus talán gyorsíthatja a Bánát visszaszerzését. Ragaszkodott azonban ahhoz, hogy széleskörű kompenzációt kapjon a magyar terület átengedéséért. Ezt képviselte a május 28-án Horvátországba érkezett magyar delegáció. Magyarország ragaszkodott a Muraköz feletti szuverenitás elismeréséhez, és csak a közigazgatást engedte volna át a horvátoknak. A szabadkikötőre és a vasúti jogokra vonatkozó korábbi igények mellett Budapest további gazdasági kedvezményeket kért,



és forszírozta a magyarországi horvát lakosság legalább részbeni áttelepítését, lakosságcsere keretében.<sup>27</sup>

A horvátok a magyar kompenzáció igényeket elutasították, érdemi ellenjavaslatot azonban nem tettek. Ellenszolgáltatás nélkül szerettek volna hozzájutni a Muraközhez. Azt remélték, hogy Németország, amely fontosnak tartotta a horvát állam stabilitását és ellensúlyozni szerette volna az olasz befolyást, majd kiáll Zágráb mellett, és nyomást gyakorol a magyar kormányra a Muraköz átengedése érdekében. Berlin azonban kivonta magát a horvát–magyar vitából. Glaise von Horstenu, a horvátországi német haderő meghatalmazott tábornoka és Siegfried Kasche német követ felhívták ugyan a magyar diplomaták figyelmét, hogy Budapest legyen megérintő a nehéz helyzetben lévő Horvát Állammal szemben, figyelmeztették azonban Pavelić-et is, hogy tanúsítson rugalmasságot a tárgyalások során. Azt szorgalmazták, hogy a zágrábi vezetés ismerje el a Muraköz Magyarországhoz tartozását, fogadja el a magyar kompenzációs igényt, így cserébe továbbra is fennmaradhat a területen a horvát közigazgatás.<sup>28</sup>

Időközben a Muraköz visszacsatolása melletti magyar társadalmi aktivitás tovább erősödött. A kormányzó 33 településről kapott táviratot, melyek lakossága az újraegyesítést szorgalmazta. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert Zala megyei küldöttség kereste fel, hogy a nemzeti összetartozás nevében a magyar közigazgatás bevezetését kérje a Muraközben. A belügyi tárca vezetője elutasította őket. Közölte, hogy ebben a régióban alig él magyar lakosság, az országnak pedig nincs szüksége újabb 100 000 főnyi horvát kisebbségre. Május 25-én 8 fős muraközi küldöttség érkezett Budapestre és kihallgatást kért a kormányzótól. Horthy nem fogadta őket csak Bárdossy, aki kijelentette, hogy a Muraközben csak elenyésző a magyarok száma, és a kormánynak a döntéseinél más szempontokat is figyelembe kell vennie. Küldöttség érkezett a német közigazgatás alatt álló 22 muravidéki településről is, akik a magyar adminisztráció bevezetését sürgették. Zsindely államtitkár fogadta őket, és néhány német lakta községen kívül, melyek Németországhoz csatolására Ribbentrop már korábban igényt jelentett be, a többieket megnyugtatta, hogy hamarosan sor kerülhet a magyar polgári közigazgatás bevezetésére.<sup>29</sup>

Május 28-án Pehm József is felkereste a belügyminisztert. Egy órán át győzködte, hogy a magyar anyanyelvűek aránya ugyan valóban kicsi a Muraközben, de mégsem érvényesül ott átfogó horvát befolyás, mert a lakosság jelentős része, a németek vagy a nem horvát délszlávok is Magyarországgal szimpatizálnak. Keresztes-Fischer kijelentette, hogy adatai szerint alig 8000 magyar nyelvű lakos él a régióban, azok fele is zsidó származású. Még a Budapesten járt, tekintélyes muraköziekből álló küldöttség tagjai sem beszéltek jól magyarul. Pehm viszont felhívta a miniszter figyelmét, hogy a magyarság Kárpátalján is kisebbségben volt, a kormány mégis komoly erőket mozgósított a terület visszacsatolására. Keresztes-Fischer végül annyit ígért, hogy a területtel kapcsolatos végleges kormánydöntéssel még várnak.<sup>30</sup>

Hazatérve Pehm ellenőrizte a felmerült adatokat és június 3-án írt a belügyminiszternek. Közölte vele, hogy a Muraközre vonatkozó információi pontatlanok. A helyi lakosság mintegy 25%-a beszél magyarul. A zsidóság aránya elenyésző, számuk ezer fő alatt van. A Bárdossyt felkereső muraközi küldöttség tagjai mind beszéltek magyarul, a 8 főből 7 anyanyelvi szinten. Hangsúlyozta, hogy a térségben nagyarányú horvát propaganda folyik. Május 24-én a zágrábi Hrvatska Straža ismét olyan térképet közölt, melyen a Muraköz, mint Horvátország része jelent meg. Közben a magyar sajtó még arról is hallgat, hogy a térségben a magyar katonaság tartja fenn a rendet. Ráadásul a német Trasccontinent Press hírügynökségre hivatkozva több pozsonyi lap is kész tényként írt arról, hogy a magyar kormány átengedi a Muraközt a horvátoknak.<sup>31</sup>

A Muraköz helyzetét az is ellentmondásossá tette, hogy a szomszédos Muravidéken sorra születtek olyan intézkedések, melyek a terület integrációját szolgálták. A még használatban lévő korábbi fizetőeszközt, a dinárt fokozatosan a pengő váltotta fel. Rendezték a Muravidék egyházi státuszát is. Az eredetileg a szombathelyi püspökséghez tartozó régiót Trianon után, 1923. december 1-től a maribori püspökség hatáskörébe helyezték. A magyar kormány kérésére június 1-jén Grösz József szombathelyi püspököt kinevezték a muravidéki plébániák apostoli adminisztrátorává, addig is, amíg a területet végleg egyesítik a szombathelyi egyházmegyével. A Muraközben viszont sem gazdasági, sem egyházi téren nem történtek integrációs lépések.<sup>32</sup>

A magyar kormány a Muraközre vonatkozó, főként Zala megyéből kiinduló újraegyesítési kezdeményezéseket hivatalosan elutasította ugyan, azonban maga Bárdossy is felhasználta a Pehm és mások által felvetett érveket. Június 1-jén utasította Bartókot, próbálja elfogadtatni a horvát vezetéssel, hogy ez a terület mindig is Magyarország részét képezte, a hazai társadalom ragaszkodik hozzá, és a Muraköz magyar és nem horvát lakossága sürgeti a visszacsatolást. Ezek után a budapesti kormány legfeljebb komoly ellentételezés esetén engedheti át ezt a területet. Hangsúlyozta, hogy hiába próbál Horvátország olasz, német döntőbíráskodást kérni, mert a nagyhatalmak már több alkalommal is elismerték a magyar felségjogot. Mindez csak rontaná Budapest és Zágráb viszonyát.<sup>33</sup>

Június 1-jén a horvát vezetés, ha nem is döntőbíráskodást, de Róma politikai fellépését kérte a Muraköz ügyében. Pavelić közölte a zágrábi olasz követtel, hogy május közepéig a magyarok hajlandók voltak lemondani a horvát területnek számító régióról, az olasz–horvát egyezmény megkötése óta viszont ezt elutasítják. A poglavnik, hogy beavatkozásra ösztönözze Rómát, azt állította, hogy azért változott a magyar magatartás, mert Budapest szerette volna újra egyesíteni a horvát és magyar királyságot, de ez lehetetlenné vált, amikor Pavelić Olaszországnak ajánlotta fel a horvát koronát. Mindez hamis beállítást volt, és nem is érte el a célját. Június 4-én Zágrábba érkezett a magyar követség vezetője, Marosy Ferenc, aki a horvát vezetőknél tett bemutatkozó látogatás során igyekezett kompromisszumot teremteni a Muraköz kérdésében. Lorković elfogadta,

hogy a nagyhatalmi döntőbíráskodás helyett kétoldalú tárgyalásokon keressék a megoldást. Kvaternik elvben nem utasította el a kompenzációt, de egyértelmű jogi helyzetet kívánt teremteni, és ragaszkodott volna a horvát felségjoghoz. Marosi azonban felhívta a figyelmét, hogy jogilag is található kompromisszum pl. a közös birtoklás.<sup>34</sup>

Június 9-én a Horvát Állam újabb területekhez jutott, a németek a megszállt Szerbia és a Szandzsák egy kisebb részét Zágráb fennhatósága alá helyezték. A horvátok ezt a sikert a pozíciójuk erősödéseként értelmezték és gyorsítani akarták a magyarokkal való megegyezést is. Pavelić június 11-én tárgyalt Marosyval, aki a magyar kormány intenciói szerint azt a megoldást szorgalmazta, hogy az államhatár legyen a Dráva, a Muraköz tehát Magyarország része, a közigazgatási határ azonban a Muránál húzódjon, tehát a terület továbbra is horvát irányítás alatt maradhat. Az ellentételezés sorában a korábbi közlekedési és gazdasági igények mellett nagyobb súllyal szerepelt a Duna-menti horvátok lakosságcsereével történő áttelepítése. Az usztasa vezetőkörök azonban kevésnek tartották a közigazgatás megszerzését, és a Muraköz Horvátországhoz csatolását szorgalmazták. Kifogásolták a gazdasági ellentételezést is, a Dráva- és Duna-menti horvátok áttelepítését pedig elutasították. Ezekben a kérdésekben a legfőbb vezetők Pavelić, Kvaternik és Lorković között sem volt egyetértés. Lorković támogatta volna a közös birtoklást, a kondomíniumi formát, Pavelić viszont ezt nem tartotta elfogadhatónak.<sup>35</sup>

A Muraköz visszacsatolását célzó társadalmi kampány keretében a Zalamegyei Hírlap rendszeresen cikkezett a muraközi magyar lakosság nehézségeiről, illetve az újraegyesítés melletti társadalmi akciókról. A Muraközből és az ország számos pontjáról további táviratokat kapott a kormány a kérdés mielőbbi rendezése érdekében. Több helyen tartottak gyűlést, ahol a jelenlévők a Muravidék és a Muraköz teljes és végleges visszacsatolását sürgették.<sup>36</sup>

Június 17-én Pehm József kihallgatást kért Bárdossytól. Már korábban is megfogalmazott érvei előadása mellett tiltakozott, hogy a Muraköz ügyében eljáró küldöttséget a kormányfő ridegen és lekezelően fogadta. Szavaiból kiért, hogy a területről való lemondást súlyos hazafiatlanságnak tartaná. Megemlítette, hogy a Muraközt még Windischgraetz herceg vagy Károlyi Mihály is Magyarország részének tekintette. A kormányfő viszont szemére vetette az apát-plébánosnak, hogy a kampányával türelmetlenséget, bizalmatlanságot teremt, miközben a kormánynak a nemzetközi tényezőkre is tekintettel kell lennie. Ezért jobb, ha Pehm az egyházi feladataival foglalkozik, a politikát pedig a kormányra bízza. Az apát-plébános erre felugrott, faképnél hagyta Bárdossyt és kifelé menet becsapta maga mögött az ajtót. A kormányfőtől Hóman Bálint kultuszminiszterhez ment, akitől jóval több megértést remélt.<sup>37</sup>

### 3. A Muraköz birtokba vétele és a Délvidék visszacsatolása

Június közepén a horvát–magyar tárgyalások megfeneklettek. Június 15-én Horvátország csatlakozott a Háromhatalmi egyezményhez. Zágrábban úgy tekintették, hogy ezzel megnőtt a Horvát Állam súlya, és így a korábinál nagyobb német támogatásra számíthat külpolitikai kérdésekben is. Június 19-én Marosy újabb kísérletet tett, hogy a Muraköz ügyében valamilyen megegyezésre jusson. Ismét felkereste Lorković-ot, Kvaterniket és Pavelić-et. A követ táplált bizonyos személyes szimpátiát az usztasa rendszer iránt, másrészt új pozíciójában feltétlenül szeretett volna valamilyen eredményt produkálni. Ezért nagyobb aktivitást tanúsított, mint amire a kormány taktikai szempontokat figyelembe véve, közvetlenül utasította.<sup>38</sup>

A horvát vezető politikusok azonban egyre merevebb álláspontot foglaltak el. A Marosyval folytatott megbeszélések során kijelentették, hogy az usztasa nagytanács semmilyen idegen felségjogot nem ismer el a Muraköz esetében, hanem ragaszkodik a horvát szuverenitáshoz. Sokan ellenzik a vasúthasználattal kapcsolatos magyar igényeket is. Valamilyen kedvezmény biztosításáról talán szó lehet, de a MÁV saját jogon nem működhet horvát területen. Pavelić leszögezte, hogy a horvát kormány semmilyen körülmények között nem mond le a Muraközről. Inkább tudomásul veszi, hogy Magyarország „katonai erővel” veszi el ezt a területet, mert így továbbra is fenntarthatja rá az igényt. A további egyeztetések lehetőségét a horvátok nem zárták ki, de közölték, a magyar félnek kell rugalmasabb javaslattal előállnia.<sup>39</sup>

A horvát elutasítást tovább erősítette a Szovjetunió elleni német támadás. Egyrészt, mert ezzel a rivális szerbek elvesztették legfőbb támogatójukat, másrészt, mert a horvát kormány hamarabb jelentette be a csatlakozását az „európai keresztsháborúhoz”, önkénteseket küldve, mint Magyarország. Bárdossy már június 20-án figyelmeztette Marosyt, hogy megbízatása határait ne lépje át, ne keltsen olyan látszatot, mintha Budapestnek fontosabb és sürgősebb volna a megegyezés, mint a horvát vezetésnek. A Szovjetunió elleni magyar hadba lépésre vonatkozó döntés megszületése után, június 26-án pedig a miniszterelnök utasította a zágrábi követet, hogy függessen fel minden további tárgyalást a Muraközzel kapcsolatban.<sup>40</sup>

Június 28-án a magyar kormány összefoglalta a Muraközre vonatkozó álláspontját, melyet megküldött a berlini, a római és a zágrábi követnek. Leszögezte, hogy a Muraköz mindig is Magyarország részét képezte, szoros gazdasági, közlekedési egységet alkot az anyaországgal, és a hazai közvélemény is nagy jelentőséget tulajdonít a terület visszacsatolásának. Ennek ellenére a kormány hajlandó volt tárgyalni a horvátokkal egy mindkét fél számára elfogadható megoldásról. Nem vezetett be katonai közigazgatást meghagyta a horvát adminisztrációt. A terület feletti szuverenitáshoz ragaszkodott ugyan, de ennek gyakorlását meghatározatlan időre átengedte volna a horvátoknak, gazdasági kompenzáció fejében. A Muraközben élők mintegy felét gazdasági érdekeltségei Magyarországhoz kötik, 10 000 főnek van ott birtoka. A jugoszláv időkből visszamaradt horvát tisztviselők és a

helyi lakosság között, beleértve a nem horvát délszlávokat is, komoly feszültség alakult ki, és 25 000 helyi lakos kérte aláírásával a terület mielőbbi visszacsatolását. Ezek ellenére a magyar kormány kész volt megállapodni Zágrábbal, de a horvát fél semmit sem tett ennek érdekében.<sup>41</sup>

Az összefoglaló, amely a kormány hivatalos álláspontja mellett az általa kritikával fogadott társadalmi kezdeményezések adatait és érveit felhasználta, azzal zárult, hogy Budapest nem várhat örökké a Muraköz státuszának rendezésével. Kénytelen megállapítani, hogy a horvátok hibájából egyébként is meddő tárgyalások végleg megszakadtak. Így július 1-jén Muraközben is bevezetésre kerül a magyar katonai közigazgatás. A kormány felhívta a követek figyelmét, hogy mindezt már csak kész tényként közöljék az érintett kormányokkal. Ne tűnjön úgy, mintha Magyarország nagyhatalmi hozzájárulásra vagy döntésre várna ebben a kérdésben.<sup>42</sup>

A döntésben szerepet játszott, hogy a Szovjetunió elleni hadba lépéssel javult Budapest megítélése a tengelyhatalmak körében. Ugyanakkor az is, hogy a Bánát visszaszerzése a német ígéretek ellenére belátható időn belül nem tűnt reálisnak, és Bárdossy nem akarta kockáztatni, hogy esetleg a Muraközzel kapcsolatban is ilyen kész helyzet elé kerüljön a kormány. Ezért a minisztertanács döntést hozott a Muraköz bekebelezéséről, Bárdossy július elején Rómába készült, és remélte, hogy a Horvátországot érintő ügyekben magát illetékesnek tartó olasz vezetés megértéssel fogadja majd a magyar lépést. Ezért ismét felszólította a Muraköz kapcsán magukat korábban exponáló társadalmi köröket, hogy ne kezdjenek újabb akcióba. Eljárást helyezett kilátásba azok ellen, akik ilyen kezdeményezésekkel megzavarják a köznyugalmat.<sup>43</sup>

A figyelmeztetés ellenére Zala megye Törvényhatósági Bizottsága Pehm József és Udvardy Jenő kormányfőtanácsos, megyei tiszti főügyész kezdeményezésére június 27-én megszavazta, hogy újabb feliratot küldenek a kormánynak, melyben határvédelmi, gazdasági, közlekedési és kulturális érvekre, illetve a gyűlések és aláírásgyűjtések során megnyilvánuló „népakaratra” hivatkozva a Muraköz gyakorlati birtokba vételét sürgették. A Muravidéken június 29-én nagy rendezvényeket tartottak a terület felszabadulását ünneplve. Az eseményen felszólalók már a magyar polgári közigazgatás közelgő bevezetéséről, a teljes újraegyesítésről beszéltek.<sup>44</sup>

Július 5-én Zala megye közgyűlése rendkívüli ülést tartott. Ezen Pehm a Szent István-i Magyarország helyreállításáról és az ezt megalapozó történelmi jogokról beszélt. Hosszasan sorolta a Muraköz visszacsatolását alátámasztó történelmi, határvédelmi, geográfiai, gazdasági és művelődési tényezőket. Emlékeztetett rá, hogy ugyan a 93 000 lakosból csak 8 000 vallja magát magyarnak, de az emberek 25%-a beszéli a magyar nyelvet és erős „hungarus” tudattal rendelkezik. Ezzel magyarázható, hogy a visszacsatolás érdekében már 26 746 aláírás gyűlt össze. Javaslatára a közgyűlés határozatot hozott, mely szerint a Muraköz Magyarország és Zala megye integráns része, így a területet minden kompromisszum nélkül, mielőbb vissza kell csatolni. A határozatot megküldték a kormányzónak, a miniszterelnöknek, a parlament két háza elnökének, a honvédelmi és a belügyminiszter-

nek. A helyi sajtó széles, az országos lapok szűkebb terjedelemben tudósítottak az eseményről, de a kormány utasítására Pehm beszédét cenzúrázták, az élesebb kijelentéseket, a külpolitikai vonatkozású utalásokat törölték belőle.<sup>45</sup>

Az újabb akció némi kellemetlenséget okozott a Rómában tárgyaló magyar kormányfőnek, de Bárdoossynak végül sikerült elfogadtatnia az olasz vezetéssel a Muraköz birtokba vételére vonatkozó döntést. Hazatérve már ő maga sürgette a minisztertanácsban a korábbi „óvatos” magatartás megváltoztatását és a szükséges gyakorlati intézkedések megtételét.<sup>46</sup>

Július 9-én, utolsóként a visszafoglalt területek közül a Muraközben is érvénybe lépett a magyar katonai közigazgatás Horváth Ferenc tábornokkal az élen. Erre a lépésre a Honvédség már felkészült, az előkészületek megtételére a Vezérkar főnöke már május 19-én utasítást adott. Az új helyzetről Timár Zsigmond ezredes, Csáktornya katonai parancsnoka hirdetményben tájékoztatta a lakosságot. Kiemelte, hogy a Muraköz többé már nem horvát terület, hanem „végleg és örökre” visszakerült Magyarországhoz. Elrendelte a horvát zászlók helyett a magyar állami lobogó kitűzését. Az esemény öröme Csáktornyán nagy ünnepséget tartottak.<sup>47</sup>

A bevezetett rendszabályok, más területekhez képest bizonyos enyhítéseket tartalmaztak. Egyelőre nem kezdték meg a Trianon után bevándorolt délszláv lakosság kitelepítését. A korábbi politikai magatartása alapján senki ellen nem indult eljárás. A szélsőséges nacionalista személyek egy részét ugyan internálták, ezek száma azonban sokkal kisebb volt, mint más régiókban. A nyíltan magyarelles horvát tisztviselőket elbocsájtották, a többiek azonban alkalmazásban maradhattak. A horvát önkormányzatok saját nyelven működhetnek, csak a magyar hatóságokkal való kommunikációban mellékelni kellett az üzenetek magyar fordítását is. A magyar adminisztráció tagjainak figyelmét felhívták, hogy ne viselkedjenek lekezelően a horvát lakossággal, tartsák tiszteletben a nemzeti öntudatukat. Engedélyezték a horvát lapok terjesztését (amennyiben azok nem cikkeznek a Muraközre vonatkozó horvát igényről), miközben a Bácskában a szerb újságok megjelenését betiltották.<sup>48</sup>

A horvát kormány elítélte a történeteket, amiről Berlint és Rómát, illetve a szlovák és a román kormányt is tájékoztatta. A német támogatásra tekintettel nem általában a magyar revíziót kritizálták, hanem Timár ezredes eljárását, ezt azonban Budapest gyorsan kivédte azzal, hogy Timár lépését jószándékú ügytelenségnek minősítette. A zágrábi német ügyvivő, Troll szintén helytelenítette a magyar lépést, és jelezte Berlinnek, hogy a horvátok sosem fognak lemondani a Muraközről. A német vezetés azonban, részben a Bánát megtartására való tekintettel, nem kívánta korlátozni a Muraközzel kapcsolatos magyar aspirációkat. Nemtetszését fejezte ki Ciano is a római magyar követnek, mert szerinte még nem merítették ki a tárgyalásos rendezés lehetőségét. A külügyminiszter véleménye azonban nem jelentett hivatalos olasz tiltakozást.<sup>49</sup>

Július 22-én rendelet jelent meg a Honvédség által megszállt volt jugoszláv területek új közigazgatási beosztásáról. A Muravidék Muraszombati járását Vas, az Alsólendvait Zala megyéhez csatolták, oda került a Muraköz Csáktornyai és a Per-

laki járása is. Ez egyelőre csak elvi rendelkezés volt, így Pehm folytatta a lobbizást a polgári közigazgatás mielőbbi bevezetése érdekében. Zala megye országgyűlési képviselője, Esterházy Móric azzal nyugtatta az apát-plébánost, hogy még minden megszállt területen katonai közigazgatás van, Pehm azonban tartott attól, hogy a Muraköz esetleg újra alku tárgya lehet a magyar és a horvát kormány között, és ennek kizárására nagyobb garanciát látott a polgári igazgatás bevezetésében. Ezért június 26-án az elmúlt hónapok aláírásgyűjtésének eredményeként 33 604 muraközi 16 év feletti lakos kézjegyét juttatta el a kormánynak, akik a Magyarországgal való egyesítést kérték. Az aláírók között a magyarok és németek mellett szlovén (vend), sőt horvát lakosok is voltak.<sup>50</sup>

Pehm bizalmatlansága nem volt teljesen alaptalan. A zágrábi magyar követ még július 29-én is arra hívta fel a kormány figyelmét, hogy fontos lenne a horvátok megnyerése, és ehhez a Muraközzel kapcsolatos magyar álláspont rugalmasabbá tétele, mert vannak jelei egy új „kisantant” létrehozásának, folynak erre vonatkozóan horvát–román–szlovák egyeztetések. Valóban felmerült mindhárom országban az érdekek fokozottabb összehangolása, nem titkoltan magyar ellenes élel, de Németország nem támogatta a szövetségi rendszerén belül ilyen paktumok létrehozását, így az együttműködés nem öltött komolyabb formát.<sup>51</sup>

1941 augusztusára egyre sürgetőbbé vált a visszaszerzett területek integrálása közigazgatási és gazdasági szempontból egyaránt. A katonai közigazgatás fenntartása a háborús körülmények között nehézségekbe ütközött és számos politikai problémát (pl. kisebbségi kérdés) vetett fel. Augusztus 6-án német–magyar megbeszélések kezdődtek a Bánát helyzetéről. Egyértelműen kiderült, hogy bár a terület Magyarországhoz való tartozását Berlin elvben továbbra is elismeri az átadásra belátható időn belül nem kerül sor. Mindezek hatására a magyar kormány úgy döntött, hogy a visszafoglalt délvidéki területeken bevezeti a polgári közigazgatást. Augusztus 15-én a Muravidéken helyreállt a polgári adminisztráció. Kinevezték a két járás főszolgabíróját, sor került az új tisztviselők kijelölésére és eskütételére. Az újonnan felállított csendőrsők felkészültek, hogy 20-án 00 órától átvegyék rendvédelmi szolgálatot.<sup>52</sup>

A Muraközben erre augusztus 21-én került sor. A polgári közigazgatás teljes felállítása több napot vett igénybe, egész a hónap végéig húzódott. Mivel a vissza-csatolt területen az oktatás irányítása, szükségszerű átszervezése speciális feladatot jelentett, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium augusztus 30-án elrendelte a Muraszombati Tanügyigazgatási Kirendeltség felállítását. Ennek hatáskörébe kerültek a muraszombati, alsólendvai, csáktornyai és perlaki járások iskolái. Szeptember 11-én ismét megjelent 23 év után a Muraköz című regionális lap. A kétnyelvű (magyar, horvát) kiadvány vezércikkében Teleki Béla, zalai főispán köszöntötte a Magyarországhoz visszatért terület lakosságát és békés együttműködésre hívott fel mindenkit.<sup>53</sup>

December 5-én került sor Vas és Zala vármegye muravidéki és muraközi képviselőkkel kibővített közgyűlésének ünnepélyes alakuló ülésére. A két nyugat-

magyarországi megyében december 6-án a megszokottnál is nagyobb Miklós-napi ünnepek folytak. Nagykanizsán Pehm József volt a rendezvény fő szónoka, holott fiatal korában meggyőződéses legitimistaként Miklós-napon tüntetően csak hétköznapi miserendet tartott. A Muravidék és a Muraköz visszacsatolását azonban társadalmi és nemzetpolitikai szempontból nagy sikernek tartotta.<sup>54</sup>

December 16-án a magyar országgyűlés elfogadta a Délvidék visszacsatolásáról szóló törvényjavaslatot. Erre azért csak ekkor került sor, mert a kormány sokáig reménykedett a Bánát visszatérésében, és akkor ez a terület is bekerülhetett volna a magyar szuverenitást helyreállító jogszabályba. A Bánát nélkül 11 601 km<sup>2</sup> terület és 1 145 508 lakos (37% magyar származású) került vissza Magyarországhoz. Az állampolgárság rendezése kapcsán a törvény kimondta, hogy azok, akik a trianoni békeszerződés életbe lépésekor magyar állampolgárok voltak, automatikusan megkapják ezt a státuszt. A törvény 1941. december 31-én lépett életbe.<sup>55</sup>

A horvát vezetés főként súlyosbodó belpolitikai gondjai miatt változatlanul napirenden tartotta a Muraköz ügyét. 1942. január 7-én hivatalosan is tiltakoztak a visszacsatolást kimondó törvény ellen. Zágráb nem írta alá a határszerződést Magyarországgal, ezzel is jelezve, hogy nem hajlandó lemondani a Muraközről. Változatlanul erős horvát nacionalista propaganda irányult erre a területre, és a helyi usztasa körök is időről-időre hallattak magukról. Február folyamán a zágrábi kormány tisztviselőket nevezett ki a Muraközbe, mintha az még mindig horvát közigazgatás alatt állna. A magyar kormány nem csinált diplomáciai ügyet a provokatív lépésből, nyomást gyakorolt viszont az érintett tisztviselőkre, hogy utasítsák el a Zágrábban kiosztott megbízást. A Muraköz kérdése a gyakorlatban megoldódott, de államközi szinten nem jutott nyugvópontra.<sup>56</sup>

A Mura mente magyarsága számára nagy lehetőség volt az anyaországhoz való visszatérés. A jugoszláv időkben a magyar oktatást korlátozták, erősen beszűkült, gyakorlatilag megszűnt az anyanyelvű műkedvelő tevékenység. Az újraegyesítés lehetőséget teremtett a magyar kultúra és a közösségi identitás megerősödésére. A visszacsatolás során, az azt szorgalmazó társadalmi körök, közéleti szereplők, köztük mindenekelőtt Pehm (Mindszenty) József jelentős szerepet játszottak. Folyamatosan napirenden tartották a Muraköz kérdését, szervezték a társadalmi véleménynyilvánítást és érveket adtak a kormányzat kezébe a végső döntés meghozatalában és annak alátámasztásában.<sup>57</sup> Mindez azonban csak néhány évre szólt. A világháború befejezése után a revízió során visszaszerzett területeket a győztes hatalmak ismét elcsatolták az országtól, anélkül, hogy a történeti, gazdasági vagy etnikai szempontokat figyelembe vették volna.



## JEGYZETEK / NOTES

- 1 Gulyás László (2013): Az első jugoszláv állam felbomlása. Államszerkezeti és etnikai következmények 1941-1944. *Mediterrán és Balkán Fórum*. VII. évfolyam (2013) 1. szám 24-35.old.
- 2 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 63. Külügyminisztérium Politikai ir. (KÜM Pol.) 473. Szent-Iványi Domokos: Csonka-Magyarország külpolitikája. Kézirat. I. köt. (Szent-Iványi) 541–543. old.; MNL OL K 589. Kormányzói Kabinetiroda. II. Horthy Miklós ir. (KKI II. Horthy) II. C. 10.; Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945 (1982). V. köt. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig, 1940–1941. Összeállította: Juhász Gyula. Sajtó alá rendezte: Juhász Gyula – Fejes Judit. Akadémiai. Budapest. (DIMK (1982) V.) 966–968., 970. old.
- 3 Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára (HIM HL) Honvéd Vezérkar Főnöke (VKF) Eln. Föv. 1/1941.; Kovács Attila (2012): A muravidéki magyarság 1920 és 1991 közötti sorsfordulóinak áttekintése. *Földrajzi Közlemények*. 136. évf. 2012/3. sz. (285–292. old.) 287. old.; Göncz László (2013): „Álmaink álma Alsólendva és a Muraköz”. Mindszenty (Pehm) József erőfeszítései a Mura mente visszacsatolásáért. In: Orha Zoltán – Simmer Szilvia (szerk.) (2013): Zalai Múzeum. XXI. köt. Göcseji Múzeum. Zalaegerszeg. (45–58. old.) 46–47. old.
- 4 Ennek körülményeiről lásd Gulyás László (2024): Németország szolgálatában. Anta Pavelic és a Független Horvát Állam. *Rubicon*. 2024/10. szám 14–21. old.
- 5 HIM HL Honvédelmi Minisztérium (HM) Eln. I. 24 317/1941.; DIMK (1982) V. 1035–1038. old.; HIM HL Tanulmánygyűjtemény (TGY) 2191. Pokorny Hermann: A Délvidék 1941-ben történt visszafoglalásának hadtörténelmi leírása. (Pokorny) 37–41. old.
- 6 A. Sajti Enikő (1987): *Délvidék, 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Kossuth. Budapest. 14. old.
- 7 MNL OL K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (MT Jkv.) 1941. április 13.; MNL OL K 64. Külügyminisztérium Politikai Rezervált ir. (Pol. Res.) 1941-16-234., 1941-67/a-248.; Botlik József (2011): A Bácska, a Drávaszög, a Muramellék (Muravidék), és a Muraköz újraegyesülése Magyarországgal, 1941. április–július. *Közép-Európai Közlemények*. 4. évf. 2011/3–4. sz. (68–80. old.) 73. old.
- 8 Völkl, Ekkehard (1991): *Der Westbanat 1941–1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen*. *Studia Hungarica* 38. Rudolf Trofenik. München. 18–19. old.; DIMK (1982) V. 1054–1055. old.
- 9 DIMK (1982) V. 1052. old.; A. Sajti (1987) 85. old.
- 10 Varga E. László (2011): A Muraköz és Mindszenty József. *Magyar Napló*. 2011/8. sz. 29–41. old. 31. old.; Göncz (2013) 47. old.
- 11 HIM HL VKF Eln. Közig. 1/1941.; Balogh Margit (2015): Mindszenty József (1892–1975). I–II. köt. MTA BTK. Budapest. I. 254. old.; DIMK (1982) V. 1061–1062. old.
- 12 HIM HL VKF Eln. 1. 4745/1941.; Gulyás László (2019): A Délvidék visszatérése, 1940–1941. A Horthy-korszak külpolitikája, 6. A revíziós sikerek, 3. Attraktor. Máriabesnyő. 170. old.; Varga (2011) 31. old.; Kalšan, Vladimír (2014): *Muraköz történelme*. Muzej Međimurja. Čakovec. 310–311. old.

- 13 A Wilhelmstrasse és Magyarország. (1968) Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György – Pamlényi Ervin –Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Kossuth. Budapest. 577–579. old.
- 14 MNL OL K 27. MT Jkv. 1941. április 21.; MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-67/a-240.; Sokcsevits Dénes (2011): Horvátország. A 7. századtól napjainkig. Mundus Novus Könyvek. Budapest. 523. old.; A Wilhelmstrasse (1968) 576. old.
- 15 MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-16-234., 1944-67/a-233.; Göncz (2013) 49. old.; DIMK (1982) V. 1083–1084., 1091–1094. old.
- 16 Lampe, John R. (1996): Yugoslavia as History. Columbia University Press. New York. 197–200. old.; Fujs, Metka (1990): Madžarska vojaška in civilna uprava v prekmurju v drugi svetovni vojni. In: Zbornik Soboškega Muzeja, 1. Pokrajinski Muzej. Murska Sobota. (89–100. old.) 91. old.; A. Sajtí Enikő (2004): Impériumváltások, revízió és kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Napvilág. Budapest. 159–160., 257–258. old.; A Wilhelmstrasse (1968) 580–581. old.
- 17 Balogh (2015) I. 257. old.; Varga (2011) 31. old.
- 18 Balogh (2015) I. 258–259. old.
- 19 HIM HL VKF Eln. Köz. 8/1941.; Nagy László (2016): Mindszenty József szerepe a Muraköz visszacsatolásában. Zempléni Múzs. 16. évf. 2016/3. sz. (19–30. old.) 21. old.; Botlik (2011) 75. old.; Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából. (1975) Összeállították és sajtó alá rendezték: Márkus László – Szinai Miklós – Vásárhelyi Miklós. Kossuth. Budapest. 134., 142. old.
- 20 Kovács Attila – Tátrai Ágnes (2013): Magyarok a Muravidéken, 1918–1945. Kronológia. Magyar Nemzetiségi Közművelődési Intézet–Inštitut za narodnostna vprašanja. Lendva–Ljubjana. 87. old.; Göncz László (2006): Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945. Magyar Nemzetiségi Közművelődési Intézet. Lendva. 38., 167. old.; Balogh (2015) I. 254., 259–260. old.
- 21 Miniszter a frontvonalban. (2021) Zsindely Ferenc naplója, 1941. február 25. – 1946. március 9. Szerkesztette a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Székér Nóra. ÁBTL–Kronosz. Budapest–Pécs. 79. old.; Nagy (2016) 22. old.
- 22 MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-67/a-292., 1941-67/a-293.; MNL OL K 71. KÜM Számjeltáviratok I. Bejövő. (KÜM Szjt. I.) Zágráb, 1941. május 16.
- 23 Balogh (2015) I. 260. old.
- 24 Balogh (2015) I. 260–261. old.
- 25 MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-67/a-301., 1941. 67/a-325.; Sokcsevits (2011) 524. old.
- 26 MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. Szent-Iványi 889. old.; Olasz Lajos (2020): A magyar kormány erőfeszítései a Nyugat-Bánság visszaszerzésére 1941-ben. Délvidéki Szemle. 7. évf. 2020/1–2. sz. (45–60. old.) 54–55. old.; DIMK 1124–1126., 1129–1130., 1136. old.
- 27 HIM HL VKF Eln. 1. 5263/1941.; A Wilhelmstrasse (1968) 600., 613. old.
- 28 MNL OL K 63. KÜM Pol. 1941-67-3559.; Göncz (2006) 60. old.

- 29 Varga (2011) 30. old.; Balogh (2015) I. 262. old.; Miniszter a frontvonalban (2021). 86. old.
- 30 Balogh (2015) I. 262. old.
- 31 MNL OL K 589. KKI II. Horthy II. D. 5.; Varga (2011) 34–35. old.
- 32 Kovács – Tátrai (2013) 88–89. old.; Göncz (2006) 117., 203. old.; Göncz 2006. 117. old
- 33 DIMK (1982) V. 1144–1145. old.
- 34 MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-67/a-346.; A Palazzo Chigi és Magyarország. (2007) Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról. A Darányi-kormány megalakulásától a Szovjetunió elleni hadüzenetig (1936–1941). Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Réti György. Hungarovox. Budapest. 519–520. old.
- 35 MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-67/a-363., 1941-67/a-393., 1941-67/a-364.; A Wilhelmstrasse (1968) 613. old.; DIMK (1982) V. 1154., 1157–1159. old.
- 36 Mészáros István (2005): Mindszenty a Sándor-palotában. Eötvös József Könyvkiadó. Budapest. 33. old.; Balogh (2015) I. 262. old.
- 37 MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-67/a-390.; Maróthy-Meizler Károly (1958): Az ismeretlen Mindszenty. Pannonia. Buenos Aires. 214–215. old.
- 38 DIMK (1982) V. 1192–1193., 1205–1207., 1211–1212., 1226–1227. old.
- 39 MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-67/a-391.
- 40 DIMK V. 1215., 1221., 1227–1228. old.
- 41 MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-67/a-393.
- 42 MNL OL K 27. MT Jkv. 1941. július 1.; DIMK (1982) V. 1240–1244. old.
- 43 HIM HL VKF Eln. Közig. 30/1941.; A Wilhelmstrasse 600–601. old.; Olasz (2020) 56. old.; Balogh (2015) I. 264. old.
- 44 Kovács – Tátrai (2013) 89. old.; Göncz (2006) 40. old
- 45 Göncz (2013) 51–52. old.; Nagy (2016) 22–23. old.; Balogh (2015) I. 264–265. old.
- 46 MOL K 27. MT Jkv. 1941. július 8.
- 47 HIM HL VKF Eln. Közig. 30/1941.; HIM HL VKF Eln. Om. 199/1941.; A. Sajti (2004) 179–186. old.; Varga (2011) 32. old.
- 48 HIM HL VKF Eln. Közig. 30/1941.; HIM HL HM 21. 30 769/1941.
- 49 A Wilhelmstrasse (1968) 600–601., 603–605., 618–619. old.; Ciano, Galeazzo (2023): Ciano titkos naplója, 1939–1943. Kárpátia Stúdió. Köröstárkány–Kápolnásnyék. 414. old.
- 50 Magyarországi rendeletek tára, 1941. (1942) BM. Budapest. 1924–1934. old.
- 51 MNL OL K 63. KÜM Pol. 1941-67-159.; MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-67/a-363. Soksevits (2011) 526. old.;
- 52 HIM HL VKF Eln. 1. 9967/1941.; Fujs (1990) 94. old.; Kovács – Tátrai (2013) 86., 90–91. old.; Göncz (2006) 67. old.
- 53 HIM HL VKF Eln. 1. 6119/1941.; HIM HL HM Eln. 1/a. 59 850/1941.; Teleki Béla (1941): Muraköz népéhez! Muraköz. 36. évf. 1941/1. sz. 1-2. old.; A. Sajti (2004) 237. old.; Kovács – Tátrai (2013) 90–91. old.
- 54 Balogh (2015) I. 266. old.; Göncz (2006) 171–172. old.

- 55 Magyar Törvénytar. Az 1941. évi törvénycikkek. (1942) Jegyzetekkel ellátta: Degré Miklós – Várady-Brenner Alajos. Franklin Társulat. Budapest. 102–103. old.; Kovács – Tátrai (2013) 93. old.
- 56 MNL OL K 149. Belügyminisztérium (BM) Res. VII. 1942-2-10 429.; MNL OL K 28. Miniszterelnökség nemzetiségi és Kisebbségi osztály (ME Kisebbségi) 1942-R-19 705.; Soksevits (2011) 525–526. old.
- 57 Kovács (2012) 287–288. old.; Balogh (2015) I. 266–267. old.; Göncz (2006) 171–172. old.

## FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

### Levéltári források:

- Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára (HIM HL)  
 HIM HL Honvéd Vezérkar Főnöke (VKF)  
 HIM HL Honvédelmi Minisztérium (HM)  
 HIM HL Tanulmánygyűjtemény (TGY)  
 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)  
 MNL OL K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (MT Jkv.)  
 MNL OL K 28. Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi osztály (ME Kisebbségi)  
 MNL OL K 63. Külügyminisztérium Politikai iratok (KÜM Pol.)  
 MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. Szent-Iványi Domokos: Csonka-Magyarország külpolitikája. I. köt. (Szent-Iványi)  
 MNL OL K 64. Külügyminisztérium Politikai Rezervált iratok (KÜM Pol. Res.)  
 MNL OL K 71. KÜM Számjeltáviratok I. Bejövő. (KÜM Szjt. I.)  
 MNL OL K 149. Belügyminisztérium Rezervált ir. (BM Res. VII.)  
 MNL OL K 589. Kormányzói Kabinetiroda. II. Horthy Miklós ir. (KKI II. Horthy)

### Szakirodalom:

- A Palazzo Chigi és Magyarország. (2007);** Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról. A Darányi-kormány megalakulásától a Szovjetunió elleni hadüzenetig (1936–1941). Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Réti György. Hungarvox. Budapest.
- A. Sajti Enikő (1987):** Délvidék, 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája. Kossuth. Budapest.
- A. Sajti Enikő (2004):** Impériumváltások, revízió és kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest, Napvilág.
- A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. (1968)** Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Kossuth. Budapest.
- Balogh Margit (2015):** Mindszenty József (1892–1975). I–II. köt. MTA BTK. Budapest.

- Botlik József (2011):** A Bácska, a Drávaszög, a Muramellék (Muravidék), és a Muraköz újraegyesülése Magyarországgal, 1941. április–július. Közép-Európai Közlemények. 4. évf. 2011/3–4. sz. 68–80. old.
- Ciano, Galeazzo (2023):** Ciano titkos naplója, 1939–1943. Kárpátia. Köröstárkány–Kápolnásnyék.
- Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. (1982) V. köt.** Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig, 1940–1941. Összeállította: Juhász Gyula. Sajtó alá rendezte: Juhász Gyula – Fejes Judit. Akadémiai. Budapest.
- Fujs, Metka (1990):** Madžarska vojaška in civilna uprava v prekmurju v drugi svetovni vojni. in: Zbornik Soboškega Muzeja, 1. Pokrajinski Muzej, Murska Sobota. 89–100. old.
- Göncz László (2006):** Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945 Magyar Nemzetiségi Közművelődési Intézet. Lendva.
- Göncz László (2013):** „Álmaink álma Alsólendva és a Muraköz”. Mindszenty (Pehm) József erőfeszítései a Mura mente visszacsatolásáért. In: Orha Zoltán – Simmer Szilvia (szerk.) (2013): Zalai Múzeum. XXI. köt. Göcseji Múzeum. Zalaegerszeg. 45–58. old.
- Gulyás László (2013):** Az első jugoszláv állam felbomlása. Államszerkezeti és etnikai következmények 1941-1944. Mediterrán és Balkán Fórum. VII. évfolyam (2013) 1. szám 24-35.old.
- Gulyás László (2019):** A Délvidék visszatérése, 1940–1941. A Horthy-korszak külpolitikája, 6. A revíziós sikerek, 3. Attraktor. Máriabesnyő.
- Gulyás László (2024):** Németország szolgálatában. Anta Pavelic és a Független Horvát Állam. Rubicon. 2024/10. szám 14–21. old.
- Kalšan, Vladimir (2014):** Muraköz történelme. Muzej Međimurja. Čakovec.
- Kovács Attila – Tátrai Ágnes (2013):** Magyarok a Muravidéken, 1918–1945. Kronológia. Magyar Nemzetiségi Közművelődési Intézet–Inštitut za narodnostna vprašanja. Lendva–Ljubjana.
- Kovács Attila (2012):** A muravidéki magyarság 1920 és 1991 közötti sorsfordulónak áttekintése. Földrajzi Közlemények. 136. évf. 2012/3. sz. 285–292. old.
- Lampe, John R. (1996):** Yugoslavia as History. Columbia University Press. New York.
- Magyar Törvénytár.** Az 1941. évi törvénycikkek. (1942) Jegyzetekkel ellátta: Degré Miklós – Várady-Brenner Alajos. Franklin Társulat. Budapest.
- Magyarországi rendeletek tára, 1941.** (1942) BM. Budapest.
- Maróthy-Meizler Károly (1958):** Az ismeretlen Mindszenty. Pannonia. Buenos Aires.
- Mészáros István (2005):** Mindszenty a Sándor-palotában. Eötvös József Könyvkiadó. Budapest.
- Miniszter a frontvonalban. (2021)** Zsindely Ferenc naplója, 1941. február 25. – 1946. március 9. Szerkesztette a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Szekér Nóra. ÁBTL–Kronosz. Budapest–Pécs.
- Nagy László (2016):** Mindszenty József szerepe a Muraköz visszacsatolásában. Zempléni Múzsza. 16. évf. 2016/3. sz. 19–30. old.
- Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából. (1975)** Összeállították és sajtó alá rendezték: Márkus László – Szinai Miklós – Vásárhelyi Miklós. Kossuth. Budapest.

**Olasz Lajos (2020):** A magyar kormány erőfeszítései a Nyugat-Bánság visszaszerzésére 1941-ben. Délvidéki Szemle. 7. évf. 2020/1–2. sz. 45. 60. old.

**Sokcsevits Dénes (2011):** Horvátország. A 7. századtól napjainkig. Mundus Novus. Budapest.

**Teleki Béla (1941):** Muraköz népéhez! Muraköz. 36. évf. 1941/1. sz. 1–2. old.

**Varga E. László (2011):** A Muraköz és Mindszenty József. Magyar Napló. 2011/8. sz. 29–41. old.

**Völkl, Ekkehard (1991):** Der Westbanat 1941–1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen. Studia Hungarica, 38. Rudolf Trofenik. München.

## GULYÁS LÁSZLÓ

egyetemi tanár, habil.

Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására, Szeged  
*professor, Virtual institute for Central-Europe Research, Szeged, Hungary*

**ORCID:** 0000-0001-5751-2945

**email:** laszlo.gulyas65@gmail.com

### VEZÉRFONAL A SZINTÉZISÍRÁSHOZ 4. A RÁKOSI-DIKTATÚRA KORA, 1948–1956 ELSŐ RÉSZ: A KÉT MUNKÁSPÁRT EGYESÜLÉSÉTŐL A DESZTALINIZÁLÁS KEZDETÉIG, 1948. JÚNIUS 12 – 1953. JÚLIUS 18.

*LEADINGYARN FOR SYNTHESIS 4.  
 THE AGE OF THE RÁKOSI DICTATORSHIP, 1948–1956  
 PART ONE: FROM THE UNION OF THE TWO LABOR PARTIES TO  
 THE BEGINNING OF THE DESTALINIZATION,  
 JUNE 12, 1948 – JULY 18, 1953*

#### ABSTRACT

In a previous study – Thoughts on the national-civil-conservative synthesis of „short Hungarian 20th century” history – that laid the foundation for writing synthesis – we designated the era boundaries of the Rákosi dict(atorship as follows: the starting point is June 12, 1948, the day when the Hungarian Workers’ Party (MDP) was created from the „merger” of the MKP and the SZDP. While the end point was July 18, 1956, the day when Rákosi relieved of his position as first secretary of the MDP and traveled to the Soviet Union, from where he could never return to Hungary. In this study, we present the important events that took place between these points. With this, we outline the short history of the Rákosi dictatorship.

**Kulcsszavak:** Rákosi Mátyás, Kádár János, diktatúra, kommunizmus

**Keynotes:** Rákosi Mátyás, Kádár János, dictatorship, communism

#### Bevezetés

A szintézisírás kereteit megalapozó korábbi tanulmányunkban – *Gondolatok a magyar „rövid 20. század történetének-nemzeti-konzervatív szintéziséről*<sup>1</sup> – a Rákosi-diktatúra<sup>2</sup> korszakhatárait az alábbi módon jelöltük ki: a kezdőpont 1948.

június 12-e, az a nap, amikor az MKP és az SZDP „egyesüléséből” létrejön a Magyar Dolgozók Pártja. Míg a végpont 1956.

július 18-a az a nap, amikor Rákosit felmentették az MDP első titkári tiszt-ségéből és Szovjetunióba utazott, ahonnan már soha többé nem térhetett vissza Magyarországra. Jelen tanulmányban bemutatjuk, hogy milyen fontos események történtek ezen két időpont között, azaz felvázoljuk a Rákosi-diktatúra rövid történetét.

## 1. A két munkáspárt egyesülése, 1948. június 12.

### 1.1. Közvetlen előzmények 1948 tavaszán

A színpalak mögött Rákosi Mátyás és elvtársai már 1945-től kezdve tudatosan készültek a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (SZDP) felszámolására. Ebben legfontosabb szövetségeseik Marosán György – az SZDP egyik vezető politikusa – volt, aki a párt jobb oldali vezetőivel 1948. február 18-án számolt le, amikor az összehívott ülésen bejelentette, hogy több politikusnak – 35 főnek, köztük Kéthly Annának, Szeder Ferencnek, Szélig Imrének, Bán Antalnak – le kell mondania vezetőségi tagságáról. A döntést Marosán azzal indokolta, hogy ezek a politikusok „egységbontó és munkásáruló” magatartást követnek, de valójában arról volt szó, hogy a kommunistákkal kapcsolatban „az együttműködni, de nem egyesülni” elvet akarták követni.

Az első olyan alkalomra, amikor Rákosi nyilvánosan beszélt az SZDP további sorsának alakulásáról 1948 márciusában került sor.<sup>3</sup> Rákosi a MKP funkcionáriusok előtt előbb arról beszélt, hogy ki kell szorítani a politikai életből az ellenzéki pártokat, majd ezt követően azt fejtegette, hogy fokozatosan át kell alakítani a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot (MNFF). oly módon, hogy a benne részvevő pártoknak csak fővárosi szervezetei lennének, míg vidéken csak a kommunista párt működhetne. Tekintve, hogy az SZDP az MNFF<sup>4</sup> egyik tagja volt, Rákosi beszéde előrevetítette, hogy milyen sorsot szánnak a szociáldemokratáknak Rákosiék.

1948 tavaszán a kommunisták kezdeményezésére, a két párt egyesülésének előkészítésére egyrészt felállítottak egy közös politikai bizottságot<sup>5</sup>, másrészt egy közös szervező bizottságot.<sup>6</sup>

A közös politikai bizottság 1948. március 19-i ülésén arról döntött, hogy kiküld egy „albizottságot” az egyesüléssel létrejövő párt programtervezetének kidolgozására. Az egyesülés folyamatának fontos lépése volt, amikor ez a közös politikai bizottság 1948. április 12-i ülésén úgy döntött, hogy az egyesüléssel létrejövő új párt neve Magyar Dolgozók Pártja (MDP) legyen, „mert ez nevében összefogja az egész magyar dolgozó népet, a munkásokat, parasztokat, a haladó értelmiséget, a dolgozók minden rétegét.”<sup>7</sup> Jól mutatja a tényleges helyzetet, hogy az MKP minden az egyesülést érintő kérdésben kikérte az SZK(b)P vezetőinek véleményét. Erre 1948 májusában került sor Kádár János és Rajk László moszkvai útja során.<sup>8</sup>



## 1.2. Az egyesülést kimondó kongresszus, 1948. június 12.–június 14.

A két munkáspárt egyesülése technikailag valójában egy hosszabb folyamat volt. A közös szervező bizottság tagjai eljátszották, hogy a kezdeményezés alulról indult el, a pártdemokrácia látszatát keltve először a kis pártalapszervezeteknél rendezték meg az egyesítő taggyűléseket, amelyeken azonban a felsőbb szervek által előre kijelölt új vezetőséget kellett „megválasztani”. Ezután került sor a városi és megyei egyesítő gyűlésekre, ahol megválasztották a kongresszusi küldötteket, de oly módon, hogy felülről kijelölték, hogy kit kell küldötté választani.

Ilyen előzmények után 1948. június 12-én a két párt külön-külön tartott kongresszust. Az MKP az Országházban rendezte meg IV. kongresszusát, ahol a küldöttek Rákosi javaslatára a küldöttek – utólag – jóváhagyták az egyesülést a szociáldemokratákkal. Ezzel párhuzamosan az SZDP az Újvárosházán tartott XXXVII. kongresszusán, Marosán György javaslatára megszavazták a párt megszüntetéséről szóló határozatot. (Ez is jól mutatja, hogy nem igazi egyesülés történt, hanem az SZDP beolvadt az MKP-ba). Ezután 15 órakor került sor a Hősök terén egy közös nagygyűlésre, ahol több ezres tömeg előtt bejelentették a két párt egyesülését. A napot az Operaházban tartott ünnepség zárta.

Június 13-án vette kezdetét az ún. egyesülési kongresszus, mely két napig tartott. Ennek során a küldöttek elfogadták az MKP és az SZDP egyesüléséről szóló határozatot, elfogadták az MDP programnyilatkozatát, szervezeti és működési szabályzatát és megválasztották a Központi Vezetőség (KV) tagjait. Az elnöki posztra – amely csupán egy kirakatfunkció volt – Szakasits Árpád, míg a tényleges hatalmat jelentő főtitkári posztra Rákosi Mátyás szavazták meg. Fontos pozíciókat kaptak: Farkas Mihály, Gerő Ernő, Kádár János, Marosán György, Rajk László.

Összegzés: az MDP megalakulásával létrejött az állampárt, mely megkezdte – pontosabban folytatta – a diktatúra kiépítését.

## 2. Az erőszak monopólium megszilárdítása

Az MKP már Magyarország szovjet megszállásának első hónapjaiban felállította és uralta az erőszakszervezeteket. 1945 februárjában megalakult a Magyar Államrendőrség Budapesti Rendőrfőkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya (BRFK PRO). Ezzel párhuzamosan létrejött a Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányságának Politikai-Rendészeti Osztálya. 1945. március 12-én egy harmadik erőszakszervezet is létrejött, felállították a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztályát (KATPOL), élén Pálffy Györggyel.

Rajk László belügyminiszterként 1946 novemberében egy rendelettel egybe-vonta (BRFK PRO-t és a vidéki Politikai-Rendészeti Osztályt). Így jött létre a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya (ÁVO), melyet a belügyminiszter közvetlen felügyeletet alá helyeztek. A MDP megszületése után, Kádár János – aki, 1948 augusztusában váltotta Rajk Lászlót a belügyminiszteri székben – 1948.

szeptember 6-i rendeletével a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága névre (BM ÁVH) keresztelte át a szervezetet. Ez nem csupán egy átkeresztelés volt, a Péter Gábor rendőr altábornagy által vezetett szervezet jogkörét kibővítették (pl. ekkor került hozzájuk az útlevél kiadásának joga). Az Andrassy utca 60-ban székelő központ mellett 9 vidéki alosztályt hoztak létre, illetve létszámát jelentős mértékben felemelték. 5500 fő lépett ekkor szolgálatba. Így 1949 márciusában már a korábbi 28 ezer fő helyett 34 ezer fő dolgozott a szervezetnél. Itt jegyezzük meg, hogy az BM ÁVH nyíltan hirdette a „fasiszták elleni harcot”, de állományában valójában sok korábbi kis nyilas is tevékenykedett.

BM ÁVH vezetője Péter Gábor folyamatosan vetélkedett a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitika Osztályának, vezetőjével Pálffy Györggyel. A vetélkedés Pálffy verésével végződött, 1949 szeptemberében kivégezték. Ezt követően a KATPOL-t rövid időn belül beolvastották az ÁVH-ba, ugyanerre a sorsra jutott a Honvéd Határőrség is.

A BM ÁVH-t 1950. január 1-jén kivették a Belügyminisztérium keretei közül, így önálló szervezetté vált, ezért innentől kezdve egyszerűen csak ÁVH-nak nevezték. Az ÁVH-t elvileg a Minisztertanács felügyelte, de valójában Rákosi Mátyás napi szinten beleszólt a szervezet munkájába. 1950 tavaszára az ÁVH a belső karhatalom, a hírszerzés, a polgári és katonai elhárítás, a határőrség, az útlevél ügyek és az idegen-rendészet irányítójává vált. Ezzel kapcsolatos feladatait az alábbi módon fogalmazták meg: „...felderíti a dolgozó nép ellenségeit, védi és biztosítja a népi demokrácia állami, gazdasági és társadalmi rendjét.” De volt ennél egy egyszerűbb szlogen is, melyet Rákosi Mátyás fogalmazott meg, az alábbi módon: „Az ÁVH „a párt ökle””.

Az ÁVH (és elődszervezetei) részt vett a különböző koncepciók peres előkészítésében (vallomások fizikai erőszakkal történő kicsikarása) és lebonyolításában. 1950-ben elkezdte kiépíteni az internáló táborokat, átvette a börtönöket. Ekkor született meg az AVH-s személyzet (börtönőrök, felügyelők, etc.) számára, iránymutatásként a „*Ne csak őrizd, gyűlöld is*” mondat. Az ÁVH megszervezte a kitelepítéseket és arra törekedett, hogy a társadalom tevékenységét, az emberek életét az ellenőrzése alá vonja. Ennek egyik következményeként született meg a „*csengőfrász*” fogalma, az ÁVH nyomozói általában éjszaka csöngettek be, majd rontottak be a kiszemelt áldozat lakásába. A ház előtt többnyire katonai jármű várakozott az áldozatra, de a fontosabb személyeket fekete Pobjeda autóval szállították el. A letartóztatott emberekkel szemben lelki és fizikai kényszert (verés, gúzsbakötés, összerugdosás, földre teperve talpalás, sóval etetés utáni WC-ből itatás, éheztetés, az őrizeteselek fejére rögzített csöpögtető berendezéssel való sanyargatás, éjjel-nappal bilincsben tartás, alvásmegvonás) alkalmaztak.

Az időben némileg előre ugorva itt jelezzük, hogy az MDP belül folyó hatalmi harc egyik fontos állomásaként 1953 januárjában-februárjában Péter Gábor és vezetőtársait egy a szovjet mintára készülő cionista per leendő vádlottjaiként letartóztatták. Sztálin 1953. március 5-én bekövetkező halála után pedig bíróság elé

állították őket, a jogerős elsőfokú ítélet 1953 végén született meg. Ez elsősorban az ÁVH-sok törvénytelen perekben és a törvénytelen módszerek bevezetésében, illetve végrehajtásában játszott szerepét hangsúlyozta.

### 3. A sztalinizálás

A kommunista diktatúra kiépítésének első lépése mindig az erőszakos szervezetek feletti monopólium megszerzése (ezt mutattuk be az előző fejezetben). A következő lépések azt a célt szolgálják, hogy a kommunisták az élet minden területe (politika, gazdaság, kultúra, etc.) felett átvegyék az uralmat. Gyarmati György ezt a folyamatot sztalinizálásnak nevezi. Jelen alfejezetben ezen eseménysort az alábbi területeken vizsgáljuk meg részletesen:

- politikai mező
- egyházellenes küzdelem
- a közigazgatás átszervezése: tanácsrendszer kiépítése

#### 3.1. A politikai mező teljes elfoglalása 1948 júniusától a hazai kommunisták elleni perekig

##### 3.1.1. A többpártrendszer felszámolása, 1948–1949

Bár Szakasits Árpád az MDP elnökeként semmiféle tényleges hatáskört nem birtokolt, Rákosi gyorsan eltávolította a párt éléről. A Csornoky-ügyre<sup>9</sup> hivatkozva Tildy Zoltánt köztársasági elnököt 1948. július 31-én lemondatták, majd közel 8 évig háziőrizetben tartották. A köztársaság elnöki székbe Szakasits Árpádot ültették. Ezt követően a kormányban is személycserékre került sor. A két legfontosabb csere: 1948. augusztus 5-én Rajk László helyett Kádár János lett a belügyminiszter, míg Rajk a sokkal kisebb súlyú külügyminiszteri széket kapta meg, illetve szeptember 9-én Veres Péter (NPP) helyett Farkas Mihály (MDP) került a Honvédelmi Minisztérium élére.

Az MDP megszületésekor a többpártrendszer – bár erőteljesen legyengítve – még létezett. Az alábbi pártok működtek:

- Független Kisgazda Párt (FKGP), Dobi István vezetésével<sup>10</sup>
- Nemzeti Parasztpárt (NPP) Erdei Ferenc, mint főtitkár vezetésével<sup>11</sup>
- Radikális Demokrata Pártszövetség (RDP), Zsolt Béla vezetésével
- Független Magyar Demokrata Párt (FMDP), Balogh István, páter vezetésével<sup>12</sup>
- Demokrata Néppárt (DNP), Barankovics István vezetésével<sup>13</sup>

A fentebbi pártok mellett még fontos szervezet volt a Slachta Margit által vezetett Keresztény Női Tábor. A többpártrendszer teljes felszámolása jegyében az MDP vezetői hozzá fogtak a pártok megszüntetésének. Ennek eszköze a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (MNFF) átszervezése volt Magyar Függetlenségi Népfronttá (MFN), vagy csak egyszerűen Népfront). Az átszervezés elindítását

a KV 1948. november 27-i ülésén jelentette be Rákosi. Külön kihangsúlyozva, hogy az a Népfront nem lesz tömegszervezet, és céljait az MDP fogja meghatározni.<sup>14</sup> Az MFN alakulóülésére 1949. február 1-én került sor. Ezen Rákosi Mátyás kijelentette, hogy az új szervezet elsődleges célja *„csökkenteni a polgári pártok jelentőségét és meggyorsítani likvidálásukat”*. Míg Rajk László arról beszélt, hogy *„aki nem más programot vall, mint a szocializmus építése, az nem a kormányzat valamiféle konstruktív ellenzéke, az már a magyar nép ellensége.”*

A MFN elnöke Rákosi Mátyás, főtitkára Rajk László lett, a két alelnöki posztot az egykori koalíciós pártok kommunisták iránti lojális politikusai, Dobi István (FKGP) és Erdei Ferenc (NPP) kapták meg. Ez is jól mutatja, hogy az MFN valójában egy álnépfront volt, melyet az MDP uralt, míg a többi párt<sup>15</sup> lassan felolvadt benne. Rákosi utasítására 1949 márciusában és áprilisában a megyékben, városokban és községekben életre hívtak a Népfrontbizottságokat, ezekben az elnöki és titkári posztokat kommunisták töltötték be.

Azt, hogy a Népfrontnak valójában milyen szerepet szántak 1949. április 12-e után derült ki. Ezen a napon Szakasits Árpád köztársasági elnök, feloszlatta az országgyűlést, és május 15-re kiírta az országgyűlési választásokat, melyet egylistás szavazásként hirdettek meg. Ez azt jelentette, hogy a választok egyetlen listára, a Népfront listájára szavazhattak. Ezt a listát az MDP vezetősége állította össze. Megindult a kampány, melynek csúcsrajáratása az akkorra nemzeti ünneppé, és ezzel munkaszüneti nappá tett május elsejével vette kezdetét, amelyet valóságos népünneppé igyekeztek tenni. 1949. május 15-én, 99,7%-os részvétel mellett – ellenfél hiányában – a népfrent listája „győzött” 95,6%-al. Az országgyűlésbe bekerülő képviselők 71%-a az MDP tagja volt.<sup>16</sup> Ezzel a Népfront betöltötte a kommunisták által neki szánt szerepet, így a választások után egyik napról a másik napra megszűntették a Népfrontbizottságok működését. Ez egyben a korábbi pártok megszűnését is jelentette. Gyakorlatilag így vált teljessé az egypártrendszer, az MDP versenytárs nélküli állampárttá vált.

A választások után a miniszterelnök továbbra is Dobi István maradt<sup>17</sup>, 15 politikusból álló kormányában 11 miniszter<sup>18</sup> az MDP tagja volt, mellettük a népfrentpolitika jegyében 2–2 minisztert az FKGP (Bognár József, Ortutay Gyula), illetve a NPP (Erdei Ferenc, Darvas József) adott. De ennek jóformán semmi jelentősége nem volt, mert mind a négyen „társutasok” voltak, illetve pártjaik eltűntek. Itt jegyezzük meg, hogy az SZDP volt tagjai 1950-ben ismét célkeresztbe kerültek, amikor Rákosiék meghirdették a szociáldemokraták elleni fellépést (erről lásd a 4.5. alfejezetet – G.L.)

### 3.1.2. A koncepciók perek és jellemzőik

#### 3.1.2.1. A koncepciók perek általános jellemzői

Az első koncepciók pereket (másnéven kirakatper) az 1930-as években Sztálin utasítására rendezték meg a Szovjetunióban. A hatalomra került magyar kommunis­ták ezeket kezdték lemásolni. Az első nagyszabású koncepció per a Magyar Testvéri Közösség pere volt 1947-ben. Ezt sorozatban követték az alábbi perek: a Földművelésügyi Minisztériumban „leleplezett” mozgalom pere, a MAORT-per (mindkettő 1948-ban), a Mindszenty-per, a Rajk-per (mindkettő 1949-ben) és a tábornok pere (1950). Jelen alfejezetben a Rajk pert, míg a következő fejezetben a Mindszenty-pert mutatjuk be – G.L.) Valamennyi koncepció per – nemcsak Magyarországon, hanem a teljes szocialista tömbben – közös jellemzői az alábbiak<sup>19</sup>:

- A hatalmat birtokló kommunista vezérkar egy előre kialakított koncepció (pl. trockista elhajlás) mentén szervezte meg a pert.
- A vádak hamisak voltak, nagyon elszakadtak a valóságtól.
- A beismerő vallomásokat fizikai erőszakkal kényszerítették ki, több esetben a vádlottak a verések következtében már a nyomozati szakaszban meghaltak.
- A szovjet tanácsadók nagyon sok esetben beavatkoztak az adott országban (Csehszlovákia, Bulgária, etc.) zajló koncepciók perek menetébe.
- A per bírósági szakaszában a vádlottak nagy része (kényszerből, vagy ideológiai megfontolásból) teljes mértékben együttműködött a bírósággal.
- A társadalom megfélemlítése érdekében a perek nagy sajtónyilvánosságot kaptak.

#### 3.1.2.2. A Rajk per

Nézzük meg, hogy a fenti jellemzők hogyan nyilvánultak meg a Rajk per során. Az MDP vezérkara már 1947 nyarán informálisan jelzést kapott az SZKP-tól, hogy a trockisták a szocialista országokban beszivárogtak a kommunista pártok legfelsőbb szintjeire. Budapesten Rákosiék azonnal cselekedtek: 1948. szeptember 28-án összeállítottak egy 30 oldalas jelentést a trockisták magyarországi tevékenységéről. A trockisták és a kozmopoliták ellen megszervezendő per fővádlottjának Rákosi, Rajk Lászlót szemelte ki. Ennek okát abban kell keresnünk, hogy Rajkot pártbeli riválisának tartotta. Rádásul Farkas Mihály és Péter Gábor szintén vetélytársának tartotta Rajkot.

A Rajk ügy konkretizálása azzal vette kezdetét<sup>20</sup>, hogy az ÁVH 1949. május 16-án – az egylistás választások után egy nappal – őrizetbe vette Szőnyi Tibort (az MDP káderosztályának vezetőjét), majd 10 napon keresztül verték. Végül beval­lotta, hogy Rajk László vezetésével titkos összeesküvést szőttek a népi demokrácia ellen. Ezt követően 1949. május 30-án este személyesen Péter Gábor tartóztatta le Rajk Lászlót. A vizsgálat első szakaszában a „trockistának” nyilvánított Rajk László ellen három vádat fogalmaztak meg: 1. amerikai kémkapcsolat 2. pártszer-

vezetek felosztása a rendőrségen 3. 1945 előtt pedig gyanús elemeket (rendőrspicliket) vitt be az illegális pártba.

Miután a fizikai erőszak hatására nem tört meg, június 9-én Farkas Mihály és Kádár egy „beszélgetés” keretében megpróbálták meggyőzni, hogy vallja be bűnösségét. De erre nem volt hajlandó. Ezután Farkas ismét megverette Rajkot. Itt jegyezzük meg, hogy a per előkészítését Rákosi személyesen felügyelte.

A per előkészítésébe a szovjet Állambiztonsági Minisztérium 1949. június 20-án Budapestre megérkező magas rangú tisztjei is beavatkoztak, ez volt a vizsgálat második szakasza. Megérkezésükig a pert Rákosiék a trockista elhajlás mentén próbálták megszervezni, de per előkészületébe belépő szovjet tanácsadók – élükön Bjelkin tábornokkal – a per trockista élet elvetették, és annak Tito- és Jugoszlávia-ellenes irányt adtak. Ez szorosan összefüggött azzal, hogy a KOMINFORM 1948 júniusi határozatában nacionalista elhajlással vádolta meg Titót, és ezt követően éles küzdelem bontakozott ki Moszkva és Belgrád között.

1949. szeptember 3-án Kádár János már arról tájékoztatta az MDP Központi Vezetőségét, hogy Rajk és vádlottársai „*az imperializmus székértelődésévé szegődött*” Titoval szövetkezve akarták megdönteni a „demokratikus államrendet”.

A perre 1949. szeptember 16-a és 24-e között került sor. A per során az ügyészek, a bírák, a védők, a tanúk, sőt maguk a vádlottak is szöveghűen memorizálva adták elő a forgatókönyvben – amelyet Moszkvában állítottak össze – megírt szövegeiket. A pert a Magyar Rádió közvetítette. A per végén Rajkot és két vádlott társát – Szőnyi Tibort és Szalai Andrászt – halálra ítélték. Az ítéletet 1949. október 15-én hajtották végre. Lazar Brankov és Justus Pál életfogytiglan fegyházbüntetést kapott. De a mellékperek tárgyalásai még több hónapra keresztül folytak ezután is. A Rajk perben érintett két tábornok – Pálffy György és Korondy Béla – ügyét áttették a hadbíróásra, mely őket halálra ítélte (lásd jelen tanulmány 4.3. alfejezetét – G. L.

Rákosi 1949. szeptember 30-án – néhány nappal a halálos ítéletek kihirdetése után – a nagy-budapesti pártaktívák ülésén összegezte „*a Rajk banda megsemmisítésének tanulságait*”. Ezen beszédében hirdette meg a mindenre és mindenkire kiterjedő éberségi hisztériát. Az MDP-n belül az alsóbb szinteken, illetve az államapparátuson belül is fokozott ellenőrzésbe és tisztogatásba kezdtek. Az államapparátuson belül 6 ezer tisztviselőt nyilvánítottak megbízhatatlan polgári-kispolgári elemnek, őket eltávolítottak el, és helyükre megbízható kommunista kádereket ültettek. A tisztogatás újabb hulláma indult el az 1951. évi tanácsválasztások után. A tisztogatások lebonyolításában az ÁVH volt a „párt ökle”.

### 3.1.2.3. Koncepciós perek a hazai kommunisták ellen

Az MKP-n, majd a MDP-n belül már 1945-től volt egy törésvonal. a Szovjetunióból hazatért nagy négyes (Rákosi, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Révai József) és az 1945 előtt Magyarországon tevékenykedő hazai kommunista vezetők között (Donáth Ferenc, Kádár János, Zöld Sándor). A törésvonal a diktatúra kiépítése

során nem látszott. De Rákosi az 1950-es évek elején elérkezettnek látta az időt, hogy leszámoljon velük. A két legfontosabb per az alábbi volt:

- Kádár János pere: 1951 májusában tartóztatták le, 1952-ben zárt tárgyaláson ítélték el. Sztálin halála utáni rehabilitációs hullám során 1954-ben szabadult.
- Figyelemre méltó Kádár sorsa, hiszem egyszerre volt a koncepciós perek végrehajtója és áldozata.<sup>21</sup> 1949-ben ő volt Rajk egyik kihallgatója, majd 1951-ben őt vallatja Farkas Mihály.
- Donáth Ferenc pere: 1951 februárjában tartóztatták le, december 18-án zárt tárgyaláson ítélték el, 1954-ben szabadult.

Kállai Gyulát és Haraszi Sándor szintén ekkor fogták perbe és ítélték el. Külön szólnunk kell Zöld Sándor sorsáról. Sőt 1951 tavaszán az ÁVH elkezdte figyelni Zöld Sándor belügyminisztert, azzal a céllal, hogy egy későbbi perhez terhelő bizonyítékokat szerezzenek. De Zöld ezt nem várta meg, 1951. április 20-én egész családjával együtt holtan találták meg lakásában, a hivatalos álláspont szerint végzett két gyermekével, feleségével és édesanyjával, majd öngyilkos lett.<sup>22</sup>

### 3.2. Az egyházellenes küzdelem: A Mindszenty-per

A kommunisták a kereszténységet a „*nép ópiumának*” tartották, így nem meglepő, hogy már 1945 őszén felléptek a kereszténység ellen (egyetlen példa a sok közül: Páter Kiss Szaléz kivégzése 1946-ban). A folyamat egyik fontos állomása volt az, amikor 1948 májusában – az 1948. évi 33. törvénycikkkel – államosították az egyházi iskolákat. Mindszenty 1948. június 4-én egy levélben tiltakozott az egyházi iskolák államosítása ellen. Az MDP 1948 júniusi létrejötte után rögtön támadást intézett az egyházak ellen. Ennek három legfontosabb állomása:

- 1948 decemberében Ordass Lajos evangélikus püspököt bebörtönözték, majd 2 évi fegyházra, és további 5 év hivatalvesztésre ítélték.
- 1948 októberében Ravasz László református püspököt az egyházi és a közélettől való visszavonulásra kényszerítették.
- 1948 karácsonyának másnapján az ÁVH letartóztatta a magyar katolikus egyház fejét, Mindszenty József érseket, és az Andrassy út 60-ba szállította.

A fenti események után 1948 decemberében mind a református egyház, mind az evangélikus egyház számukra súlyos feltételeket tartalmazó szerződést írt alá a magyar állammal.

Nézzük meg a Mindszenty-per részleteit: a hercegprímás keményen fellépett a kommunisták egyházellenes törekvései ellen.<sup>23</sup> Így az MDP vezetői úgy döntöttek, hogy el kell távolítani a közéletből, sőt a magyar katolikus egyház éléről is. Ennek első lépéseként heves sajtóhadjáratot indítottak ellene, illetve az Országgyűlésben is keményen támadták. Dobi István miniszterelnök kijelentette, hogy Mindszenty „*a reakciósok, a fasiszták, a háborús bűnösök legfőbb patrónusa és szervezője*”, valamint, hogy akadálya az állam és a katolikus egyház megegyezésének.”

1948. december 26-án tartoztatták le Mindszentyt. Előzetes letartóztatása 39 napig tartott, melynek során verésekkel és éjszakai kihallgatásokkal kínozták. A Mindszenty-per 1949. február 3-án vette kezdetét a Népbíróságon. Mindszentyt és hét vádlott társát hűtlenséggel, a köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedéssel vádolták. Ráadásul a közvélemény előtti lejáratása érdekében ehhez még hozzácsaptak egy köztörvényes bűncselekményt, ugyanis valutaüzérkedéssel is megvádolták. A pert néhány nap alatt lezajlott, ahol a nyugati újságírók egy testileg, lelkileg megtört – ez az ÁVH kegyetlen módszereinek eredménye volt – Mindszentyt láthattak. Mindszenty az utolsó szó jogán elmondta, hogy: „*Nem voltam és nem vagyok a magyar népnek ellensége. Nem volt és nincs bajom a magyar munkássággal, a magyar földműves társadalommal, amelyhez családommal együtt tartozom.*”

Az ítéletet 1949. február 8-án hirdették ki: Mindszentyt életfogytiglani börtönbüntetés kapott, továbbá politikai jogaitól való megfosztásra és teljes vagyonelkobzásra ítélték. Bár Mindszenty elítélése ellenére a magyar katolikus egyház feje maradt, de valakinek el kellett végeznie a napi egyházi „munkákat” is. Erre Mindszenty Grósz József kalocsai érseket jelölte ki. Azonban 1951-ben maga Grósz is koncepciós per áldozatává vált.

Mindszenty József Budapesten a Conti utcai Állambiztonsági Büntetőintézetben kezdte meg büntetése letöltését, majd egészségi állapotára való tekintettel 1955. július 17-én a Püspökszentlászlón lévő püspöki nyaralóba vitték. Onnan 1955. november 2-án a felsőpetényi Almássy-kastélyba szállították át, itt érte az 1956-os forradalom híre.

### 3.3. A tanácsrendszer kiépítése

1949. július 4-én Dobi István miniszterelnöki programbeszédében bejelentette, hogy egy új alkotmányt kell kidolgozni. A bejelentés követően ez a cél gyorsan teljesült, az országgyűlés 1949. augusztus 18-án elfogadta a Magyar Népköztársaság új alkotmányát. Ez gyakorlatilag az 1936. évi szovjet alkotmány másolata volt. Kimondta, hogy a népköztársaság „*a munkások és a dolgozó parasztok állama*”, és „*minden hatalom a dolgozó népé.*” Az új alkotmány értelmében Elnöki Tanácsot kellett felállítani, erre 1949. augusztus 23-án került sor: az országgyűlés az Elnöki Tanács Elnökévé Szakasits Árpádot, az addigi köztársasági elnököt választotta (politikai pályájának további alakulásáról lásd a 4.5. alfejezetet). Az új alkotmány legfontosabb következménye az volt, hogy az Elnöki Tanács jogkörénél fogva törvényerejű rendeletet bocsáthatott ki, így a kormány és az országgyűlés törvényalkotó tevékenysége háttérbe szorult.

Az új alkotmány elfogadását követően – szintén szovjet mintára – megváltoztatták az ország államigazgatási struktúráját. Egyrészt átszervezték az ország közigazgatási térszerkezetét, másrészt átformálták a közigazgatás működési mechanizmusát. Az ország közigazgatási térszerkezetének átalakítása során – melyet kormányrendelet szabályozott az alábbi intézkedések történtek:



- A 25 vármegyéből, elsősorban a „csonka vármegyék” felszámolásával 19 megyét hoztak létre (ekkor szüntették meg a vármegye elnevezést).
- Új megyeszékhelyeket jelöltek ki, lehetőleg olyan városokban, ahol az ipari munkásnépesség nagyobb arányban élt.
- Az átszabott megyéken belül újra rajzolták a járások határait.
- Megszüntették a „törvényhatósági jogú város” kategóriát, helyette bevezették a „megyei jogú város” kategóriát.
- Létrehozták az ún. Nagy-Budapestet, oly módon, hogy egyrészt a főváros kerületeinek határait kitolták, másrészt hozzácsatolták az ún. bolygóvárosokat (másképpen „vörös övezet”, ahol a gyári munkások laktak), harmadrészt több agrár kistelepülést is odacsatoltak. Így átalakult a főváros társadalmának foglalkozási-szociális arculata, a munkás-paraszt népesség javára, a polgári rétegek rovására.

A közigazgatás működési mechanizmusának átformálásának lényegét Kádár János az alábbi módon fogalmazta meg az általa beterjesztett törvényjavaslatban: „...a helyi tanácsok egymással fölé- és alárendeltségi viszonyban állnak és végső fokon alá vannak rendelve az államhatalom és az államigazgatás legfelsőbb szerveinek: az országgyűlésnek, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának és a minisztertanácsnak.”<sup>24</sup> Ezen mondat alapján, az alábbi módon írhatjuk le a mechanizmus működését:

- A tanácsrendszer legalsó szintje a helyi (községi, kisvárosi, nagyobb városok esetében kerületi) tanács volt.
- Fölöttes szerveik a járási, illetve városi tanácsok (kerületekre osztott városok esetében) voltak. Ezek a megyei tanácsok felügyele alá tartoztak.
- A megyei tanácsok pedig elvileg a kormány (minisztertanács) alá voltak rendelve, de valójában a Belügyminisztérium irányította őket.

Mint látható ez a működési mechanizmus teljes egészében felszámolta az önkormányzatiságot. Gyakorlatilag egy szélsőségesen centralizált igazgatási rendszert alakítottak ki. Ezt még tovább fokozta, hogy az MDP közvetlenül is beavatkozott a rendszer működésébe.

A választások folyamat teljes lebonyolítást a Magyar Függetlenségi Népfontra (MNF) bízták. Jelölő gyűlések nem voltak, a jelölés jogát a MFN kapta meg, az állampolgároknak nem volt jelöltállítási joga. A választás lajstromos választás volt, a lajstrom mellett, vagy ellen lehet szavazni, a lajstromról neveket törölni nem lehetett. A választás érvényessége tekintetében jogorvoslati lehetőség nem volt. A választás napján egy-egy népnevelőpár (összesen 300 ezer népnevelő), a választási lista alapján 20-20 fős csoportokat vitt el szavazni. Személyes felelősségük volt, hogy mindenki szavazzon. Ezen szabályok alapján rendezték meg 1950. október 22-én az első tanácsválasztásokat. Itt jegyezzük meg, hogy az 1954. november 28-i második tanácsválasztást némileg módosított szabályok alapján rendezték meg, de a diktatórikus jelleg alapvetően nem változott.

Fontos kiemelnünk, hogy 1950 és 1953 között három több hullámban éberségi és bizalmatlansági hisztéria söpört végig a frissen felállított tanácsrendszeren. Ez a Horthy-rendszerben, illetve a koalíciós időkben már dolgozó közigazgatási szakemberek eltávolítását jelentette. Helyüket párthű, de képzetlen káderek foglalták el.

#### 4. A teljes társadalom terrorizálása, 1948–1953

Mint láttuk Rákosiék 1948 júniusában gyakorlatilag megszüntették a többpárt-rendszert, az állampárttá váló MDP a következő néhány évben a teljes társadalmat totálisan maga alá gyűrte. A megszilárdult diktatúra az egész társadalmat terrorizálta. Egyetértünk Ötvös István megállapításával<sup>25</sup>, mely szerint az erőszak a kommunista berendezkedés működésének immanens része volt, amelyet a legitimitás hiánya miatt alkalmazott. Működtetését az a lenini újítás tette lehetővé, hogy a párt, mint a forradalmi eszme letéteményese beépült az államgépezetbe, ami azt eredményezte, hogy az állampolgárok nem tudták magukat kivonni a hatása alól. A társadalom terrorizálását az alábbi eseménysorok mentén mutatjuk be:

- kitelepítések és zárt táborok,
- internálások és munkatáborok,
- a kereszténység ellen elkövetett terror: harc a „klerikális reakció” ellen,
- a Magyar Honvédség belüli terror: a tábornokok pere,
- az MDP-n belüli terror: harc az egykori szociáldemokraták ellen,
- az ÁVH-n belüli terror: a Szűcs-ügy,
- a parasztság elleni terror: a kollektivizálás során elkövetett törvénytelen-ségek<sup>26</sup>

##### 4.1. Kitelepítések és zárt táborok

A Péter Gábor rendőr altábornagy által vezetett ÁVH 1948 szeptemberében jogot kapott arra, hogy állami szempontból veszélyesnek tartott személyeket kitiltsa az adott településről, rendőrhatósági őrizet vagy felügyelet alá helyezze. Ez tette lehetővé a bírósági ítélet nélküli kitelepítéseket és internálásokat. Nézzük meg ezek lefolyását.

Kitelepítésnek nevezzük azt az eseménysort, amikor egyes személyektől elkobozták ingatlanjaikat és arra kényszerítették őket, hogy családjukkal együtt (időseket, betegeket, és gyerekeket is beleértve) vidékre kényszerlakhelyre „költözzenek”. Ezt a szikár definíciót ki kell egészítenünk a továbbiakkal: az áldozatoknak hátra kellett hagynia ingóvagyon tárgyait, pontosabban a családfő 500 kg, míg a családtagok 250 kg ingóságot vihettek magukkal. Szintén hátra hagyták kapcsolatrendszerüket, munkájukat, gyermekeik iskoláit. A kitelepítési végzést a Belügyminisztérium állította ki, kézhezvétele után az érintettnek és családjának 14 órán belül el kellett hagynia lakását, ahonnan a vidékre kijelölt tartózkodási helyére szállították. A kitelepítések egyik további jellemzője volt, hogy nagyon váratla-

nul, sokszor az éjszaka közepén került rájuk sor, csak néhány percet, esetleg órát hagyva az érintetteknek az összepakolásra. A kijelölt kényszertartózkodási helyeken nagyon rossz lakhatási körülmények várták őket.

A kényszerlakhely kijelölésével a párt egyszerre két osztályellenségre is lesújtott: egyrészt a régi uralkodóosztályhoz tartozó kitelepítettre, másrészt arra a kulákgazdára, akinek lakóhelyére betelepítették őket. A kitelepítetteknek újra kellett kezdeniük életüket, csak fizikai munkát vállalhattak – ez gyakorlatilag mezőgazdasági munka volt – azokat is meghatározott helyen. A kijelölt kényszerlakhely elhagyásának tilalmát állandó rendőri ellenőrzés biztosította. Aki megszőkött, de elfogták, zárt munkatáborba vitték.

A kitelepítések két hullámban történtek, az első hullám 1950. június 23-án indult: a déli és nyugati határvidék 451 településéről több mint 2 500 családot (nagyjából 8 ezer fő) deportáltak az Alföldre. A nyugati határsávról történő kitelepítés a hidegháborús hisztéria, a déli határsávról történő kitelepítés pedig a Szovjetunió és Jugoszlávia közti viszony megromlásának következménye volt.

A vidéken az egyik településről a másik településre történő kitelepítés (pl. Dunántúlról Hortobágyra) további fontos mozgatórugója a kulákságelleni harc volt. A kulákokat kitelepítették otthonaikból, sokkal kedvezőtlenebb viszonyok közé kerültek. Az Alföldön az alábbi 12 helyen működött zárt munkatábor: Árkus, Borsós, Borzas-Mihályhalma, Ebes, Elep, Erzsébet tanya, Kócspuszta, Kónya, Kormópuszta, Lászlómajor, Lenintanya és Tedej területén. Az ide hozott embereket leromlott állapotú házakban vagy istállóknak helyezték el, többségük a Hortobágyi Állami Gazdaságok Trösztjénél dolgozott. Ez a zárt alföldi munkatáborrendszer 1953 októberéig működött.

A kitelepítések második hulláma 1951. május 21-én kezdődött – és kifejezetten Budapestre koncentrált – és kb. két hónapig tartott. Ezen időszak alatt 5182 családot, összesen 12 0704 főt telepítettek ki Budapestről az ország keleti megyéibe (Békés, Hajdú-Bihar, Szolnok, Heves). A budapesti kitelepítések célpontja az 1945 előtti hatalmi és szellemi elit csoportjai voltak: arisztokraták, középbirtokosok, állami köztisztviselők, tisztikar tagjai, művészek és tudósok. Az ÁVH egyik jelentéséből az alábbi kép rajzolódik ki a kitelepítettek társadalmi helyzetéről: „1951. május 21-től június 15-ig Budapestről a következő nemkívánatos elemeket telepítették ki: hat volt herceget, 52 volt grófot, 41 volt bárót, valamint hozzátartozóikat, 10 volt horthysta minisztert, 12 volt horthysta államtitkárt, 85 volt horthysta tábornokot, 324 volt horthysta törzstisztet, 67 volt csendőr- és rendőrtisztet, 30 volt gyártulajdonost, 46 volt bankárt, 53 volt gyárigazgatót, 93 volt nagykereskedőt, 105 volt nagybirtokost, valamint hozzátartozóikat. A kitelepítettek lakásait dolgozók, elsősorban sztahanovista vagy nagycsaládos ipari munkások kapták meg.”<sup>27</sup>

A jelentésből látszik, hogy a budapesti kitelepítések legfontosabb célja a régi hatalmi elit fővárosból történő eltávolítása volt. De ennek a kommunista káderek számára kellemes következményekkel járó haszna is volt: a kitelepítettek jó minő-

ségű, nagy méretű lakásai a főváros legjobb részein feküdtek, melyeket a megbízható kommunista káderek kaphattak meg.

A kitelepítettek helyzetében 1953-ban történt fordulat, a Nagy Imre kormány 1953. október 31-i hatállyal megszüntette a kitelepítéseket. Így a kitelepített személyek elhagyhatták kényszerlakhelyüket, de megtiltották nekik, hogy visszatérjenek korábbi lakóhelyükre (pl. a Budapestről kitelepítettek Budapestre). 1956. augusztus 1-jén ezt a tilalmat feloldották, de párthatározatban azt is rögzítették, hogy nem kaphatják vissza lakásaikat.

## 4.2. Internálások és munkatáborok

Az internálások eszközét már 1945 után rögtön elkezdték használni, 1945–46-ban összesen 35 internálótábor létesült a vidéki településeken, illetve további 15 működött Budapesten és közvetlen közelében. Ezekbe a volt szélsőjobboldali szervezetek tagjait, a volt katonatisztekét, csendőröket, B listázott közhivatalnokokat zárták be általában 6 hónapra (ennyi volt a bírósági ítélet nélküli fogva tartás maximuma).

Az MDP megszületése után a kommunista vezetők a munkatáborok felállítására terén is követték az SZKP példáját, bár Rákosi azon sajnálkozott, hogy: „*Milyen kár, hogy nincs Szibériánk.*” Ennek ellenére – a már korábban is működő Kistarcsa mellett – sorra nyíltak az újabb internálótáborok<sup>28</sup>, ezek az alábbiak voltak: Tiszalök, Kecskemét, Kazincbarcika, Bernátkút. Ezek már nem Belügyminisztériumhoz tartozó büntetés-végrehajtás, hanem az Államvédelmi Hatóság irányítása alatt álltak. Az internálás időtartama is jelentősen megváltozott, az addigi maximum 6 hónapot 2 évre emelték fel. A táborok létrehozásánál az internáltak munkaerejének állami célokra való felhasználása is szempont volt, így ennek szellemében történt a helyszínek kiválasztása. Tiszalökön vízerőművet, Kazincbarcikán a Borsodi Vegyi Kombinátot, Kecskeméten a szovjet katonáknak laktanyákat, lőszerraktárakat és hangárokat építettek, míg Recsken a helyi kőbányában dolgoztatták őket.

A leghírhedtebb, a legkeményebb internáló tábor a recski volt<sup>29</sup>: a korábbi Baróczy-kastélyhoz tartozó területre 1950. július 19-én szállították az első internáltakat. Az első csoport 35 főből állt, azt a feladatot kapták, hogy építsék fel a tábort, és az ígérték nekik, ha ezt megcsinálják, hazamehetnek. A tábor felépítették, de a rabok maradtak, sőt innentől kezdve folyamatosan érkeztek új rabok. A kutatók eddig 1746 rab nevét tudták azonosítani. A tábor felépítése után a rabok nagy része a Csákánykő nevű dombon lévő bazaltbányában dolgozott – kezdetleges eszközökkel követ törtek – minden nap. A rabokat a külvilágtól teljesen elszigetelték, nem fogadhattak látogatót, nem kaphattak csomagot, volt akiről hozzátartozói azt sem tudták, hogy Recsken van. Recsk méltán vált a magyarországi kommunista diktatúra brutalitásának egyik jelképévé.

A fogvatartottak első csoportját (34 fő) 1951 decemberében engedték szabadon. De a tábor teljes felszámolására csak 1956 nyarán került sor, rabokat elbocsátották,

míg az épületeket, tornyokat és kerítéseket ledózerolták. A szabadulókkal titoktartási nyilatkozatot írtattak alá, és mivel a tábor léte 1953 és 1989 között államtitoknak minősült, megszegése esetén több éves börtönbüntetéssel néztek volna szembe az egykori fogvatartottak.

1953-ban nem csak a recski táborat számolták fel, az 1035/1953. MT sz. határozata rendelkezett arról, hogy a belügyminiszter az összes internálótáborot szüntesse meg. De az internáltak nem nyerték vissza automatikusan a szabadságukat, csak az elítéltek egy része kapott kegyelmet. Sokakat közülük börtönbe zártak, a fővárosból és más nagyvárosokból kitiltottak, illetve rendőri felügyelet alá helyeztek. A Belügyminisztérium operatív osztályán továbbra is őrizték nyilvántartási lapjaikat. Elkobzott vagyonukat sem kapták vissza. Ugyanis az igazságügy-miniszter utasította a Legfelsőbb Bíróság elnökét: *„Annak az elvnek megfelelően, hogy a kitelepítettek és internáltak ingó és ingatlan vagyontárgyaira, valamint lakásokra vonatkozó igényeit, illetve kártérítési kereseteit el kell utasítani, szükséges a Legfelsőbb Bíróság megfelelő jogszabályokra való hivatkozással hozott elvi döntése. Felkérem, hogy ilyen elvi döntés meghozataláról gondoskodjék.”*<sup>30</sup> Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a kitelepítettek, az internáltak és a kényszermunkatáborok lakói vagyonukat a későbbi évtizedekben sem kapták vissza, és az életpályákban érezhető törések álltak be

### 4.3. A kereszténység ellen elkövetett terror: harc a „klerikális reakció” ellen,

A Mindszenty-per után az MDP egy rövid időre felfüggesztette a római katolikus egyház elleni küzdelmét. De hamarosan újraindította: az Elnöki Tanács 1949. évi 5. számú törvényerejű rendeletével (1949. szeptember 5.) eltörölte az iskolákban a kötelező vallásoktatást. Ezt követően 1950. július 9-ről 10-re virradó éjjel karhatalommal deportáltatta – az ország más részeibe hurcolták –, a déli határsávban élő szerzeteseket. Ezt követően Elnöki Tanács 1949. évi 34. számú törvényerejű rendelete, a bencések, piaristák, ferencesek és a Szegény Iskolanővérek kivételével, minden szerzetesrend működését betiltotta. Így 23 férfi és 40 női szerzetesrendet oszlattak fel, ami 2582 férfi szerzetest és 8956 apácát érintett.<sup>31</sup>

A társadalom kommunista típusú átalakítási kísérletei ellenére a magyarok nagy része megpróbálta megőrizni keresztény hitét. A társadalom vallásos összetartó szövetének bomlasztása érdekében az MDP Kádár Jánost bízta meg, hogy szervezzen meg egy olyan „papi mozgalmat” mely támogatja a kommunista rendszert.<sup>32</sup> Kádár sikerrel oldotta meg a feladatot, 1950. augusztus 1-jén, a katolikus papok egy csoportja tanácskozást tartott, ahol az egyik felszólaló kijelentette, hogy: *„A jövő útja, mint mondtuk már, a szocializmus. A szocializmus nagyon sokban érintkezik, sőt azonos az evangéliummal.”* A többi felszólalás is hasonló szellemben fogalmazódott meg. Így nem meglepő módon a tanácskozás végén megalakult a Katolikus Papok Országos Békebizottsága (KPOB), amely rögtön elfogadott egy felhívást az állam és az egyház közötti megállapodás sürgetéséről.

A katolikus egyház vezetése engedett a kettős nyomásnak (MDP, illetve KPOB), 1950. augusztus 30-án Grósz József kalocsai érsek és Darvas József vallás- és közoktatásügyi miniszter aláírták az állam és a katolikus egyház közötti megállapodást. Ennek elsőpontjában a püspöki kar kinyilvánította, hogy „támogatja a Magyar Népköztársaság államrendjét”, és kötelezte magát arra, hogy eljár minden olyan egyházi személy ellen, akik fellépnek a népköztársaság „törvényes rendje és kormányának építőmunkája ellen”. Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy a katolikus püspöki kar kiállt az egyház azon tagjai mögül, akik valamiféle módon felvállalták a kommunisták elleni küzdelmet. Cserébe a kormány engedélyezte, a hívők teljes vallásszabadságát, 6 fiú és leánygimnázium működését, valamint a szerzetesrendek közül a bencés, a piarista és ferences rend működését.

A KPOB elnöksége rendszeresen egyeztetett a pártállam vezetőivel, 1951-től ennek hivatalos keretét az Állami Egyházügyi Hivatal (EAH) képezte. Az EAH Katolikus Főosztálya arra törekedett, hogy az egyházi kulcspozíciókat (püspökök, etc.) békepapok töltsék be. Az EAH egy besúgó hálózatot is kiépített a katolikus egyházon (illetve a többi felekezeten) belül. Ez a hálózat és a békepapok jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a kommunisták alávetttségben tartsák a magyarországi felekezeteket.

Az 1950 júniusában aláírt egyezmény ellenére a kommunisták tovább folytatták a klerikális reakció elleni küzdelmet. 1951 májusában letartóztatták Grósz Józsefet és számos további egyházi személyt.<sup>33</sup> A per során – amelyre 1951 júliusában került sor – Grósznek és 8 vádlottársának az alábbi vádakkal kellett szembenéznie: összeesküvés a népi demokrácia vívmányainak eltörlésére, előkészületek ellenforradalmi kormány felállítására és Habsburg-restaurációra. A per végén Grósz Józsefet 15 év börtönre ítélték, másik 8 vádlott társából egyet azonnal, kettő másikat pedig később halálra ítélték. A 24 mellékperben összesen 200 ítélet született: ebből 17 halálos ítélet volt, illetve 55 fő kapott 10 év feletti börtönbüntetést.

A Grósz-per és a mellékperek tovább mérgezte a diktatúra és az egyház viszonyát. A katolikus püspöki a Grósz-per elrettentő hatására 1951 júliusában letette az esküt a Magyar Népköztársaság alkotmányára.

#### **4.4. A Magyar Honvédség belüli terror: a tábournokok pere**

A kék cédulás választások (1947. augusztus 31.) után, az MKP taktikai szempontok miatt még átengedte a Honvédelmi Minisztériumot a Nemzeti Parasztpártnak (NPP), így annak egyik vezető politikusa, Veres Péter 1947. szeptember 24-én elfoglalta a honvédelmi miniszter széket. Így az MKP csak a minisztérium keretei között, már 1945 márciusa óta működő Katonapolitikai Osztályon (KATPOL) – élén Pálffy Györggyel tudta – tudta érdekei szerint befolyásolni ez eseményeket. Az MKP azonban meg akart szabadulni a parasztpárti minisztertől, ezért a KATPOL emberei 1948 augusztusában merényletet kíséreltek meg ellene. Ennek sikertelensége után néhány nappal később, amikor éppen ott tartózkodott tűz ütött

ki vidéki vadászházába, majd néhány nappal később miniszteri irodájában is. Ezt a nyomást Veres nem tudta elviselni, a NPP vezetőségének engedélyével 1948. szeptember 9-én lemondott posztjáról. A honvédelmi miniszteri székben, az MKP egyik erős embere Farkas Mihály követte. Az új miniszter azonban különféle vitákba keveredett Pálffyval. A KATPOL vezetőjének vesztét az okozta, hogy Farkas Mihály honvédelmi miniszter összefogott Péter Gáborral, és a Rajk per kapcsán kiterjesztették rá is a titkos nyomozást. Ezt követően 1949. július 5-én családi nyaralás közben letartóztatták.<sup>34</sup> Egy koncepciós perben halálra ítélték, majd 1949. szeptember 24-én kivégezték.

Ezt követően Péter Gábor megszervezte a „tábornokok perét” (szokták Sólyom-pernek is nevezni)<sup>35</sup> A per célja az volt, hogy a két világháború között a Ludovikán végzett katonatiszteket, akik az 1945 után bekerültek a Magyar Honvédség vezetésébe eltávolítsák onnan, és helyükre párthű fiatalabb tiszteket helyezzenek. Farkas Mihály parancsára 1950. május 20-án éjszaka, az ÁVH Katonai Elhárítási Főosztálya letartóztatta Sólyom László altábornagyot, a Honvéd Vezérkar főnökét, továbbá tíz tábornokot, öt ezredest, egy alezredest és egy őrnagyot. A perre augusztusban került sor, a tiszteket államellenes szervezkedéssel, idegen hatalom javára elkövetett kémkedéssel és hazaárulással vádolták meg. Első fokon 12 halálos ítéletet mondtak ki, tíz nappal később – másodfokon – ebből 5-öt életfogytiglanra változtattak. De hét tábornokot – Sólyom László, Beleznay István, Pórfy György, Révay Kálmán, Illy Gusztáv, Merényi Gusztáv és Lőrincz Sándor – 1950. augusztus 19-én kivégezték. A tábornokok perének mellékszálaként 1950 első félévében 256 főt, míg a második félévben több mint 1000 embert távolítottak el a Magyar Honvédség tiszti állományából.<sup>36</sup>

1951. június 1-ján a Magyar Honvédség nevét Magyar Néphadsereggé változtatták, megkezdődött az állomány szovjet mintájú egyenruházattal történő ellátása, illetve felkészítése egy Jugoszlávia elleni háborúra. Ennek érdekében jelentős létszámfejlesztést hajtottak végre, 1952-ben állomány már 250 ezer fő volt.<sup>37</sup>

#### **4.5. Az MDP-n belüli terror: harc az egykori szociáldemokraták ellen**

1950 elejére Rákosiék számára a totális hatalomgyakorlás szempontjából kényelmetlenné váltak azok a baloldali szociáldemokrata politikusok, akik az 1948 júniusi egyesülési kongresszuson készségesen kiszolgálták őket. Eltávolításukat Rákosiék rögtön a legmagasabb poszttal – az Elnöki Tanács Elnöke – kezdték. Mint azt korábban bemutattuk, 1949. augusztus 23-án Rákosiék a köztársasági elnöki székéből átültették – az akkor felállított – Elnöki Tanács elnökének székébe Szakasits Árpádot. De az egykori szociáldemokratákkal történő leszámolás jegyében – annak ellenére, hogy hivatalban volt – 1950. május 24-én egy Rákosi villájában történő megbeszélés végén letartóztatták. Egy gyors eljárás keretében 1950. november 24-én háborús bűntett, kémkedés, a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésének vádjával életfogytiglani börtönre ítélték.

Ebből 6 évet ténylegesen letöltött, 1956. március 29-én szabadult, majd júliusban rehabilitálták.<sup>38</sup>

A következő magasrangú áldozat Marosán György volt, aki 1948 júniusa óta számos fontos pozíciót birtokolt az MDP-n belül (pl. egyike volt a párt három főtítkár-helyettesének), illetve az államigazgatásban. Amikor 1950. július 7-én letartóztatták éppen könnyűipari miniszter volt. 1950 november 24-én első fokon halálra ítélték – erre a Szakasits per keretei között került sor –, majd decemberben büntetését életfogytiglanra változtatták. Szakasitshoz hasonlóan 1956 márciusában szabadult a börtönből.<sup>39</sup>

A komolyabb pozíciókat betöltő szociáldemokraták közül az alábbiak ellen indult eljárás: Vajda Imre (az Országos Tervtanács Elnöke), Ries István (igazságügyi miniszter). Az igazságügyi minisztert 1950. július 7-én tartóztatták le, de ügye nem jutott el a bírósági szakaszig, még a nyomozati szakaszban az ÁVH-s kihallgatói agyonverték.

A fentebb név szerint megemlített négy egykori baloldali szociáldemokrata politikussal párhuzamosan az MKP vezetői felléptek a még az ország területén élő egykori jobboldali szocdemekkel szemben is, így ítélték el 1954. január 20-án el Kéthly Annát. De az alacsonyabb rangú szociáldemokratákra is sor került.<sup>40</sup> A szociáldemokrata „mellékperek” során – melyekben, a belső ellenségnek nyilvánított ún. „munkásárulók” voltak a vádlottak – 431 személy ellen indult eljárás, 276 főt internáltak, 154 főt kisebb-nagyobb börtönbüntetésre ítélték.<sup>41</sup> Kétfajta tipikus vád volt, egyrészt a megvádoltak őket azzal, hogy a Horthy rendőrségének besúgóí voltak, másrészt azt mondták róluk, hogy korábbi nemzetközi elsősorban angol pártkapcsolataik révén – Labour Party – angol kémekké váltak. Ezekben a perekben már nem születtek halálos ítéletek, de igen magas 10–15 éves börtönbüntetéseket kapott a vádlottak jelentős része.

#### 4.6. Az ÁVH-n belüli terror: a Szűcs-ügy

Némileg groteszknek kell minősítenünk azt a jelenetet, amikor 1950. szeptember 5-én Farkas Mihály levelet írt az éppen Csehszlovákiában üdülő Rákosinak, melyben tájékoztatta, hogy „az osztályellenség” Szűcs Ernő ezredes személyében megjelent az ÁVH soraiban is. Ez a levél vezetett el az ÁVH-n belüli terror elindulásához, a Szűcs-ügyhöz.<sup>42</sup>

Szűcs Ernő 1945 augusztusában érkezett meg Magyarországra a Szovjetunióból, ahol 1942-óta az NKVD tisztje volt. Hamarosan munkába állt a Magyar Államrendőrség Budapesti Rendőrfőkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán (BRFK PRO). Innen átkerült az ÁVO-hoz, majd az abból létrejövő ÁVH-nál folytatta pályafutását. Karrierje meredeken emelkedett, 1950-ben már a Hálózati Főosztály vezetőjeként Péter Gábor egyik helyettese volt. Gyors előre haladásában valószínűleg az is szerepet játszott, hogy az NKVD ügynöke volt, így rendszeresen jelentett Moszkvának, a KMP/MDP vezető politikusairól. Miközben komoly küzdelmet



folytatott polgári politikusok ellen – ő volt az egyike azon AVH-s tiszteknek, akik megkonstruálták a koncepciók pereket –, anyagot gyűjtött saját elvtársairól is. Ezt a tevékenységet már 1942-ben elkezdte a Szovjetunióban. A lista tekintélyes: Révai József, Szántó Zoltán, Münnich Ferenc, Lukács György, Radó Zoltán.<sup>43</sup> De saját testvéréről, az Angliában élő Szűcs Miklós is dossziét vezetett, ebben trockista elhajlónak és angol kémnek nevezte. Ezek után nem meglepő, hogy amikor Szűcs Miklós Magyarországra utazott, az ÁVH vizsgálati fogságba helyezte.

Szűcs Ernő vesztét az okozhatta, hogy valamikor 1950 nyarán egy titkos feljegyzést küldött Rákosi-iról, Abakumovnak – a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumának vezetője –, de a levél visszakerült Rákosihoz. Így nem csoda, hogy 1950. szeptember 23-án letartóztatták, majd Rákosi utasította Péter Gábort, hogy „Két napig éjjel-nappal úgy veresse, hogy ropogjanak a csontjai!” A megismétlődő verések következményeként, 1950. november 21-én meghalt. Ugyanezen a napon verték halálra testvérét, Szűcs Miklóst is. Azt, hogy pontosan kiverte halálra a testvérpárt, a mai napig nem sikerült tisztázni, az eljárásban résztvevő tisztek – például Farkas Vladimir<sup>44</sup> – egymásra mutogatnak.

Azzal az indokkal, hogy Szűcs Ernő körül kialakult egy a kommunizmus ügyével szemben szervezkedő ellenséges csoport az ÁVH-án belül, Péter Gábor kiterjesztette a nyomozást az ÁVH egész állományára. Ennek során 40 tiszt ellen indult nyomozás. A végeredmény: 2 embert kivégeztek, 1 ember életfogytiglanit kapott, 24 főt internáltak.<sup>45</sup> Ezt követően az ÁVH vezetése rendszeresen indított tisztogatásokat saját állománya ellen.

A diktatúra természetéből következően Péter Gábor vadászból vaddá vált, amikor Rákosi parancsára, 1953. január 3-án letartóztatták, majd perbe fogták, és végül 1953 decemberében életfogytig börtönbüntetésre ítélték. Vele párhuzamosan 120 ÁVH-s tisztet vontak eljárás alá, a törvénytelenésekben történő részvételért. Fontos kihangsúlyoznunk, hogy a Rákosi-diktatúra alatt elkövetett törvénytelenések elleni fellépés kivizsgálásra alakult szervezet a koncepciók perek áldozatai közül csak azokat rehabilitálta, akiket azért ítélték el, mert Rákosinak riválist jelentettek (pl. Rajk, Kádár). Péter Gábor és az ÁVH tisztjei nem az egész társadalom ellen elkövetett eljárások miatt kerültek börtönbe, hanem csak az elvtársaik ellen elkövetett bűnökért.

## 5. Rákosi 1952–1953: csúcs és bukás

1952 márciusában az MDP izléstelen és szolgálalkú ünnepségsorozat keretében megünnepelte Rákosi Mátyás 60. születésnapját. Ettől kezdve nevezték „*népünk bölcs vezérének*” és „*Sztálin legjobb magyar tanítványának*”. Ezt követően Rákosi elérkezettnek látta az időt arra, hogy pártfőtitkári tisztségének megtartása mellett (továbbá a Honvédelmi Bizottság elnöke posztot is megtartva) 1952. augusztus 14-én elfoglalja a miniszterelnöki széket is. Ezzel az aktussal hivatalosan is a teljes hatalom birtokába került. Úgy nézett ki, hogy diktatúrája szilárd és megdönthetetlen.

De 1953. március 5-én meghalt Sztálin, közvetlen vezetőtársai utódlási harcba kezdtek. Ennek egyik fontos színtere volt a Sztálin tevékenysége körül kibontakozó vita. Ennek legfontosabb állomásaként 1956. február 25-én, a Szovjet Kommunista Párt XX. kongresszusának utolsó napján Hruscsov elmondta „*A személyi kultusról és következményeiről*” című beszédét.<sup>46</sup> Ebben felsorolta azokat a törvénytelenéseket (koncepciók perek, kínzások, törvénytelen kivégzések, a „nép ellensége” koncepciója és annak megvalósítása, etc.), amelyeket Sztálin diktatúrája alatt elkövettek a Szovjetunióban. Azt is kihangsúlyozta, hogy a Sztálin körül kibontakozó személyi kultusz „*komoly és durva torzulásokhoz vezetett Pártunk elveiben, törvényességében és a demokráciában.*” Bírálta Sztálin vezetési stílusát, azt hogy nem tűrte a kollektív vezetést, erőszakosan érvényesítette elképzeléseit, s mindenkitől feltétlen engedelmességet követelt meg. Aki pedig ellentmondott neki, azt először a hatalomból távolította el, majd gyakran fizikailag is megsemmisítette.

A beszéd elhangzása után a szovjet vezetők desztalinizációba kezdtek. Ezt érintette a csatlós államok vezetőit, különösen Rákosit, aki hosszú időn keresztül „Sztálin legjobb magyar tanítványa” jelzővel büszkélkedett.<sup>47</sup> Első rénzésre helyzete szilárdnak tűnt, az 1953 májusban megtartott választásokon a szavazóurnákhoz vezényelt lakosság maradéktalanul támogatta rezsimjét: a Magyar Függetlenségi Népfront 98,2%-ot kapott.

Ezen választási győzelem ellenére 1953 júniusában a szovjet párt vezetése Moszkvába rendelte Rákosi Mátyást, és az MDP vezetőit, továbbá néhány kormánytagot. Az 1953. június 13-a és június 16-a között lezajló tárgyalásokon szovjet részről a legmagasabb pozíciókkal rendelkező párt- és állami vezetők voltak jelen, úgymint Malenkov, Berija, Hruscsov, Bulganyin és Mikojan. A szovjet vezetők éles kritikát fogalmaztak meg Rákosival szemben. Kifogásolták az alábbiakat: a beszolgáltatás túlzásait, a parasztok elleni büntető eljárások magas számát, a túlzott iparfejlesztést, az ÁVH Rákosi általi kézi vezérlését, a terror mértékét. Mind ezen „dorgálások” után Berija kimondta a szovjet vezetők közös parancsát: az elkövetett „súlyos hibák” miatt Rákosinak fel kell állnia a miniszterelnöki székből és helyét Nagy Imrének kell átadnia!<sup>48</sup> Erre a miniszterelnök váltásra 1953. július 4-én került sor, az Országgyűlésben elmondott beszédében Nagy Imre meghirdette az „új szakasz” politikáját, ezzel kezdetét vette a desztalinizáció Magyarországon.

## JEGYZETEK / NOTES

- 1 Lásd Közép-Európai Közlemények 2023/1. szám 83–102. old.
- 2 A korszak történetének feldolgozásai közül megkerülhetetlen alaplámpának tekintjük Gyarmati György (2011): Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. ÁBTL – Rubicon. Budapest.
- 3 Izsák Lajos (1998): Rendszerváltástól rendszerváltásig 1944 –1990. Kulturtrade Kiadó. Budapest. 99. old.
- 4 Ez a pártszövetség 1944. december 2-án alakult meg Szegeden. Eredetileg öt pártból állt: Független Kisgazdapárt, Magyar Kommunista Párt, Magyarországi Szociáldemokrata Párt, Nemzeti Parasztpárt és Polgári Demokrata Párt. De Rákosiék a „szálamitaktika” alkalmazásával folyamatosan csökkentették az MNFF súlyát.
- 5 A közös politikai bizottság tagjai a kommunisták részéről az alábbiak voltak: Farkas Mihály, Gerő Ernő, Rajk László, Rákosi Mátyás, Révai József. Míg a szociáldemokratákat az alábbi politikusok képviselték: Marosán György, Rónai Sándor, Szakasits Árpád és Vajda Imre.
- 6 A közös szervező bizottság tagjai a kommunisták részéről az alábbiak voltak: Apró Antal, Farkas Mihály, Kádár János, Kovács István. Míg a szociáldemokratákat az alábbi politikusok képviselték: Harustyák József, Marosán György, Révész Ferenc.
- 7 Az indoklást idézi Tóth Judit: A két munkáspárt egyesülése. <https://kronologia-archivum.retorki.hu/kronologia/a-ket-munkaspart-egyesulese>
- 8 Gyarmati (2011) 125. old.
- 9 Csornoky Viktor kairói magyar nagykövetet 1948 nyarán hazarendelték, majd az AVO kémkedés vádjával letartóztatta. Miután a köztársaság elnök veje volt, úgymond kompromitáltsága Tildy Zoltánt lemondatták.
- 10 Politikai pályafutásáról lásd Révész Sándor (2020): Dobi István – Az elfeledett államfő. Egy nincstelen parasztfiú útja a hatalomba. Európa Könyvkiadó. Budapest. FKGP élén elnöki időszaka: 1947. június 1-től 1949-ig tartott.
- 11 Politikai pályafutásáról lásd Huszár Tibor (2012): Erdei Ferenc, 1910–1971. Politikai életrajz. Corvina. Budapest.
- 12 Politikai pályafutásáról lásd Balázs György (1984): Balogh István. Sánta Ilona (szerk.): Politikus pályák. Budapest.
- 13 Szerepéről a koalíciós évek alatt lásd Szokolczai György–Szabó Róbert (2011): Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására. Barankovics és a DNP, 1945–1949. Bibó és a DNP, 1956; Gondolat. Budapest.
- 14 Izsák (1998) 101. old.
- 15 A Demokrata Néppárt nem volt tagja az MFN-nek. Vezetője Barankovics István 1948. február 2-án külföldre távozott, a párt itthon maradt vezetői kommunista nyomásra a párt „önfelosztatása” mellett döntöttek. Miután Slachta Margit szintén emigrációba kényszerült a Keresztény Női tábor is megszűnt.
- 16 Gyarmati (2011) 137–139. old.
- 17 A Dobi-kormány 1948. augusztus 10. és 1952. augusztus 14. között volt hivatalban.

- 18 A közvélemény nagy meglepetésére Rajk kimaradt a kormányból.
- 19 Ezekről lásd Fejtő Ferenc (1991): A népi demokráciák története 1–2. kötet. Magvető Kiadó. Budapest.
- 20 Zinner Tibor (2014) : „A nagy politikai affér”. A Rajk-Brankov-ügy. 1–2. kötet. Saxum. Budapest.
- 21 Huszár Tibor (2008): Országvezető vagy (és) helytartó. In szerkesztő nélkül: A magyar történelem vitatott személyiségei. Kossuth Kiadó. Budapest.
- 22 A valóságtól teljesen elszakadt idealizált képet fest róla: Szücs Ernő–Sárközi István (1976): Egy kiváló kommunista életútja. In. Serflek István (szerk.) Dr. Zöld Sándor emlékkönyv. Berettyóújfalu. Valódi képet ad róla Bank Barbara (2017) : Családirto belügyminiszter – „Tudom mi vár rám és családomra” – Zöld Sándor utolsó napjai. Történelemportal, II. évf. 3. szám, 20-23. oldal.
- 23 Balogh Margit (2015): Mindszenty József I-II. kötet. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Budapest.
- 24 Idézi Gyarmati (2011) 161. old.
- 25 <https://ujkor.hu/content/mi-rendszer-ellensegei-internalas-kenyszermunka-es-kitelepites-rakosi-korszakban>
- 26 Ezt a dimenziót egy másik tanulmányban mutatjuk be.
- 27 <https://rubiconintezet.hu/2024/02/13/magyarorszag-i-kitelepitesek-1951-1953/>
- 28 Bank Barbara (2012/a): „Állami titok”: internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon, 1945–1953. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Budapest.
- 29 Bank Barbara (2012/b): Recsk: kényszermunkatábor, 1950-1953. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Budapest, továbbá Bank Barbara (2017/a): Recsk. A magyar internálótáborok története, 1945–1953. Szépműves. Budapest.
- 30 Idézi: <http://www.kommunizmusbunei.hu/publikaciok/allando-szakertoink/31-horvath-attila/21-horvath-attila-kitelepitesek-es-deportalások-a-rakosi->
- 31 Marschal Adrienn: Harc a „klerikális reakció” ellen: Mindszenty József letartóztatása és pere. <https://kronologia-archivum.retorki.hu/kronologia/harc-a-klerikalis-reakcio-ellen-mindszenty-jozsef-letartoztatasa-es-pere>
- 32 Pál József (1995): Békepapok. Katolikus békepapok Magyarországon, 1950–1989; Egyházforum. Budapest. Továbbá Orbán József Gyula (2001): Katolikus papok béke-mozgalma Magyarországon, 1950–1956. METEM. Budapest.
- 33 Szabó Csaba szerk. (2001): A Grósz-per előkészítése, 1951. Osiris–BFL. Budapest.
- 34 Ötvös István (2012): Koncepcióváltások. A Rajk per katonai vonala. Attraktor Kiadó. Gödöllő.
- 35 Schuber Katalin (2007): A tábornokok pere. PhD értekezés. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem. Budapest.
- 36 Okvách Imre szerk. (2001): Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában, 1945–1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában. Történeti Hivatal. Budapest.

- 37 Csikány Tamás et al. (2006:): A Hazáért. A Magyar Honvédség múltja és jelene, 1848–2004. Szaktudás Kiadó Ház. Budapest.
- 38 1956 márciusa utáni politikai pályafutásáról lásd a Kommunizmuskutató Intézet honlapját, <https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/szakasits-arpad>
- 39 1956 márciusa utáni politikai pályafutásáról lásd a Kommunizmuskutató Intézet honlapját, <https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/marosan-gyorgy>
- 40 B. Kádár Zsuzsanna (2012): Elrabolt remények. A magyar szociáldemokrácia a párt felszámolása után. Napvilág Kiadó. Budapest.
- 41 Izsák (1998) 110. old.
- 42 Huszár Tibor (2009): A pokol malmai. Szücs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai, 1946–1955. Dokumentumok, interjúk Szücs Ernő tevékenységéről, a tettestársak és áldozatok vallomásai. Corvina. Budapest.
- 43 1938-tól hadbíró ezredes, 1956 után a Legfelsőbb Bíróság bírója
- 44 Lásd például emlékiratait, Farkas Vladimír (1990): Nincs mentség – Az ÁVH alezredese voltam; Interart, Budapest.
- 45 Izsák (1998) 111. old.
- 46 Hruscsov, Nyikita (1988): A személyi kultuszról és következményeiről. Kossuth Kiadó. Budapest.
- 47 Feitl István (1993): A bukott Rákosi. Rákosi Mátyás 1956–1971 között. Tanulmány. Politikátörténeti Alapítvány. Budapest.
- 48 Gyarmati (2011) 330. old.

## FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Balázs György (1984):** Balogh István. Sánta Ilona (szerk.): Politikus pályák. Budapest.
- Balogh Margit (2015):** Mindszenty József I–II. kötet. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Budapest.
- Bank Barbara (2012/a):** „Állami titok”: internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon, 1945–1953. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Budapest.
- Bank Barbara (2012/b):** Recsk: kényszermunkatábor, 1950–1953. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Budapest.
- Bank Barbara (2017/a):** Recsk. A magyar internálótáborok története, 1945–1953. Szépművés. Budapest.
- Bank Barbara (2017/b):** Családirtó belügyminiszter – „Tudom mi vár rám és családomra” – Zöld Sándor utolsó napjai. Történelemportal, II. évf. 3. szám, 20–23. oldal.
- B. Kádár Zsuzsanna (2012):** Elrabolt remények. A magyar szociáldemokrácia a párt felszámolása után. Napvilág Kiadó. Budapest.
- Farkas Vladimír (1990):** Nincs mentség – Az ÁVH alezredese voltam; Interart, Budapest.
- Feitl István (1993):** A bukott Rákosi. Rákosi Mátyás 1956–1971 között. Tanulmány. Politikátörténeti Alapítvány. Budapest.

- Fejtő Ferenc (1991):** A népi demokráciák története 1-2. kötet. Magvető Kiadó. Budapest.
- Gulyás László (2023):** Gondolatok a magyar „rövid 20. század történetének-nemzeti-konzervatív szintéziséről Közép-Európai Közlemények 2023/1. szám 83–102. old.
- Gyarmati György (2011):** Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. ÁBTL – Rubicon. Budapest.
- Huszár Tibor (2008):** Országvezető vagy (és) helytartó. In szerkesztő nélkül: A magyar történelem vitatott személyiségei. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Huszár Tibor (2009):** A pokol malmai. Szücs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai, 1946–1955. Dokumentumok, interjúk Szücs Ernő tevékenységéről, a tettestársak és áldozatok vallomásai; Corvina Budapest.
- Huszár Tibor (2012):** Erdei Ferenc, 1910–1971. Politikai életrajz. Corvina. Budapest.
- Hruscsov, Nyikita (1988):** A személyi kultuszról és következményeiről. Kossuth Kiadó. Budapest
- Izsák Lajos (1998):** Rendszerváltástól rendszerváltásig 1944 –1990. Kulturtrade Kiadó. Budapest.
- Okváth Imre szerk. (2001):** Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában, 1945–1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában. Történeti Hivatal. Budapest.
- Orbán József Gyula (2001):** Katolikus papok békemozgalma Magyarországon, 1950–1956. METEM. Budapest.
- Ötvös István (2012):** Koncepcióváltások. A Rajk per katonai vonala. Attraktor Kiadó. Gödöllő.
- Pál József (1995):** Békepapok. Katolikus békepapok Magyarországon, 1950–1989; Egyházforum. Budapest.
- Révész Sándor (2020):** Dobi István – Az elfeledett államfő. Egy nincstelen parasztfiú útja a hatalomba. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Schuber Katalin (2007):** A tábornokok pere. PhD értekezés. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem. Budapest.
- Szabó Csaba szerk. (2001):** A Grösz-per előkészítése, 1951. Osiris–BFL. Budapest.
- Szokolczai György–Szabó Róbert (2011):** Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására. Barankovics és a DNP, 1945–1949. Bibó és a DNP, 1956; Gondolat. Budapest.
- Szücs Ernő–Sárközi István (1976):** Egy kiváló kommunista életútja. In. Serflek István (szerk.) Dr. Zöld Sándor emlékkönyv. Berettyóújfalu.
- Zinner Tibor (2014) :** „A nagy politikai affér”. A Rajk-Brankov-ügy, 1–2. kötet. Saxum. Budapest.

## GULYÁS LÁSZLÓ

egyetemi tanár, habil.

Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására, Szeged  
*professor, Virtual institute for Central-Europe Research, Szeged, Hungary*

**ORCID:** 0000-0001-5751-2945

**email:** laszlo.gulyas65@gmail.com

### HISTORIOGRÁFIA A SZINTÉZISÍRÁSHOZ 4. RÁKOSI MÁTYÁS 1945 UTÁNI POLITIKAI PÁLYAFUTÁSÁVAL KAPCSOLATOS MŰVEK

*HISTORIOGRAPHY FOR SYNTHESIS 4.  
 BOOKS RELATED TO THE POLITICAL CARREER OF MÁTYÁS  
 RÁKOSI AFTER 1945.*

#### ABSTRACT

Mátyás Rákosi was already a member of the narrow circle of most important politicians between 1945 and 1948. But his name primaraly symbolizes the period between 1948 and 1956. That is why we call dictatorship. In the present historiographical study the writings related three broad catagories: 1. books about him 2. His memoir 3. his species, articulated, books.

#### Bevezetés

Rákosi Mátyás már 1945 és 1948 között tagja volt a legfontosabb politikusok szűk körének, de neve és elsősorban az 1948 és 1956 közötti időszakot szimbolizálja. Ezért is nevezzük ezt az időszakot (1948–1956) a Rákosi-diktatúra korának. Jelen historiográfiában a személyével kapcsolatos írásokat az alábbi három nagy kategóriába sorolva mutatjuk be:

1. Könyvek
2. Emlékirata
3. Beszédei, cikkei, könyvei

#### 1. Könyvek 1945 utáni pályafutásáról

Rákosiról a Kádár-diktatúra időszakában nem születhettek könyvek, az MSZMP vezetése igyekezett teljes hallgatást fenntartani a volt diktátorról. A csöndet Nemes János 1988-ban megjelent könyve – „*Rákosi Mátyás születésnapja*” – törte meg.<sup>1</sup>

Ezen kötet a Rákosi 60. születésnapja (1952) alkalmából lezajlott ízléstelen, túllihegett születésnapi ünnepségsorozatot mutatta be, erősen kritikus (ez indokolt volt) hangvétellel. A rendszerváltás első évében jelent meg a Gyarmati György – Botos János – Zinner Tibor – Korom Mihály szerzői csapat által írt könyv – „Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945–1956 között” –, amely részletesen bemutatta, hogy Rákosi hogyan jutott hatalomra, és annak birtokában hogyan vezette az országot.<sup>2</sup> Katona Imre 1989-ben megjelent könyve – „Viccek Sztálinról, Rákosiról és Ceausescuról” – a Rákosi korszak tipikus vicceiről adott körképet.<sup>3</sup> Ezt követte 1990-ben egy nagyon rövid életrajz, Szerencsés Károly „Tizenháromhárom életrajz” című könyvében.

Az azóta eltelt időszakban megjelent könyveket vizsgálva két szerző munkáit kell kiemelnünk. Az egyikük az újságíró Pünkösti Árpád, aki nagy terjedelmű trilógiát szentelt Rákosi életútjának: 1992-ben jelent meg a „Rákosi a hatalomért. 1945–1948” című könyve.<sup>4</sup> Ezt követte a „Rákosi a csúcson 1948–1953” 1996-ban<sup>5</sup>, végül 2001-ben a „Rákosi bukása, száműzetése és halála. 1953–1971” című kötet zárta le a trilógiát.<sup>6</sup> Ezt követően a három kötetből 2004-ben megszületett egy összegző kötet „Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa” címmel.<sup>7</sup> Fontos kiemelnünk, hogy Pünkösti Árpád nem történész, hanem újságíró. Ennek következtében könyveinek stílusa nem a szaktörténész írásmódja, hanem annál jóval könnyedebb. Érdekes kettősség jellemzi a köteteket, egyrészt a szerző történelmi alaposággal mutatott be számos dokumentumot, jegyzőkönyveket az MKP, majd MDP különféle szerveinek üléseiről, megszólaltatott (különösen a harmadik kötetben) az eseményekben résztvevő pártfunkcionáriusokat (akik szem- és fültanúi voltak számos történésnek), használta Rákosi akkor már megjelent emlékiratait. Ez egy szaktörténész munkamódszere. Másrészt gyakran nyúl a Rákosi-diktatúra fekete humorához, bőven ismertet korabeli vicceket, anekdotákat. Például Sztálin haláláról az alábbi gúnyos korabeli értékelést írja le: az orosz vezető a „nyalhatatlanságba költözött”. Ez egy publicista jellemzője, akinek figyelembe kell venni, hogy a lehető legszélesebb olvasóközönséghez jussanak el könyvei. Ezen publicisztika jellemzője ellenére Pünkösti Árpád munkásságát fontosnak kell minősítenünk Rákosi életútjának bemutatása terén.

A szaktörténészek közül Feitl István munkásságát kell kiemelnünk, aki számos tanulmányban ismertette Rákosi pályafutását, ezek mellett három könyve jelent meg a magyar diktátorról. Életének 1956 utáni szakaszáról „A bukott Rákosi” címmel írt könyvet 1993-ban.<sup>8</sup> 2016-ban pedig egy történelmet népszerűsítő sorozat – A Magyar Történelem rejtélyei – keretei között jelentette meg „A száműzött Rákosi” című rendkívül kis terjedelmű könyvét, amelynek inkább képanyaga az értékes.<sup>9</sup> Harmadik kötete<sup>10</sup> – „Ki volt Rákosi Mátyás” – egy-egy fejezete Rákosi életútjának egy-egy szakaszát mutatja be részletesen. Így: vizsgálja a 133 napos vörös diktatúrában betöltött szerepét (kereskedelmi népbiztos, majd a Vörös Őrség parancsnoka), első emigrációjának éveit (1919–1924), amelyek alatt a Kominternt szolgálta, bemutatja első és második perét, 15 éves börtönbüntetésének (1924–



1940) jellemtorzító hatásait, és a Szovjetunióban töltött éveit (1940–1994), majd diktatúrájának kiépítését (1945–1948) és kiteljesedését (1949–1956). Végezetül felvázolja második emigrációjának (1956–1971) jellemzőit, amikor egy jelentéktelen, elégedetlenkedő száműzöttként töltötte életének utolsó másfél évtizedét. Legfrissebb tanulmánykötetében<sup>11</sup> – „*Politikai sakk – Rákosi Mátyás és Kádár János játszmái*” – amely 2022-ben jelent meg, Feitl István több tanulmány segítségével bemutatja be, a különbséget az 1944–1949 közötti többpárti parlamentarizmus és az ötvenes évek eleji proletárdiktatúra között, és a Rákosi- és a Nagy Imre-kormány időszakára között. A kötet címe is fontos, Feitl sakkjátszma-ként mutatja be Rákosi és Kádár lépéseit. Rákosit ezen hasonlat keretei között olyan sakkjátékosnak írja le, aki ügyesen húzogatja bábuit, de végül mattot kap. A kötet külön értéke, hogy újra közli – a már fentebb említett – „*A bukott Rákosi*”, 1993-ban kismonográfia javított verzióját.

A fentebb említett életrajzok mellett Rákosi politikai pályafutásának egy tipikus elemét vizsgálta meg Apor Balázs könyve: *Láthatatlan tündöklés: Rákosi Mátyás kultusza a sztálinista Magyarországon 1945–1956*.<sup>12</sup> A könyv az alábbi kérdéseket teszi fel és válaszolja meg: Hogyan alkotta meg Rákosi Mátyás politikai környezete Rákosi kultuszát, és miként hozott létre egy fiktív személyiséget? Mikor kezdődött el kultusz építése, és hogyan játszott benne szerepet a vezér két világháború közötti élete? Rákosi kultuszát miben és mennyiben determinálta a szovjet minta, azaz Sztálin kultusza? Melyek voltak a propaganda eszközei? Hogyan működött a propagandagépezet?

Érdekes a keletkezéstörténete Ungváry Krisztián könyvének<sup>13</sup> – „*Rákosi Mátyás eltitkolt szolgálatai – Egy sztálinista diktátor börtönben, jólétben és száműzetésben*” –, ugyanis a szerző 2016-ban egy véletlennek köszönhetően jutott Rákosi irathagyatékának több mint háromezres darabos kollekcijához. Ennek eredetéről csak annyit lehet tudni, hogy egy műbőr táskába csomagolva került elő Ciprus szigetén egy szállodai szobából. A könyv erre az iratanyagra támaszkodva betekintést enged Rákosi jellemébe, döntéseinek mozgatórugóiba, és életének különböző állomásaiba.

Végezetül mielőtt rátérnénk Rákosi emlékiratainak bemutatásához, meg kell említenünk, hogy 1994-ben jelent meg Bíró Eugénia (Rákosi testvérenek, Bíró Ferencnek a felesége) emlékirata „*Száműzetésben*” címmel.<sup>14</sup> Mind Bíró Ferenc, mind felesége 1956 után több alkalommal személyesen találkozott Rákosival, illetve levelezést folytatott vele. Így ezen kötetből számos fontos részlet ismerhető meg Rákosi 1956 utáni emigráns életéről.

## 2. Emlékirata

Rákosi felesége (és kezelőorvosa) társaságában 1956. július 26-án repült el a Szovjetunióba, gyógykezelésre. Ekkor még sem ő, sem más nem nagyon gondolta, hogy soha többé nem lépi át Magyarország határait. Csakhogy a gyógykezelés

végül igazi száműzetéssé vált. Annak ellenére, hogy Rákosi, mind a magyar szocialista párt (MSZMP), mind a szovjet kommunista párt (SZKP) vezetői felé számos alkalommal jelezte, hogy vissza akar térni Magyarországra. De mind Kádár János, mind Hruscsov (bukása után pedig) Brezsnyev úgy gondolta, hogy Rákosi hazatérése „politikailag problémás lenne”. Így kéréseit mind a szovjet, mind a magyar pártvezetés elutasította. Sőt Kádár nem válaszolt egyetlen egy levelére sem. Az MSZMP vezetése 1957 elején azt kérte a szovjet elvtársaktól, hogy valamilyen munkával foglalják le Rákosit. Ezzel a megoldással a szovjet vezetők egyetértettek, ezért felajánlották Rákosinak, hogy írja meg emlékiratait. Rákosi elfogadta ezt a javaslatot, és 1957 júliusában hozzá fogott az anyaggyűjtéshez. Az ehhez szükséges nyersanyagot három forrásból próbálta beszerezni: 1. a moszkvai könyvtárakból könyvtárközi kölcsönzéssel. 2. A moszkvai magyar követségről 3. Magyarországról.

Az idő előrehaladtával kiderült, hogy a könyvtárközi kölcsönzés nem működik. A magyar követségről azonban kapott könyveket. Az MSZMP KB Titkársága pedig úgy döntött, hogy kaphat Magyarországról könyveket, de pártdokumentumokat (pl. az MKP és a MDP különféle testületeinek üléseiről készült jegyzőkönyveket) nem kaphat. Így jelentős mennyiségű könyv jutott el hozzá Magyarországról, a Párttörténeti Intézet a Külügyminisztérium futárszolgálatával küldte meg az általa kért könyveket. Viszont, amikor folyamatos visszatérési kísérletei miatt az MSZMP vezetésével viszonya megromlott, már nem küldtek neki ingyen könyvcsomagokat Budapestről. Így a munkájához szükséges további könyveket Bíró Ferenc és felesége vásárolta meg neki, és vitte ki száműzetésének helyszínére. Ismereteink szerint a fenti két forrásból beszerzett könyvei száma kb. 2 ezer kötet volt, egy másik forrás szerint 2 mázsa könyvet gyűjtött össze.

Rákosi 1971-ben bekövetkezett haláig – több éves megszakításokkal – 2 800 oldalt írt le, a már említett Erika írógépén. Halála után a kéziratot a szovjet hatóságok Rákosi özvegyétől „megvásárolták” – moszkvai lakást és magasabb nyugdíjat ígértek neki. Ezt követően az anyag az SZKP archívumába került. Ott őrizték 25 évig, ez idő alatt a KGB javaslatára oroszra is lefordították. A magyar rendszerváltás után 5 évvel 1995 februárjában Rákosi egyetlen élő testvére, Bíró Ferenc levélben kérte Kovács László külügyminisztert, hogy járjon közbe az orosz külügyminisztériumnál, a kézirat Magyarországra történő szállítása érdekében. Némi diplomáciai huzavona után a kézirat (egyrészt mikrofilmen, másrészt fénymásolatban) 1996-ban Budapestre érkezett. Pontosabban Bíró Ferenc tulajdonába került. Bíró ezzel az anyaggal kereste fel a Napvilág Kiadót, amely a kézirat kiadása mellett döntött. Így Rákosi emlékiratai 2002-ben jelentek meg, az alábbi négy kötetben<sup>15</sup>:

- 1892–1925 I–II. kötet
- 1940–1956 I–II. kötet

Az 1925 és az 1940 közötti időszak történéseiről (ezek voltak börtön évei) Rákosi nem írt, ezért van egy 15 éves hiátus emlékirataiban.

### 3. Beszédei, cikkei, könyvei 1945 után

Rákosi nagy gondot fordított arra, hogy különböző alkalmakkor (pártaktíva, kongresszus, vidéki látogatások, politikai gyűlések, etc.) elmondott beszédei nyomtatott formában is napvilágot lássanak. Ezek zömét az MKP saját könyvkiadója – melyet Szegeden alapítottak meg 1944. november 7-én – adta ki. Szikra impresszummal elsőként Gerő Ernőnek az 1944. november 7-én Szegeden tartott nagygyűlési beszéde jelent meg: *Lesz magyar újjászületés* címmel. A Szikra már az 1945-ös évben Budapestre tette át székhelyét. Itt jegyezzük meg, hogy a Szikra 1956. november 4-e után a Kossuth Kiadó nevet vette fel, és az MSZMP kiadójává vált. Így a Kádár-diktatúra ideje alatt jelentős támogatásokat kapott könyvkiadásra és terjesztésre.

#### 1945

- Pártunk feladatai a választások tükrében. Szikra. Budapest, 1945 (M. K. P. Szeminárium)
- A pártaktíva feladatairól. 1945. február 22. Szikra, Budapest. 1945 (M. K. P. Szeminárium)
- Föld, kenyér, szabadság! Rákosi Mátyás beszéde a Magyar Kommunista Párt 1945. február 11-én tartott debreceni nagygyűlésén. Athenaeum. Budapest.
- Rákosi Mátyás beszéde a budapesti és környéki pártaktívához 1945. február 22-én. M.K.P. Budapest.
- A magyar választókhöz! Rákosi Mátyás rádióbeszéde 1945. okt. 6-án. Szikra. Budapest.
- Nemzetmentés. Szikra. Budapest.
- A közalkalmazottak helye a népi demokráciában. Beszéd a közalkalmazottakhoz 1945. augusztus 30-án. Szikra. Budapest.
- Harc az újjáépítésért Rákosi Mátyás beszámolója a Magyar Kommunista Párt országos pártértekezletének 1945. május 20-án tartott ülésén. Új Dunántúl. Pécs.
- A rendőrség a demokratikus Magyarországon. Rákosi Mátyás beszéde a Városi Színházban 1945. július 21-én a budapesti rendőrökhöz. Szikra. Budapest.
- A tatai bányászokhoz. Rákosi Mátyás elvtárs beszéde Tatabányán 1945. július 22-én. Szikra. Budapest.
- Rákosi Mátyás beszéde Pécs dolgozóihoz 1945. május 27-én. MKP Pécsi Szervezete. Pécs.
- Rákosi Mátyás beszéde Sopronban a Magyar Kommunista Párt 1945. évi szeptember 2-iki nagygyűlésén. MKP, Sopron.
- Földet, kenyeret, szabadságot! Fekete Nyomda. Miskolc.
- Rákosi Mátyás beszéde Budapesten nyolcvanezer ember előtt a Magyar Kommunista Párt 1945. február 25-én tartott nagygyűlésén. Dunántúl Nyomda. Pécs.
- A magyar jövőért. Szikra. Budapest.

**1946**

- A M. K. P. III. kongresszusa és a magyar demokrácia jövője Rákosi Mátyás előadása. A Magyar Kommunista Párt politikai akadémiája. Szikra. Budapest.
- A parasztságért! Rákosi Mátyás beszéde a Magyar Kommunista Párt kecskeméti parasztnapján 1946. aug. 20-án Révai József vezércikke a Szabad Nép 1946. aug. 25-i számában. Szikra. Budapest.
- Rákosi Mátyás győri beszéde. 1945. évi szeptember hó 2-án; Szabad Győr Ny. Győr.
- Jó pénzt! Jó békét! Rendet! Rákosi Mátyás beszéde a Magyar Kommunista Párt szombathelyi nagygyűlésén 1946. május 19-én; Szikra. Budapest.
- Harc a demokráciáért minden eszközzel. Rákosi Mátyás beszéde a Sportcsarnokban 1946. febr. 16-án. Szikra Ny. Budapest.
- Folytassuk a harcot! Rákosi Mátyás beszámolója a Magyar Kommunista Párt megyei bizottságainak 1946. évi márc. 24-én tartott ülésén. Szikra. Budapest.
- Rákosi Mátyás újévi nyilatkozata. 1946 békét, kenyeret, jó pénzt, köztársaságot hoz a magyar népnek; Szikra Ny. Budapest.
- A magyar békéért. Rákosi Mátyás beszéde a MKP békécsabai nagygyűlésén 1946. ápr. 22-én. Szikra. Budapest.
- A nemzeti felemelkedés útja. Rákosi Mátyás beszámolója, Révai József etc. felszólalásai a Magyar Kommunista Párt 3. kongresszusán. Szikra. Budapest.
- A népi demokrácia útja. Rákosi Mátyás beszámolója és zárszava a Magyar Kommunista Párt 3. kongresszusán. Szikra. Budapest.
- Jó forintért! Rákosi Mátyás beszéde a Magyar Kommunista Párt miskolci nagygyűlésén 1946. július 21-én. Szikra. Budapest.
- A népi demokrácia. Szikra, Budapest.
- Kiút a válságból: ki a nép ellenségeivel! Rákosi Mátyás rádióbeszéde. Szikra. Budapest.

**1947**

- Fizessenek a gazdagok. Szikra Ny. Budapest.
- Megvédjük a demokráciát! Rákosi Mátyás rádióbeszéde. Szikra. Budapest.
- A politikai helyzet és a Magyar Kommunista Párt feladatai. Beszámoló az MKP 2. országos értekezletén. Szikra. Budapest.
- A békéért az egész néppel. Szikra. Budapest.
- A magyar demokráciáért. Szikra. Budapest.

**1948**

- Népi demokráciánk új feladatai; Szikra. Budapest.
- A Jugoszláv Kommunista Párt hibás politikájáról. Közlemény a kommunista és munkáspártok tájékoztató irodájának értekezletéről. Szikra. Budapest.
- Rákosi Mátyás, Révai József centenáris beszéde. Kossuth, Petőfi, Táncsics szellemében. Hungária Ny. Budapest.

- Tiéd az ország, magadnak építéd. Beszámoló a Magyar Kommunista Párt funkcionáriusainak országos értekezletén. Szikra. Budapest.
- Az egyesülés útján. Beszéd a Szociáldemokrata Párt 36. kongresszusán. Szikra. Budapest.
- Rákosi Mátyás, Révai József beszédei 1948. márc. 15-én. Kossuth, Petőfi, Táncsics szellemében. Szikra. Budapest.
- A következő láncszem; Szikra Ny. Budapest.
- A fordulat éve. Szikra. Budapest.
- A Magyar Dolgozók Pártjával erős, virágzó Magyarorszáért. Szikra. Budapest.
- A dolgozó parasztság a szövetkezés útján. Szikra. Budapest.
- Rákosi Mátyás, Révai József, Horváth Márton: 30 éves a magyar kommunista mozgalom; Szikra Ny. Budapest.

### 1949

- Pártunk a dolgozó nép élén. Szikra. Budapest.
- A kádermunkáról. MDP Központi Vezetősége. Budapest.
- Rákosi Mátyás a MDP Központi Vezetősége 1949. márc. 5-6-iki ülésén elhangzott zárszava. Révai József hozzászólása népi demokráciánk fejlődése és a proletárdiktatúra kérdéséről. Szikra Ny. Budapest.
- Építjük a nép országát. Szikra, Budapest.
- Pártunk feladatai. Rákosi Mátyás beszéde a MDP Központi Vezetőségének ülésén 1949. márc. 5-én és tájékoztató a beszéd feldolgozásához alapfokú szemináriumok számára; Világosság Ny. Budapest.
- Rákosi Mátyás a MDP Központi Vezetősége 1949. márc. 5-6-iki ülésén elhangzott zárszava. Szikra Ny. Budapest.
- A Magyar Függetlenségi Népfronttal hazánk felvirágoztatásáért. Rákosi Mátyás beszámolója, Dobi István, Erdei Ferenc beszédei a Magyar Függetlenségi Népfront országos kongresszusán 1949. márc. 15-én. Stephaneum Ny. Budapest.
- Előre a Magyar Függetlenségi Népfronttal. A Magyar Függetlenségi Népfront nyilatkozata és Rákosi Mátyás, Dobi István stb. beszédei; Szikra Ny. Budapest.
- A választás: népünk kiállása a béke, nagy eredményeink és ötéves tervünk mellett. Rákosi Mátyás beszéde; HM Politikai Főcsoportfőnöksége. Budapest.
- A Népfronttal boldog, erős, független Magyarorszáért! Szikra. Budapest.
- A jugoszláv trockisták az imperializmus rohamcsapata. Szikra. Budapest.
- A népi demokrácia néhány problémájáról. Szikra. Budapest.
- A mi országunk nem rés, hanem erős bástya a béke frontján; HM Politikai Csoportfőnöksége. Budapest.
- A dolgozó nép alkotmánya. Rákosi Mátyás beszéde az Országgyűlés 1949. augusztus 17-én tartott ülésén. Szikra. Budapest.

- Rákosi Mátyás beszámolója a Magyar Dolgozók Pártja Nagybudapesti Választmányának 1949. aug. 31-én tartott értekezletén. MDP. Budapest.
- Rákosi Mátyás beszéde a Magyar Dolgozók Pártja Nagybudapesti Aktívájának 1949. szept. 30-i értekezletén. Szikra. Budapest.
- Rákosi Mátyás–Kovács István: Fokozzuk a termelékenységet. Felszólalás és beszámoló a Nagybudapesti Pártbizottság. Választmányának 1949. aug. 31-én tartott értekezletén. A választmány határozata. MDP Központi Vezetősége. Budapest.
- Emeljük pártunk elméleti színvonalát! / A M. D. P. Politikai Bizottságának 1949. október 20-i határozata. Rákosi Mátyás elvtárs beszéde a pártfőiskola megnyitó ünnepségén 1949. október 22-én. MDP Központi Vezetősége Oktatási Osztály. Budapest.

### 1950

- Rákosi Mátyás beszámolója a Magyar Dolgozók Pártja központi vezetőségének 1950. febr. 10-i ülésén. MDP KV Agit. és Prop. Osztály. Budapest.
- Rákosi Mátyás Beszéde a Dolgozó Ifjúság Szövetsége alakuló kongresszusán 1950. június 17-én. DISZ. Budapest.
- Válogatott beszédek és cikkek. Szikra. Budapest.
- Rákosi Mátyás a sztahanovisták első országos tanácskozásán 1950. február 26-án és a Dolgozó Ifjúság Szövetsége első kongresszusán 1950. június 17-én elmondott beszédei. MDP. Budapest.
- Rákosi Mátyás 1950. november 26-án az Országos Bányászértekezleten mondott beszéde. MDP Komárom Megyei Pártbizottság. Esztergom.
- Rákosinak a bányászértekezleten mondott beszédéből; Veszprémi Nyomda. Veszprém, 1950
- A tanácsválasztásokról. MDP. Budapest.
- Rákosi Mátyás a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1950. okt. 27-i ülésén mondott beszéde. MDP. Budapest.
- Békénk védelméről népi demokráciánk és Pártunk további erősödéséről. Rákosi Mátyás elvtárs beszámolója a MDP Központi Vezetőségének 1950. okt. 27-i ülésén. H. M., Budapest.

### 1951

- Rákosi Mátyás elvtárs 1950. nov. 26-án az Országos Bányászértekezleten mondott beszéde. Szikra Ny. Budapest.
- A jegyrendszer megszüntetéséről, a mezőgazdasági áruk szabad forgalmáról-a munka- és állami fegyelemről. MDP. Budapest.
- A pártról és pártépítésről; Szikra Ny. Budapest.
- Rákosi Mátyás beszámolója a Magyar Dolgozók Pártja 2. Kongresszusán 1951. február 25-én. MDP. Budapest.
- A békéért és a szocializmus építéséért. Szikra. Budapest.

- Több szén termelésével előre öt éves tervünk megvalósításáért! Rákosi Mátyás beszéde az 1951. okt. 21-én és 1950. nov. 26-án tartott bányásztanácskozásokon. MDP Központi Vezetősége. Budapest.
- Rákosi beszéde a Magyar Dolgozók Pártja 2. Kongresszusán. Útmutató Magyar Dolgozók Pártja feldolgozásához a városi és falusi alapfokú politikai iskolák vezetői részére. MDP. Budapest.

## 1952

- Honvédelem és hazafiság. Szemelvények Rákosi Mátyás műveiből. Honvéd. Budapest.
- Népi demokráciánk útja. A Magyar Dolgozók Pártja pártfőiskoláján 1952. február 29-én tartott előadás. Szikra, Budapest.
- Útmutató Rákosi Mátyás: Népi demokráciánk útja c. pártfőiskolai előadása tanulmányozásához az I. V. Sztálin rövid életrajzi c. káderképző tanfolyam hallgatói részére. Athenaeum Ny. Budapest.
- Útmutató Rákosi Mátyás: Népi demokráciánk útja c. pártfőiskolai előadása tanulmányozásához a SZKBP története középfokú káderképző tanfolyam hallgatói részére; Athenaeum Ny. Budapest.
- Beszámoló az SZKP XIX. kongresszusáról a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1952. október 23-i ülésén. Szikra. Budapest.
- A kül- és belpolitikai helyzet és feladataink. Beszámoló az országgyűlés 1952. december 15-i ülésén; Szikra. Budapest.

## 1953

- Az MDP Politikai Bizottságának beszámolója a Központi Vezetőség 1953. jún. 28-i határozatainak végrehajtásáról. Rákosi Mátyás előadói beszéde és a KV 1953. okt. 31-i határozata. Szikra. Budapest.
- A szocialista Magyarországért. Szikra. Budapest.
- Rákosi Mátyás beszéde a Magyar Függetlenségi Népfront budapesti választási nagygyűlésén 1953. május 10-én; Magyar Függetlenségi Népfront Országos Tanácsa. Budapest.
- A Politikai Bizottság beszámolója a Központi Vezetőség 1953. jún. 28-i határozatainak végrehajtásáról. MDP Somogy megyei Bizottsága. Kaposvár.
- Rákosi Mátyás az ifjúságról. Szemelvények Rákosi Mátyás elvtárs műveiből; Ifjúsági Kiadó Budapest.

## 1954–1956

Jól mutatja, hogy diktatúrájának utolsó két évében Rákosit mennyire elfoglalta hatalmának megtartása, hogy jelentős mértékben lecsökkent megjelent „műveinek” száma. Sőt a lentebb szereplő két kötet valójában korábban megjelent kötetek bővítése volt.

- A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása és harca a proletárforradalom győzelméért. A Magyar Tanácsköztársaság. Szikra. Budapest.
- A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének beszámolója és a Magyar Dolgozók Pártja feladatai. Rákosi Mátyás előadói beszéde a MDP III. kongresszusán. Szikra. Budapest.
- Válogatott beszédek és cikkek. 4. bővített kiadás. Szikra. Budapest.
- A szocialista Magyarorszáéért; 2. bővített kiadás. Szikra. Budapest.
- A politikai helyzet és a Párt feladatai. A Politikai Bizottság beszámolója a Budapesti Pártaktíva ülésén 1956. május 18-án. Szikra.



## JEGYZETEK / NOTES

- 1 Nemes János (1988): Rákosi Mátyás születésnapja. Láng Kiadó. Budapest.
- 2 Gyarmati György – Botos János – Zinner Tibor – Korom Mihály (1988): Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945–1956 között. Minerva. Budapest.
- 3 Katona Imre (1989): Viccek Sztálinról, Rákosiról és Ceausescuról. Új Aurora könyvek. Békéscsaba.
- 4 Pünkösti Árpád (1992): Rákosi a hatalomért. 1945–1948. Európa Kiadó. Budapest.
- 5 Pünkösti Árpád (1996): Rákosi a csúcson 1948–1953. Európa Kiadó. Budapest.
- 6 Pünkösti Árpád (2001) Rákosi bukása, száműzetése és halála. 1953–1971. Európa Kiadó. Budapest.
- 7 Pünkösti Árpád (2004): Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa. Európa Kiadó. Budapest.
- 8 Feitl István (1993): A bukott Rákosi. Rákosi Mátyás 1956–1971 között. Politikátörténeti Alapítvány. Budapest.
- 9 Feitl István (2020): Ki volt Rákosi Mátyás? Napvilág Kiadó. Budapest.
- 10 Feitl István (2016): A száműzött Rákosi. Kossuth Kiadó. Budapest.
- 11 Feitl István (2022): Politikai sakk – Rákosi Mátyás és Kádár János játszmái. Napvilág Kiadó. Budapest.
- 12 Apor Balázs (2022): Láthatatlan tündöklés: Rákosi Mátyás kultusza a sztálinista Magyarországon 1945–1956. Jaffa Kiadó. Budapest.
- 13 Ungváry Krisztián (2020): Rákosi Mátyás eltitkolt szolgálatai – Egy sztálinista diktátor börtönben, jólétben és száműzetésben. Jaffa. Budapest.
- 14 Bíró Eugénia (1994): Száműzetésben. Littoria. Budapest.
- 15 Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések, 1892–1925. I–II. kötet. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente; sajtó alá rend., jegyz. Baráth Magdolna. Napvilág. Budapest. 2002. Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések, 1940–1956. I–II. kötet. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente; sajtó alá rend., jegyz. Baráth Magdolna; Napvilág. Budapest 2002.

## FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Jelen bibliográfiában csak azon köteteket tüntettük fel, melyeket fentebb bemutatunk! Kivételt képeznek a „Beszédei, cikkei, könyvei” alfejezetben bemutatott művek, melyeket itt nem duplikálunk.

### Könyvek

- Apor Balázs (2022):** Láthatatlan tündöklés: Rákosi Mátyás kultusza a sztálinista Magyarországon 1945–1956. Jaffa Kiadó. Budapest.
- Bíró Eugénia (1994):** Száműzetésben. Littoria. Budapest.
- Feitl István (1993):** A bukott Rákosi. Rákosi Mátyás 1956–1971 között. Politikatörténeti Alapítvány. Budapest.
- Feitl István (2016):** A száműzött Rákosi. Kossuth Kiadó. Napvilág Kiadó. Budapest.
- Feitl István (2020):** Ki volt Rákosi Mátyás? Napvilág Kiadó. Budapest.
- Feitl István (2022):** Politikai sakk – Rákosi Mátyás és Kádár János játszmái.
- Gyarmati György – Botos János – Zinner Tibor – Korom Mihály (1988):** Magyar hét-köznapok Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945–1956 között. Minerva. Budapest.
- Katona Imre (1989):** Viccek Sztálinról, Rákosiról és Ceausescuról. Új Aurora könyvek. Békéscsaba.
- Nemes János (1988):** Rákosi Mátyás születésnapja. Láng Kiadó. Budapest.
- Pütkösti Árpád (1992):** Rákosi a hatalomért. 1945–1948. Európa Kiadó. Budapest.
- Pütkösti Árpád (1996):** Rákosi a csúcson 1948–1953. Európa Kiadó. Budapest.
- Pütkösti Árpád (2001)** Rákosi bukása, száműzetése és halála. 1953–1971. Európa Kiadó. Budapest.
- Pütkösti Árpád (2004):** Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa. Európa Kiadó. Budapest.
- Ungváry Krisztián (2020):** Rákosi Mátyás eltitkolt szolgálatai – Egy sztálinista diktátor börtönben, jólétben és száműzetésben. Jaffa. Budapest.

### Emlékirata

- Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések, 1892–1925. I–II. kötet.** Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente; sajtó alá rend., jegyz. Baráth Magdolna. Napvilág. Budapest. 2002
- Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések, 1940–1956. I–II. kötet.** Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente; sajtó alá rend., jegyz. Baráth Magdolna; Napvilág. Budapest 2002.

## DEÁK-SÁROSI LÁSZLÓ: A JEL ÚJBOLI HELYREÁLLÍTÁSA. FILM, HAGYOMÁNY ÉS INNOVÁCIÓ.

Magyar Napló Kiadó – Írott Szó Alapítvány, Budapest. 2020.

Az erdélyi származású, székelyudvarhelyi születésű Deák-Sárosi László költő, filmesztéta jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár alkalmazottja. Előtte hét évig a Magyar Nemzeti Filmarchívum, négy évig a Magyarorsággkutató Intézet tudományos munkatársa volt. *A jel újbóli helyreállítása* című könyvébe a korábban – 2016-ban *A szimbolikus-retorikus film* címmel – kiadott kötete óta folyóiratokban, kis példányszámú kiadványokban, konferenciakötetekben megjelent tanulmányait gyűjtötte össze. Az írásokat öt nagyobb egységre osztotta: Az elsőbe az inkább tudományos jellegű, eredetileg konferenciákon elhangzott előadások szerkesztett változatai, a másodikba a nemzetközi, a harmadikba a hazai gyártású filmek elemzése kerültek. A negyedik részben néhány külföldi, de többségében magyarországi filmes alkotó portréja olvasható. Az ötödik fejezet pedig hét hosszabb, átfo-góbb tanulmányt tartalmaz a magyar filmtörténetből. Így az első világháborús, az 1956-os, a történelmi jellegű és az ügynökfilmekről. A recenzort, mint történészt, ez a rész érdekli legjobban, így főként innen emelünk ki a továbbiakban néhány részletet.

De előbb egy pár gondolat a *Tenkes kapitányáról*. Az ifjúsági kalandfilmsorozat 1963-ban készült, a tizenhárom részt a következő évben mutatta be a televízió. Az elemzés apropója 2006-os DVD kiadása volt. Deák-Sárosi László írásában többek közt arra a kérdésre is kereste a választ, hogy miért őrzi máig is népszerűségét a sorozat? Feltételezése szerint azért, „mert szerencsés módon találkozott benne a nemzeti hagyomány (emlékezet), a műfajosság, a médium és az aktuális (politikai) szándék. Ritka »alkalmas« pillanatban készült tehát az első magyar televíziós filmsorozat, és átmentett pozitív elemeket abból a korból is, amelyik létrehozta és először »fogyasztotta«. Szerencsés már a kiindulópont, hiszen sikerült találni a történehez olyan fejezetet a magyar történelemből, amelyik nem túl régi, nem túl közeli időben, és amelyik ezzel együtt vagy mellett teljes körű társadalmi egyetér-tés fényében él a szóbeli és az írott kulturális hagyományban egyaránt.”<sup>71</sup>

Véleményünk szerint az aktuális politikai szándék a rákosiék által kidolgozott – és ebben az időszakban is tovább élő – vulgármarxista történelemszemlélet népszerűsítése volt a fiatalok körében, felhasználva az új kommunikációs eszköz, a televízió teremtette lehetőségeket.

„A magyar nép története: szabadságharcok története. Az elmúlt fél ezredév alatt szakadatlanul harcolnia kellett léteért: a török hódítás, a német elnyomás ellen. Bocskai, Bethlen, Rákóczi, Kossuth harcai, az 1919-es proletárforradalom a

magyar nép minden hősiessége dacára, nem tudták tartósan kivívni a szabadságot. [...] A szabadságot a Szovjetunió hozta, melynek dicsőséges hadserege a német fasiszták és magyar zsoldosaik szétverésével nemcsak hazánkat szabadította fel a német imperialista elnyomás alól, de halálos csapást mért a magyar kizsákmányoló osztályokra is.”<sup>2</sup> Vagyis az egyes szabadságharcok egyben társadalmi forradalmak is voltak. Így a filmsorozat célja: egy korai szakaszát az ifjúság számára élvezhető formában illusztrálni, azaz az ideológiát kalandfilmbe csomagolni. Ez nyílt titok volt akkor, a Néphadsereg című lap is leírta: „Az alkotók megfeszített munkájának igazi eredménye az adáskor lesz igazán lemérhető, most még csak a szándékot írhatjuk meg: színvonalasan, szórakoztató formában is hozzájárulni a fiatalok hazafias neveléséhez, történelmi hagyományaink ápolásához.”<sup>3</sup> Azaz magyarra lefordítva: a szocialista hazafiságra való neveléshez és az ideologikus történet-szemlélet kialakításához járult hozzá a sorozat. Népszerűségét felhasználandó, több részes diafilm is készült belőle 1974-ben. (És tegyük hozzá, a mai napig történő ismétléseivel ezt a szemléletet konzerválja a jelenkor nézőiben.)

Jancsó Miklós egyik propagandafilmjével kapcsolatban érdekes leleplezést tár az olvasó elé Deák-Sárosi László, a Csillagosok, katonák című, 1967-ben készült film 2011-es DVD kiadása kapcsán. A film az 1917-es bolsevik forradalomról, abban is elsősorban a fehérek kegyetlenkedéseiről szól. A Magyarországon bemutatott változatban egy kisebb kommunista csapat szembeszállt egy aránytalanul erősebb fehér hadtesttel, fizikailag vereséget szenvedtek, de erkölcsileg győztek. A Szovjetunióban bemutatás előtt átszerkesztették a filmet. A kommunista, később liberális rendező a rendszerváltás után ezt azzal magyarázta, hogy a szovjet változatban a vörösök győztek. De a DVD kiadás tartalmazza a film egyik szovjet változatát is. Húsz percet vágtak ki belőle, két hosszabb jelenetet. Az egyikben a fehérek egy hadifoglyot megénekeltek, majd megölnék. A másikban nőket, köztük apácákat kivisznek az erdőbe, s zenekar hangjaira mulatozásra kényszerítik őket. Deák-Sárosi László következtetése: „a szovjetek azt a cinikus kegyetlenséget utasították el, ami Jancsónál egyszerre tartalmi és stilisztikai elem, és egyik fő alkotói védjegye. A kommunisták a filmben a realista vonalat meghagyták.”<sup>4</sup> Vagyis Jancsó a pártállami megrendelésre készített filmjében olyan szinten *túlteljesítette a tervet*, hogy az már a szovjeteknek – akikről a film szólt – is sok volt. (Csak egy szerény kérdés: mi a helyzet ebben a tekintetben Jancsó magyar témájú filmjeivel?)

Érdekes Szabó István *Redl ezredes* című alkotásának elemzése. A film: egy galíciai rutén (bár származásával kapcsolatban a korabeli sajtóban más vélemények is megjelentek) vasutas fia az Osztrák–Magyar Monarchia ezredesévé, kémfőnökévé emelkedik szorgalma és az uralkodó iránt érzett hűsége révén. Azonban homoszexuális, viszonya lesz egy olasz fiatalemberrel, akinek katonai titkokat árul el. Lelepleződik, s felettesei parancsára öngyilkos lesz.<sup>5</sup> A valósághoz ennek annyi köze van, hogy az igazi Redl a Monarchia titkosszolgálatának második embere volt, és ő is öngyilkos lett, amikor rájöttek üzelveire. Csakhogy az igazi Redl

az orosz cári kémszolgálat gazdagon jutalmazott, fizetett ügynöke volt, és olyan katonai titkokat adott el – kizárólag pénzért –, mint a Monarchia felvonulási terve egy Szerbia elleni háború esetén. Árulásával hozzájárult sok tízezer katonánk halálához és világháborús vereségünkhöz.

Deák-Sárosi László bemutatja, hogy a film hamisításon alapul, holott Szabó István ragaszkodott ahhoz, hogy története hiteles és a főhőse áldozat, már-már hős. Ennek oka Deák-Sárosi szerint: „Ha a valóságtól eltérő történelemértelmezést látunk, érdemes megvizsgálnunk az alkotók motivációját. Ez alapvetően az 1945–1989 közötti ideológiához, hatalomhoz való kötődésükből fakad. Érdeklükben állt lejártni a Monarchiát, hadseregének vezérkarát, és felmenteni az áruló Redl-t.”<sup>6</sup> Majd hozzátett egy, a film készítésekor még nem tudott, de ma már közismert tény, amely egy másik, személyesebb, a rendezőhöz és a film alkotóihoz kapcsolódó ok: „Közvetlen elődeik voltak részben az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának előidézői is, lásd az 1918-as őszirózsás forradalom és 1919-es proletárdiktatúra hatásának tényeit.”<sup>7</sup> Szabó István pedig személyében a kommunista társadalom építésének olyan elkötelezettje volt, hogy 1956 után meggyőződésből aktívan jelentett művésztársairól az állambiztonsági szerveknek. (Lehet, hogy önmagáról mintázta a fiktív Redl ezredet, és ezért ábrázolta áldozatnak, sőt hősnak?)

Egy recenzió keretében lehetetlen ismertetni a kötet összes tanulmányát, sőt még csak szemelgetni is az érdekesebb megállapításokból. Így végül csak néhány olyan témát említünk meg, amelyekhez kapcsolódó elemzést mindenképpen érdemes elolvasni: az első világháborús, az 1956-os, az ügynöki tevékenységet relativizáló filmek.

A könyvet Deák-Sárosi László korábban megjelent műveinek huszonhatoldalas bibliográfiája zárja.

*ismerteti:*  
*Kása Csaba*

## JEGYZETEK / NOTES

- 1 242. old.
- 2 Rákosi Mátyás: Erőnk – a párt és a nép összeforrottsága. Társadalmi Szemle, 10. (1955) 4. sz. 1–2. old.
- 3 A Tenkes kapitánya. Néphadsereg, 1963. szeptember 7. 16. old.
- 4 260. old.
- 5 450–451. old.
- 6 452. old.
- 7 453. old.

